

До 90-річчя початку Першої світової війни

О.П. Реєнт (Київ), Б.М. Янишин (Київ)

**УКРАЇНА В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ**

Перша світова війна стала своєрідним вододілом у розвитку людства: вона підсумувала "довге" ХІХ ст. і водночас значною мірою визначила основні вектори розвитку світу протягом наступного століття. Масштаб війни 1914 - 1918 рр., величезні втрати, перш за все людські, внаслідок бойових дій, а також спричинені нею фундаментальні зрушення, зокрема активізація національних і соціальних рухів, революційні процеси, суттєві геополітичні зміни на карті Європи зумовили значний науковий інтерес до Великої війни відразу ж після її закінчення.

З огляду на загальні умови розвитку історіографічного процесу можна виокремити три етапи в дослідженні історії українських земель у контексті Першої світової війни. Це міжвоєнний період (1918 - 1939 рр.), період Другої світової війни і післявоєнний (1939 - 1991 рр.) та сучасний етап (з 1991 р.). Предметом нашого дослідження будуть, головним чином, праці українських авторів, однак при розгляді ключових проблем зазначеної теми, а також для визначення місця української історіографії у сучасних тенденціях дослідження цієї проблеми залучатимуться також праці західних і російських істориків.

1. Перша світова війна безпосередньо позначилася й на розвитку української історіографії зазначеної проблеми - події 1914 - 1918 рр. на українських землях значною мірою автономно досліджувалися Істориками в радянській і Західній Україні. В центрі наукових зацікавлень перших протягом 20-30-тих років ХХ ст. перебували революційні події 1917 - 1918 рр., зокрема захоплення влади більшовиками. Значну кількість матеріалів було опубліковано 1927 р. у зв'язку з відзначенням першого десятиріччя т. зв. жовтневої революції. Серед них праці М. Скрипника¹, Г. Ачканова², М. Бунегіна³, низка ювілейних збірників⁴. Здебільшого вони вирізняються тим, що їх автори брали участь у подіях, які описуються, слабкою джерельною базою (головним чином, це спогади самого автора), відсутністю наукового апарату, а також браком широких узагальнень. У цих працях виразно простежується класовий підхід до оцінки суспільно-політичних явищ, розгляд Великої війни 1914 - 1918 рр. виключно з перспективи революційних подій 1917 р., зокрема для обґрунтування їх закономірності, а також необхідності встановлення більшовицької влади в Україні. Протягом 1920-х - 1930-х рр. саме т. зв. Жовтнева революція, якій відводилася головна роль у зламі "старого" й творенні "нового" світу, посіла центральне місце в наукових пошуках українських радянських істориків, які часто ще недавно були її активними учасниками. Ця тенденція була властива не лише радянській, а й західній історіографії, що зумовлювало другорядність проблеми Першої світової війни як самостійного феномену для історичного аналізу. Брак уваги українських радянських істориків до воєнних подій 1914 - 1918 рр. також частково пояснюється основними напрямками в дослідженні цієї проблеми, які панували на той час у європейській історичній науці. Як російські радянські, так і західні історики концентрували свою увагу на питаннях військової Історії та зовнішньої політики, а саме: на пошукові головних винуватців війни (публікація так званих "кольорових книг", офіційних історій війни)⁵. Однак ця тематика не могла становити інтерес для українських радянських істориків як через її значну заідеологізованість, внаслідок чого офіційними центрами з розробки зазначених питань стали наукові установи Москви і Ленінграда, що перебували під безпосереднім контролем партійних органів, так і з огляду на відірваність від української дійсності. Водночас перші спроби дослідження соціальних аспектів війни на українських землях на початку 1920-тих рр. не дістали подальшого розвитку. Аналогічний брак

зацікавлення серед науковців питаннями Першої світової війни спостерігався й у тематично близькій до української, особливо щодо подій 1914 - 1918 рр., польській Історіографії. В ній у 20-х - 30-х рр. ХХ ст. виразно домінував так званий орієнтаційний напрямок, тобто досліджувалися різні суспільні та зовнішньополітичні орієнтації у польському суспільстві того часу⁶. Цей аспект підноситься і в працях українських авторів, щоправда, переважно західноукраїнських істориків, а також колишніх активних учасників подій 1914 - 1921 рр. В. Винниченко, зокрема, виокремлював політиків трьох орієнтацій: 1) ті, хто вірив, що перемога Росії змусить царат послабити національний гніт і наблизить свободу для народів; 2) ті, хто орієнтувався на Австро-Угорщину і Німеччину; 3) політики, які орієнтувалися на власні сили українства⁷. До останніх він не зовсім обґрунтовано відносив лише соціалістичні течії, хоч, як відомо, вони підтримували "свої" уряди. Аналогічні роздуми спостерігаємо у В. Липииського⁸ та ін. Більшість із них має мемуарний характер із доволі суб'єктивними оцінками.

Водночас чимало уваги українські радянські історики приділяли вивченню історії більшовицьких організацій та робітничого руху в Україні у період Першої світової війни. Публікаціям на цю тему, як і науковим дослідженням, також значною мірою були еластині зазначені вище недоліки. Так, у передмові до однієї з перших книг з цієї проблематики — праці М. Майорова "З історії революційної боротьби на Україні" (1922 р., доповнено й перевидано у 1928 р.) - зазначено, що ці нариси написав не "кабінетний учений з документів, видобутих з припалых пнлом архівів, але найактивніший учасник подій", на очах якого безпосередньо розгорталася "епопея боротьби українських робітничо-селянських мас за своє визволення, за свою радянську Республіку"⁹. Зазначені риси (напівмемуарний і публіцистичний характер, суб'єктивізм, панування класово-партійного підходу) спостерігались і в інших аналогічних публікаціях. М. Майоров, як один з членів Київської ради робітничих і солдатських депутатів, концентрує свою увагу в основному на історії київської більшовицької організації, боротьбі різних течій серед українських комуністів. Він наголошує на значному впливі війни на розвиток комуністичного руху на українських землях: "Війна завдала великої школи партії тим, що багато її робітників царська влада кинула у в'язницю, багато революційних робітників відіслано на фронт. Оцим саме організації і розгромлено. Війна перекурила погляди багатьох робітників підпільних організацій. їм здавалося, що ця війна - не звичайна собі війна, що вона має визвольний підклад - визволення народів від германського імперіалізму" ¹⁰. Тим самим автор - безпосередній учасник цих подій і один з керівників організації - визнає наявність і зростання на початку війни патріотичних почуттів не лише у "дрібноій міської буржуазії", а й серед українських більшовиків, що згодом так затято намагалися приховати або заперечити радянські історики. Заслужують на увагу наведені М. Майоровим дані щодо чисельності більшовицьких організацій у Києві (всього лише 2-3 сотні членів)¹¹, а також відсутність будь-якого зв'язку із селянами та солдатами (як пояснює автор, "за тих часів аж ніяк не можна було провадити хоч яку роботу серед військових", але не конкретизує чому). Це дає нам уявлення про реальну силу і вплив більшовицького руху в Україні протягом 1914 - 1917 рр.

Чимало нарисів старих більшовиків такого типу було опубліковано в "Літописі революції" (видавався з 1922 р.), 3 1921 р. при ЦК КП(б)У і губкомах навіть було створено постійні комісії з історії революції і партії (істпарті)¹². Серію статей з історії більшовицьких організацій різних регіонів України видано до 10-річчя Жовтневої революції у 1927 р. Так, Г. Кофф дослідив соціал-демократичну організацію в Одесі у 1914 - 1917 рр., Т. Харечко проаналізував ситуацію в Донбасі напередодні лютневих подій 1917 р., а В. Щербаков розповів про розвиток більшовицького руху в Чернігові у 1914 - 1917 рр.¹³ Кілька розвідок було присвячено історії київської організації РСДРП(б) під час Великої війни¹⁴, а також доповнено й перевидано згадану вище книгу М. Майорова. Тоді ж відомий діяч КПУ М. Попов зробив спробу дати загальну характеристику стану більшовицьких організацій в Україні у зазначений часовий відтинок¹⁵.

Водночас у 1920-х - на початку 1930-х рр. з'явилося кілька праць з історії робітничого та селянського рухів в Україні (деякі аспекти робітничого і профспілкового рухів розглядалися і в зазначених вище дослідженнях з історії більшовицьких організацій). Це, перш за все, студії І. Шингарьова, Б. Колесникова, Ю. Чеботарьова, Е. Коган¹⁶. Однак таких праць було мало, і слід визнати, що проблеми історії економіки (наслідків державного втручання в соціально-економічну сферу), внутрішньополітичної ситуації, соціальної боротьби були висвітлені в той час недостатньо¹⁷.

Щоправда, у 20-х рр. ХХ ст. українські радянські історики вивчали не лише історію більшовицьких організацій та соціальних рухів періоду світової війни. Завдяки запровадженню непу і частковій лібералізації політичного режиму, послабленню ідеологічного тиску, українізації, вони змогли звернутися й до проблем політичної історії, духовного життя, російського окупаційного режиму в Галичині. Цим питанням присвячено низку публікацій у науковому двомісячнику українознавства "Україна". С Єфремов дослідив історію так званої "Галицької Руїни" 1914 - 1915 рр., розглянувши її крізь призму жандармських документів¹⁸. Він наголосив на тому, що знищення "Українського П'ємонт" в Галичині російський уряд розглядав як найефективніший засіб для боротьби зі зростанням української національної свідомості всередині самої Російської імперії (зазначимо, що ця теза ще раніше була окреслена в публіцистиці). С Єфремов одним з перших звернув увагу на проблему галицьких біженців, виокремивши серед них кілька груп: власне біженців, виселенців та "зложників". Така типологія прижилася в літературі й використовується сучасними дослідниками згаданих процесів. Відмічаючи окупаційний характер російського режиму в Галичині, автор підсумовує: "Початком загину російського самодержав'я була, таким чином, галицька політика 1914 - 1915 рр., і Галичина зробилася могилою для самодержав'я та його прихильників"¹⁹. Тим самим він справедливо акцентував на тісному органічному зв'язку між воєнними та революційними подіями, що було загалом характерним для українських радянських і західноукраїнських істориків 20-х років і дещо заретушовано згодом.

Одним з аспектів російської окупаційної політики в Галичині у 1914 - 1915 рр. було церковне питання, зокрема врегулювання стосунків православної та греко-католицької конфесій. Цій проблемі присвятив свою статтю М. Корнилович²⁰. У ній він показав незгоди та суперечності в справі навернення галицьких уніатів на православ'я між російською адміністрацією на чолі з генерал-губернатором Г. Бобринським та керівництвом російської православної церкви (обер-прокурором Священного Синоду В. Саблером та "опікуном" православних у Галичині архієпископом Євлогієм). Автор, посиляючись на опубліковану ним експертну записку професора П. Жуковича, одним з перших наголосив на відносно незначній кількості уніатських парафій, які перейшли у православ'я (близько 5%, за іншими даними - близько 10%). До того ж, "незначні результати "воссоєдинительного" руху були тим більш симптоматичні, що православне духовництво, за наказом архієпископа Євлогія, не переслідувалолюбих народові форм місцевої церковної обрядності, до якої нарід привик, і що православна церква користувалася в зносинах з народом його рідною мовою"²¹. Однак М. Корнилович не проаналізував динаміку переходу греко-католицьких парафій на православ'я, пік якого припадав саме на весну 1915 р. Це дало б можливість проілюструвати наслідки й тенденції зазначеної ним зміни зимою 1915 р. конфесійної політики російської адміністрації в Галичині, очолюваної Г. Бобринським, який "лише спочатку давав ознаки об'єктивності", а потім "пом'якшав" до православ'я, дозволив призначити у "вільні" парафії православних священників з передачею церкви навіть без згоди більшості населення, усунувши багатьох греко-католицьких священників.

Проаналізувавши антивоєнні прокламації часів Першої світової війни на території України, О. Гермайзе робив висновок про стихійне й повільне наростання антивоєнних настроїв у суспільстві²². На підставі аналітичної записки жан-

дармського полковника він також стверджував, що влада побоювалася ліберально-конституційного руху, який пустив міцне організаційне коріння в таких об'єднаннях, як Всеросійський земський союз та Всеросійський союз міст. Автор, однак, не акцентує, що це свідчило про неоднозначність у підході російського уряду до активізації громадської активності у зв'язку з початком воєнних дій, виявом чого стало його намагання максимально контролювати навіть такі процеси, як допомога фронтовикам, біженцям, цивільному населенню.

Із закінченням періоду тимчасової лібералізації режиму на початку 1930-х років у СРСР, а відповідно і в радянській Україні значно зріс ідеологічний тиск на соціогуманітарні науки, посилювалося втручання партійного керівництва у визначення не лише напрямів історичних досліджень, а й їх основних "результатів". У той час було розгорнуто історичну школу академіка М. Покровського, який, виходячи зі своєї теорії "торгівельного капіталізму", вважав царську Росію одним з головних призвідників війни²³. Невдовзі це позначилося й на дослідженні інших аспектів історії Першої світової війни, які відтоді висвітлювалися обов'язково згідно з основними тезами сталінського "Короткого курсу Історії ВКП(б)" (Москва, 1938). Так, імперіалізм розглядався як остання передреволюційна стадія загниваючого капіталізму, наголошувалося на неминучості Першої світової війни, яку тісно прив'язували до революційних подій 1917 р. Водночас зусилля істориків спрямовувалися на виведення Росії з числа основних винуватців війни, задля чого наголошувалося на провідній ролі в її розв'язанні німецько-англійського протистояння, тоді як Росія характеризувалася як "напівколонія" Франції, Англії і Бельгії. Перебіг воєнних подій було представлено як суцільні поразки через брак зброї та зраду міністрів. Після публікації зазначених положень робота істориків фактично зводилася до їх обґрунтування й розвитку²⁴. Протягом 1930-х - 1940-х років по суті не розроблялася навіть історія більшовицьких організацій на території України²⁵, а на початку 1933 р. було закрито журнал "Літопис революції" (ще раніше - журнал "Україна" та ін.). У радянській історичній науці, зокрема і в українській, запанували догматизм, схематизм, суб'єктивістська вседозволеність і прямий диктат Сталіна, що неминуче призвело до її ізоляції, відірваності її розвитку від еволюції європейської та світової історіографії, до законсервованості в колі проблем 1930-х років, суттєвого методологічного відставання.

Паралельно з українськими радянськими істориками питаннями історії українських земель у Першій світовій війні займалися й західноукраїнські дослідники, які розглядали події 1914 - 1918 рр. крізь призму боротьби українців за державну незалежність і соборність.

Як і в радянській Україні, багато істориків Західної України були учасниками або очевидцями недавніх подій, а тому їх працям також властиві певна мемуарність, суб'єктивізм, часом емоційність. Як доволі влучно зауважили К. Кондратюк і В. Мандзяк, "більш за втрачену самостійність, за невикористані державотворчі можливості до краю загострив українські національні почуття. Відтак переважна більшість західноукраїнських істориків та публіцистів міжвоєнного періоду належали до державницького напрямку в історіографії, хоч у своїх суспільно-політичних поглядах значно різнилися. Звідти впливала така ментальна риса, як надмірна ідеологізація діяльності історика, тісне переплетення історіографії з різними напрямками суспільно-політичної думки"²⁶. Цю тенденцію скріплювало також і те, що багато істориків були водночас і політичними діячами, що, безумовно, впливало на вибір ними як самої тематики досліджень, так і, власне, підходів до її розкриття. Тому, звертаючись у своїх працях до історії українського відродження в "підавстрійській" Галичині, вони часто "прагнули насамперед виховати у "правильному" ключі молоде покоління (як К. Левицький) або показати хід історичного процесу з точки зору близької для себе ідеології (як М. Стахів) я. Водночас, на відміну від українських радянських істориків, вони не були обмежені у виборі як проблематики, так і методології досліджень. Відповідно до розвитку тогочасної історичної науки, більшість праць західноукраїнських авторів були написані з методологічних позицій позитивізму.

Однією з перших праць більше наукового, ніж публіцистичного рівня, була монографія І. Крип'якевича (під псевдонімом І. Петрович²⁸) "Галичина під час російської- окупації. Серпень 1914 - червень 1915", написана ще під час війни²⁹. Базуючись на опублікованому на той час джерельному матеріалі, переважно періодиці, автор дав доволі глибокий аналіз різних векторів діяльності російської адміністрації на західноукраїнських землях у зазначений період: адміністративно-політичного, економічного, конфесійного, мовно-шкільного, допомоги цивільному населенню, що й визначає її комплексний характер. Перш за все, заслуговує на увагу концептуальний підхід автора до відбору й викладу матеріалу в книзі, зокрема, як зазначено у "Вступному слові", "пропущено в ній зовсім воєнні події ..., а зібрано тільки те, що відноситься до цивільної діяльності російських властей, до економічного і культурного життя населення"³⁰. Таким чином, уже тоді І. Крип'якевич свідомо зробив основний наголос не на стратегічних планах і тактико-оперативних діях армій, а саме на дослідженні різних сторін функціонування суспільства у війні, що значно важливіше. Цей підхід став характерним для автора й при дослідженні ним інших періодів історії України, однак щодо Першої світової війни він не знайшов належного розвитку в наступних працях інших дослідників, головним чином внаслідок обірвання західноукраїнської історіографічної традиції після Другої світової війни. Тільки сьогодні ми знову повертаємося до цієї проблематики в основному під впливом західної соціальної історії, не актуалізуючи власний забутий історіографічний досвід.

Звернення до аналізу суспільного життя продиктувало І. Крип'якевичу також необхідність його розгляду у ширшому світоглядно-цивілізаційному контексті. У зв'язку з цим він наголошує як концептуальний момент те, що влада "перейшла не тільки в руки іншої держави, але й під управу людей з Іншим політичним світоглядом, з іншими громадянськими ідеалами, з іншою культурою"³¹.

Як уже зазначалося вище, крім адміністративно-економічних аспектів діяльності російської адміністрації, значну увагу автор приділяє конфесійній політиці як одній з ключових у тогочасній Галичині. Реальною причиною вислання митрополита А. Шептицького він вважав сплановану спробу послабити вплив греко-католицької церкви серед галичан, а заяви та звернення митрополита використано лише як привід для цього. Однак особливий науковий інтерес викликає проведений І. Крип'якевичем аналіз складних, а часто й конфліктних стосунків російської цивільної влади з церковною православною ієрархією та місцевими москвофілами (щодо останніх це особливо виразно простежується на відносинах різних друкованих органів). Їх пік, що підтверджується й іншими матеріалами, припав на зиму 1915 р., коли "прийшло до такого напруження, що голова "Русского Народного Совета" В. Дудикевич не міг бути на новий рік у палаті генерал-губернатора"³².

У середині 1920-х років вийшла друком ціла серія аналітичних праць К. Левицького, в яких детально розглянуто історію українського національного руху та політичної думки в Галичині від його зародження й до визвольних змагань 1917 - 1921 рр.³³. Написані переважно на основі власних споминів, а також з використанням наявної літератури та матеріалів періодици і листування, вони мають характер подієвого історіописання і ще й сьогодні залишаються найбільш доступним базовим компендіумом фактографічного матеріалу з історії Галичини другої половини ХІХ - початку ХХ ст. До заслуг автора, безперечно, належить проведена ним періодизація історичного процесу. Так, виклад історії західноукраїнських земель під час Першої світової війни він завершує підписанням Брестського миру, поділивши цей проміжок часу на 8 періодів. У зв'язку з цим він зазначає: "Кінчу [книгу. - *Лем.*] договором миру, укладеним у Бересті 9 лютого 1918 р., бо цим міжнародним актом перейшла українська нація у великий період історії: формації української нації..., історія визвольних змагань галицьких українців у цьому часі перестала бути окремим відтинком з широкого фронту життя українського народу, а стала вже нерозлучною частиною нового життя всеї української нації"³⁴.

Така періодизація, в основі якої лежали як формальна ознака, так і внутрішня логіка розвитку українського руху, на жаль, не дістала свого продовження в українській історіографії, представники якої в наступні десятиліття виклад подій Першої світової війни на українських землях необгрунтовано завершували лютим 1917 р., некритично повторюючи схеми й концепції російських радянських дослідників стосовно українського історичного досвіду.

Як і радянські історики того часу, К. Левицький розглядає війну в тісному зв'язку з революційними трансформаціями: однією з цілей революції 1917 р., на його думку, було "покінчити війну невдач та дійти чим скоріш до закінчення війни", внаслідок чого її підтримало військо, яке "дало той головний підпал, що не дався легко загасити якимись реформами чи їх приреченнями"³⁵. Щоправда, автор акцентує більше на національному, ніж соціальному її аспекті. Логічним завершенням запропонованого К. Левицьким бачення місця воєнних подій 1914 - 1918 рр. в українській історії став його висновок про те, що "світова війна перервала органічний процес відродження української нації, що клав основи наших визвольних змагань, та перенесла цей процес на шлях війни, щоб у війні добувати відразу висліди тих визвольних змагань, що досі відживали в ідеології українського народу..."³⁶. Цей висновок К. Левицького не втратив своєї актуальності ще й сьогодні і вимагає певного осмислення з перспективи сучасних методологічних підходів у більш широкому контексті Центрально-Східної Європи.

Чимало цінної інформації, особливо щодо соціальних аспектів перебігу воєнних дій на українських землях, містять праці Д. Дорошенка, в основі яких також значною мірою лежать спогади самого автора. Багато уваги в них приділено проблемі біженців, що частково пояснюється причетністю Д. Дорошенка до організації допомоги цій верстві воєнного соціуму. З цього приводу він писав, що "уряд був безпорадний супроти стихійних розмірів нещастя, ним же самим викликаного", і наголошував на тій ролі, яку відіграли у вирішенні цієї проблеми міський та земський союзи³⁷.

"Мої спомини про недавнє минуле" Д. Дорошенка, опубліковані у Львові 1923 р., стали основою й вихідним пунктом для багатьох дослідників, у тому числі й сучасних, російської окупаційної політики в Галичині у 1914 - 1917 рр. Перебуваючи на посаді комісара Тимчасового уряду в Галичині й Буковині, він мав доступ до документів, у тому числі й таємних, архіву галицького військового генерал-губернаторства. Тому саме Д. Дорошенко ввів у науковий обіг багато важливих фактів, а дані ним характеристики та зроблені висновки відзначаються ґрунтовністю й базуються на аналізі різнопланової джерельної бази. Так, на його думку, "режим другої окупації був значно м'якший. Це була сувора окупаційна влада, але не було вже тенденції неодмінно лізти в душу завойованого населення, переслідувати його віру, його мову"³⁸. Ознайомлення з документами архіву зумовили зміну оцінки Д. Дорошенком постаті Генерал-губернатора Г. Бобринського, який здався йому "особисто порядною людиною", яка все ж не змогла надати вірного напрямку російській політиці в Галичині³⁹.

Водночас поряд з важливою інформацією деякі наступні дослідники, мабуть, саме з книги Д. Дорошенка запозичили й низку неточностей, характерних загальом для праць напівмемуарного типу⁴⁰. Це, зокрема, величання Генерал-губернатора Георгія Бобринського Олексієм, а також твердження про те, що кампанію з навернення галичан у православ'я очолював "архієпископ волинський Антоній Храповицький" (як відомо, Антоній Храповицький на той час був харківським архієпископом, а опікуном православ'я у Галичині Св. Синод призначив архієпископа волинського Євлогія)⁴¹.

Особливе місце в західноукраїнській історіографії міжвоєнного періоду займає фундаментальне дослідження О. Думіна, присвячене історії Легіону українських січових стрільців (УСС)⁴². На відміну від радянських істориків, які основну увагу приділяли вивченню війни на макрорівні (маси, класи, армії), він чимало місця відвів розглядові психології січового стрільця, його побуту, духовній творчості (феномену стрілецької пісні, малюнка та ін.), представивши все це у широкому часовому й просторовому контексті.

Розвинувши висловлені ще О. Назаруком спостереження, О. Думін робить такий висновок: "У війні вояк-людина перероджується ... У способі думання, поведінці, розумінні своєї гідності, розумінні своїх прав і обов'язків почали УСС, саме під впливом війни, витворювати новий тип українця, відмінний від тяжкого, спокійного, трохи вайлуватого, залюлюканого й нерішучого типу "руснака"..."⁴³. Намагання автора більш глибоко зрозуміти і розкрити психологічні зміни в людині на війні стали фактично однією з перших спроб в українській історіографії застосування підходів психології до дослідження воєнних подій. Аналіз О. Думіним побуту стрільців (у тому числі й фронтового), їх щоденного життя, духовної творчості (пісень, гумору, фотографії, карикатури) по суті заклали основи для української військово-історичної антропології. Однак внаслідок, насамперед, приєднання західноукраїнських земель до УРСР проблематика і методологія досліджень були уніфіковані та редуковані.

Окремим напрямом досліджень західноукраїнських авторів стала діяльність Союзу визволення України (СВУ), особливо його національно-освідомча та культурно-просвітня робота в таборах військовополонених українців в Австро-Угорщині та Німеччині. Фундаментальну тритомну працю, присвячену цій проблемі, почав писати О. Терлецький, але опублікував лише перший том про українську громаду в Раштаті⁴⁴.

Загальний напрям західноукраїнської історіографії Першої світової війни на українських землях у міжвоєнний період, безперечно, визначався представниками саме проукраїнської течії⁴⁵, щоправда, було кілька публікацій московістських істориків. Метою останніх було насамперед якнайповніше показати австрійські переслідування галицьких українців на початку війни, для чого спеціально було створено так званий Талергофський комітет. Результатом його діяльності стала публікація 4 випусків "Талергофского альманаха. Пропамятної книги австрійських жестокостей, изуверств и насилья над карпато-русским народом во время всемирной войны 1914 - 1917 гг.". Вже сама процитована назва свідчить про загальний напрям і тон вміщених у збірниках матеріалів. Надмірною публіцистичною емоційністю відзначаються і вступні статті до 1 та 4 випусків альманаху, в яких Австро-Угорщина традиційно характеризується як "дряхлая тюрьма народов", а представники проукраїнських політичних сил звинувачуються у "надругательствах" і "кознях" над власним народом⁴⁶. Альманах не був науковим дослідженням, однак його цінність визначається в основному зібраними й опублікованими в ньому спогадами талергофців. Це дає змогу характеризувати альманах як явище, що мало певний вплив на розвиток історіографічного процесу на західноукраїнських землях.

У 1920-х - 1930-х рр. ґрунтовно проаналізовано й вивчено безпосередній перебіг бойових дій під час різноманітних воєнних кампаній, значна частина яких відбувалася саме на українських теренах. Щоправда, головна заслуга у вивченні цих питань належить не українським, а німецьким, австрійським і російським радянським історикам, які сформували відповідні військово-історичні школи⁴⁷.

Як зазначалося вище, з приєднанням західноукраїнських земель до УРСР значною мірою було подолано роздвоєність українського історіографічного процесу, що загалом призвело як до звуження його тематики, так і до обмеження заданим наперед єдиним методологічним підходом. Внаслідок цього багато аспектів Першої світової війни, порушених західноукраїнськими авторами, використаних ними підходів (акцентування уваги на соціальних проблемах "людей у війні", їх психологічного стану, щоденного побуту та ін.), так і не були розвинені, і лише тепер, більш як через 50 років, українські історики звертаються до розгляду цих питань, повертаючи до активного наукового життя праці своїх попередників.

2. У післявоєнні роки представники української радянської історіографії висвітлювали події Першої світової війни у контексті загального радянського історичного дискурсу цієї проблеми. Останній у другій половині 1940-х - на початку 1950-х років визначався згаданими вище тезами Й. Сталіна. Всупереч

М. Покровському, в опублікованих працях певною мірою ідеалізувалася зовнішня політика Російської Імперії як визволительки слов'янських народів, разом з тим дії західноєвропейських держав трактувалися як імперські, експансіоністські. На відміну від дискурсу 20-х -30-х років, увага акцентувалася на успіхах російської армії у 1914 - 1918 рр. навіть там, де вони були більш як скромні. Водночас недооцінювалися успіхи союзників⁴⁸. Виклад історичного процесу й надалі був деперсоніфікований, а його головними героями залишалися "народні маси", "класи", "держави". Як і в попередній період, радянські історики розглядали Першу світову війну як переддень майбутніх революційних подій⁴⁹. Ситуація поволі почала виправлятися після XX з'їзду КПРС, але надмірна ідеологізація історичної науки під час "холодної війни" не дала розвинути цим тенденціям. В умовах тоталітарного суспільства, в якому контроль влади охопив усі сфери соціальної життєдіяльності, розвиток науки, а особливо її суспільствознавчої сфери, коригувався, а то й безпосередньо залежав від політико-ідеологічної атмосфери в країні.

Як і в попередній період, увага дослідників була насамперед звернена на розкриття діяльності більшовицьких організацій на українських землях під час Першої світової війни, що стало предметом цілої "історико-партійної науки". Основний масив літератури з цієї теми становлять статті в журналах та збірниках і спеціальні розділи багатьох загальних праць⁵⁰, в яких висвітлюються такі її аспекти, як боротьба більшовиків за вплив серед солдатів⁵¹, їх видавнича діяльність⁵² та роль у "демократичних перетвореннях" у лютому 1917 р. в Україні⁵³, проблеми організаційного розвитку у вказаний період⁵¹. Дискусії точилися, головним чином, навколо питань щодо кількості *тл* класифікації більшовицьких організацій України напередодні Лютневої революції, кількості їх членів, форм агітаційно-пропагандистської роботи, зокрема щодо числа виданих і розповсюджених листівок, впливу більшовиків серед селянських мас. У цьому контексті доволі критично було сприйнято чи не єдину монографію, присвячену діяльності більшовиків на українських землях під час Першої світової війни (автор - М. Сидорчук)⁵⁵. Як зазначив у своїй рецензії один з провідних радянських фахівців з цієї проблематики П. Шморгун, "М. Сидорчуку не вдалося належним чином аргументувати свої висновки. Його книга містить безпідставні перебільшення, в ній часто бажане видається за дійсне, особливо там, де йдеться про підрахунки кількості й оцінки напряму соціально-демократичних організацій та їх листівок"⁵⁶. Причину цього П. Шморгун вбачав насамперед у некритичному ставленні до мемуарних джерел, дані з яких не були перевірені архівними документами, інформацією з інших джерел. Він також вказав і на певні методологічні недоліки проведеного дослідження, зокрема зарахування до більшовицьких усіх "соціалістичних" (у тому числі есерівських і меншовицьких) організацій. Як видно з опублікованих згодом праць М. Сидорчука, він врахував зроблені йому зауваження, зокрема щодо кількості більшовицьких організацій та виданих ними листівок⁵⁷.

Своєрідним підсумком у розробці "історико-партійної" тематики на регіональному рівні стала публікація нарисів історії обласних та Київської обласної і міської організацій КПУ (25 книг). Після узгодження базисних концептуальних підходів до проведення статистичних досліджень (зокрема визначення сутнісних характеристик "більшовицьких організацій") більшість дослідників погодилися з тим, що під час Першої світової війни вони існували у більш ніж 50 населених пунктах України, а кількість їх членів сягала близько 2 тис. осіб⁵⁸.

Суттєвим недоліком згаданих праць, на нашу думку, є те, що, прагнучи в найдрібніших деталях розглянути історію більшовицького руху на українських землях у 1914 - 1917 рр., наприклад, поштучно перелічити видані більшовиками листівки, радянські дослідники не давали ґрунтовної відповіді на інше, більш важливе питання - впливу більшовиків серед різних груп населення, а повторювали тут офіційні кліше. Частково це пояснювалося браком достатньо репрезентативної Інформації. Водночас, сконцентрувавши увагу, головню, на більшовиць-

ких організаціях, "Історико-партійна" наука не проаналізувала належним чином діяльність інших політичних напрямів та груп⁵⁹.

З історією більшовицьких організацій у працях радянських істориків тісно пов'язана проблема робітничих і селянських рухів під час Першої світової війни⁶⁰. Про значне зацікавлення нею свідчило видання протягом короткого проміжку часу відразу кількох тематично і структурно подібних монографій⁶¹.

Й. Щербина в книзі "Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914 - 1917 рр." наголосив на негативному впливі культу особи Сталіна на розвиток історіографії загалом і зазначеного питання зокрема. На думку автора, історіографію того періоду характеризував догматизм і суб'єктивізм, затушовування труднощів в еволюції робітничого руху, а зроблені авторами висновки не впливали з аналізу документів.

Й. Щербина став одним із перших, хто проаналізував вплив на еволюцію робітничого руху змін у складі промислових робітників внаслідок воєнних дій: було мобілізовано близько 40%, а на їх місце прийшли селяни, ремісники, жінки, підлітки, військовополонені, біженці, навіть представники дрібної та середньої буржуазії⁶².

На основі аналізу широкого джерельного матеріалу Й. Щербина робить висновки, що "взагалі війна дещо загальмувала робітничий рух", і окреслює це явище терміном "затримка робітничого руху"⁶³. Його хронологічні межі дослідник визначив з серпня 1914 по вересень 1915 рр. Зазначаючи епізодичність і поодинокість антивоєнних виступів робітників на початку Першої світової війни, автор все ж не визнає зростання патріотичних почуттів у їх середовищі, стверджуючи слідом за В. Леніним, що "робітничий клас не піддався шовіністичному чаду". Такий підхід до даного питання видається занадто категоричним і недостатньо обґрунтованим, а певною мірою й нелогічним щодо викладеного автором матеріалу та його попередніх висновків.

Серед факторів, які вплинули на активізацію робітничого руху з осені 1915 р., Й. Щербина називає мілітаризацію економіки, погіршення умов праці робітників і зменшення реальної заробітної плати, а також поразки армії на фронті та затяжний характер війни⁶⁴.

Монографія Й. Щербини, написана на багатому джерельному матеріалі, містить чимало цінної інформації, статистичних зведень та ґрунтовних висновків, тому, безперечно, вона стала явищем української радянської історіографії, залишаючись і сьогодні одним із базових досліджень при розгляді даної проблематики.

У монографії О. Кошика "Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и Февральской революции"⁶⁵ не наведено концептуальних застережень та якихось принципових заперечень до висновків, зроблених Й. Щербиною. Протягом 1960-х - 1970-х рр. було опубліковано ще цілу низку статей, в яких розглядалися різні аспекти історії робітничого руху в Україні в роки Першої світової війни: регіональний⁶⁶, ставлення до війни⁶⁷, страйковий рух, історико-соціологічний, статистичний⁶⁸, роль більшовицьких організацій у розгортанні антивоєнного та революційного руху, профспілок⁶⁹.

Широкий і загалом позитивний відгук в українських наукових колах отримала монографія російського дослідника Ю. Кир'янова, присвячена робітничому рухові південноукраїнських земель протягом 1914 - лютого 1917 рр.⁷⁰ Щоправда, Ф. Лось і Й. Щербина, відзначаючи позитивні сторони цієї праці (ґрунтовний аналіз соціального складу робітників та його зміни в роки війни, становища промисловості, діяльності легальних робітничих організацій), також зазначили її недоліки. Автор, зокрема, не розтлумачив своє розуміння використаного ним терміна "Юг России", тоді як, на думку українських істориків, "вивчати історію робітничого руху за окремими промисловими регіонами необхідно з урахуванням території національних республік". Вони також не погоджувалися з твердженням Ю. Кир'янова, нібито "на початку війни пролетаріат Росії був охоплений могутнім потоком націоналізму та шовінізму", і тому вважали, що автор примен-

шив розмах робітничого антивоєнного руху на початку війни (не зарахувавши до нього виступів мобілізованих у липні 1914 р.)⁷¹.

Питання зростання патріотизму серед робітників та виступів мобілізованих на початку світової війни ще неодноразово порушувалися в працях радянських, а згодом і сучасних істориків. Спробу виражено підійти до його розв'язання все ще в межах радянського історичного дискурсу зробив О. Комаренко. Він, зокрема, зазначив, що "еволюція ставлення робітничого класу України до війни була складною і неоднозначною", а зростання антивоєнних революційних настроїв серед робітників не було прямолінійним процесом⁷². Як стверджує О. Комаренко, піднесення патріотичних настроїв серед робітників на початку війни було таким, що навіть "називати себе "пораженцем" ніхто не ризикував, щоб не бути ... побитим самими робітниками"⁷³. Щоправда, автор вважає це "парадоксальним явищем", не пояснюючи, в чому ця парадоксальність полягала. Навіть серед більшовиків у ставленні до війни було багато вагань і суперечок, що частково пояснювалося порушенням зв'язку з центральним проводом партії. Лише під впливом загострення суспільної кризи робітники у 1916 р. одностайно вимагали негайного припинення війни.

Значну увагу радянські дослідники приділяли селянському рухові на українських землях під час Великої війни 1914 - 1918 рр., хоча здебільшого в руслі вивчення історії робітничого класу. Відповідні матеріали були обов'язково присутні у вищезазначених монографіях, а також у численних статтях з різних аспектів цієї проблеми⁷⁴. Предметом гострих дискусій у галузі методики вивчення селянського руху стало питання про визначення числового показника "масового селянського виступу", оскільки він безпосередньо впливав на статистичні підрахунки кількості селянських виступів. З цього питання в радянській історіографії точилася дискусія між російською та українською школами: перша (М. Дружинін) приймала показник в 10 і більше селян, тоді як українські історики (М. Лещенко та ін.) - від 15 селян, а виступи з 3 - 14 учасниками вони оцінювали як "групові". В. Шевченко слушно зауважив, що характерним явищем для російських дослідників аграрної Історії була недооцінка таких виступів, як підпали, відмова від виконання робіт, колективні скарги, потрави, що негативно впливало на стан дослідження селянського руху в тих регіонах, де переважали невеликі населені пункти, особливо у дрібномаєтковому регіоні Лівобережної України⁷⁵. Звідси її відмінності в кількісних характеристиках селянського руху в Україні в працях різних дослідників.

Українські дослідники часто завищували показники розмаху селянського руху під час війни. Сумнівними, на думку В. Шевченка, є дані, наведені Л. Дороховою у статті "Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни", особливо щодо участі в ньому 180 тис. чоловік⁷⁶.

Слід зауважити, що на відміну від селянського, для характеристики розмаху робітничого руху під час війни враховувалися всі виступи (навіть такі, де було всього 4 учасники), причому не поділяючи їх на "масові", "групові" чи "індивідуальні". Таким чином, демонструвалася провідна роль керованого більшовиками робітничого класу у веденні соціальної боротьби на українських землях.

У згаданих працях також традиційно обґрунтовувалося погіршення матеріального стану селянства, скорочення посівних площ, брак робочих рук, копей, негативний вплив реквізицій та ін.

З дослідженням робітничого і селянського руху безпосередньо пов'язане вивчення економічного розвитку українських земель під час Першої світової війни, однак часто воно здійснювалося лише для змалювання загального тла, контексту соціальних рухів. Грунтовних студій, присвячених аналізу окремих проблем еволюції економіки в Україні в 1914 - 1918 рр., було обмаль. Домінували, як правило, праці регіонального характеру⁷⁷ або ж а історії окремих заводів і фабрик. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлювались у загальних працях з історії російської воєнної економіки 1914 - 1917 рр.⁷⁸ Так, Г. Шигалін, розглядаючи питання подальшої долі евакуйованих з територій Польщі і Прибалтики

підприємств (близько 680), зазначив, що майже кожне п'яте з них (18%) опинилося на українських землях⁷⁹. Однак окреслена таким чином цікава проблема не отримала свого подальшого ґрунтовного й різнобічного вивчення, зокрема щодо впливу цих підприємств на розвиток промисловості в Україні.

Економічні процеси досліджувалися радянськими Істориками з погляду домінуючої тоді концепції державно-монополістичного капіталізму (ДМК): брак сировини, робочої сили і продовольства призвів до прямого державного втручання в господарське життя й спроб державного регулювання процесу суспільного виробництва і розподілу⁸⁰. Водночас підкреслювалася, хоч і не завжди переконливо, відмінність між ДМК і системою, запровадженою невдовзі радянською владою.

Визначалися загальні закономірності впливу світової війни на економіку різних країн, у тому числі й українських земель: порушення усталених пропорцій та функціональних зв'язків у господарському організмі, труднощі з робочою силою і транспортом, розірвання численних зв'язків міжнародного обміну⁸¹. Збій у роботі господарського механізму внаслідок війни призвів також до різкого загострення продовольчого становища, у тому числі й в Україні, яка ще недавно вважалася "житницею Європи". Аналізові цього феномена присвячено чимало студій радянських дослідників, які наводять такі його причини, як вкрай погана робота залізниць, порушення зв'язків між містом і селом, незадовільна ринкова кон'юнктура⁸². Однак абсолютизація ними розмаху продовольчої кризи і оцінка її стану на початок 1917 р. як катастрофи видаються перебільшеними.

Один із шляхів зменшення соціальної напруги уряд вбачав у так званій кампанії по боротьбі з "німецьким засиллям". Відповідні заходи вживались як у торгівлі й промисловості, так і в землеволодінні, причому в кожній з цих сфер вони значно розрізнялися і за цілями, і за методами⁸³. Здійснені заходи безпосереднім чином вплинули на економічний розвиток українських земель (особливо Волині та південних регіонів), але належного відображення в працях українських радянських істориків ця їх специфіка не знайшла.

На відміну від попереднього періоду більшу увагу дослідники звернули на дипломатичний та зовнішньополітичний аспект українського питання в роки Першої світової війни, розглянувши в низці публікацій формування німецьких та австро-угорських планів щодо українських земель. І. Кулінич, зокрема, стверджував, що захоплення українських земель почалося ще задовго до війни через економічну експансію на ці терени⁸⁴. Улюбленою темою радянських істориків стали діяльність і плани пангерманців стосовно післявоєнного устрою Східної Європи та місця в них України. Щоправда, вони розрізняли вплив ліберального та пангерманського напрямів на визначення основних тенденцій німецької східної політики. Так, І. Теодорович зазначав, що у 1914 - 1915 рр. німецькі правлячі кола явно схилилися до здійснення програми "ліберальної" течії ідеологів німецького імперіалізму, а урядова програма анексії на Сході виходила з двох можливих рішень - "малого" (за умови сепаратного миру з Росією) та "великого" (при укладенні миру з Англією і Францією)⁸⁵. Саме за останнім передбачалося розчленування Росії і створення на її території окраїнних держав, у тому числі й України, під протекторатом Німеччини. З липня 1917 р., після звільнення з посади канцлера Бетман-Гольвега, в урядовій політиці запанував курс на виконання програми пангерманців. Однак згодом у наступних дослідженнях ця різниця в підходах вищеназваних програм більш глибоко не розглядалася і всю увагу було звернено лише на ворожі до Росії меморандуми і плани пангерманців. Разом з тим майже не акцентувалась увага на російських планах анексії під час Першої світової війни, хоч аналогічних меморандумів та заяв також не бракувало.

Як складова частина політики європейських держав розглядалася радянськими істориками й діяльність українських громадсько-політичних структур, представників яких характеризували виключно як націоналістів (з негативною оцінкою даного терміна, що панувала в тогочасному радянському суспільствознавчому дискурсі) і виразників інтересів "буржуазних" кіл українського народу

(за яким принципом їх відносили до "буржуазії", особливо що стосувалося західноукраїнських земель, не пояснювалося).

У післявоєнній радянській історіографії значно зріс інтерес до вивчення українсько-німецьких відносин на завершальному етапі Першої світової війни. Питання, пов'язані з цією проблемою, розглядалися виключно в плані майбутнього встановлення радянської влади в Україні та відповідно до офіційно визначених підходів у висвітленні революційних подій, що призводило до схематичності в їх викладі. Дослідники, головним чином, акцентували на керівній ролі комуністичної партії в організації повстанського руху на українських землях⁸⁶.

Однією з найбільш актуальних у той час стала тема Брестського мирного договору. Основна увага, звичайно, зверталася на переговори радянської Росії та країн Четверного союзу, однак автори не могли обійти стороною й роль України та Центральної Ради в цих процесах, характеризуючи її відповідно до російського бачення як "зрадницьку", водночас звеличуючи роль радянської дипломатії і КП(б)У⁸⁷. Проблема мирного договору в більш широкому контексті розглянув Р. Симоненко, дослідивши не лише переговори в Бресті, а й політику Антанти щодо України напередодні укладення угоди⁸⁸.

Продовжувалося вивчення історії окремих регіонів, особливо тих, що перебували в зоні бойових дій (Волинь, Галичина, Буковина). Слід ще раз зазначити, що вектори та тенденції наукового пошуку, визначені західноукраїнською Історіографією 20-х - 30-х років ХХ ст., зі зміною влади були втрачені. Частина дослідників емігрувала, інші ж змушені були писати в межах панівного методологічного дискурсу. Так, В. Осечинський дуже критично оцінив діяльність усіх гравців на галицькій політичній сцені періоду Першої світової війни: австрійського уряду, місцевих поляків, українофілів, москвофілів, греко-католицької церкви, російського військового командування та цивільної адміністрації. Він вважав, що австро-угорський уряд "ще до початку воєнних дій встановив у Галичині військово-поліцейський режим, щоб масовими репресіями залякати і цілком стероризувати її трудове населення"⁸⁹. Його жертвами, на думку автора, стало понад 60 тис. чоловік, "яких було повішено або розстріляно", а також 100 тис. померлих у таборах⁹⁰. Щоправда, він не наводить документів, на основі яких зроблено такі підрахунки. У монографії В. Осечинського майже відсутній науковий апарат, і це, безумовно, є її слабкою стороною. Без жодних посилань на джерела інформації автор приписує січовим стрільцям участь у спаленні сіл, повішенні цивільних людей. До того ж він пише: "Чорні дії українських буржуазних націоналістів здійснювалися з благословення митрополита Шептицького. Роль цього платного агента австро-німецького Імперіалізму була тоді особливо ганебною"⁹¹. Такі твердження та оцінки були, мабуть, частково ремінісценцією актуальних на той час у радянській публіцистиці підходів до висвітлення подій Другої світової війни на західноукраїнських землях.

Характеризуючи умови перебування українців у таборах для евакуйованих в Австрії, В. Осечинський не розрізняє їх категорій - виселенців та інтернованих, з чим не можна погодитися. Завдяки "опікунській політиці" Відня виселенці із західноукраїнських земель були забезпечені в таборах усім необхідним⁹². Водночас умови перебування "інтернованих" у різних таборах (найвідоміший - Талергоф) справді були жахливі, особливо з огляду на небезпеку поширення інфекційних епідемій. Слід зазначити, що відповідні "евакуаційні" заходи російської адміністрації літом 1915 р. показано В. Осечинським більш схематично і значно нейтральніше.

Тему російської політики в Галичині 1914 - 1915 рр. майже зовсім минули І. Компанієць та А. Ярошенко, хоча австрійські репресивні заходи проти цивільного населення на початку воєнних дій описані детально й навіть емоційно. Так само доволі односторонньо у грабунках, вивезенні заводів і т.п. звинувачувалася лише австро-угорська влада, що не цілком відповідає дійсності. Водночас аналогічні дії російських адміністративних та військових органів не згадуються⁹³. Так, один з наймодерніших і найбільших на той час у Європі Дро-

гобицький нафтопереробний завод, залишений австрійцями недоторканим із значними запасами нафти, був спочатку розгромлений російськими солдатами, а згодом частково знищений, а частково вивезений при відступі російської армії⁹⁴. Окупацію Галичини російськими військами автори розглядають у дусі російської публіцистики та пропаганди воєнного часу як "визволення", тобто фактично прийнявши за вихідну російську точку зору в цьому питанні, не враховуючи міжнародно-правового аспекту.

У зв'язку з цими та багатьма іншими процесами можна говорити про окремий стиль радянських історичних праць. Його вирізняло використання низки кліше ("буржуазно-націоналістичний" і т.п.) та емоційна забарвленість, негативно спрямована стосовно "класових ворогів", наприклад, "шакали з СВУ", "українська буржуазно-націоналістична камарилья із ЗУР"⁹⁵ тощо.

Своєрідним підсумком цього періоду в розвитку історіографії проблеми став спеціальний розділ у 4 томі 8-томного (в 10 книгах) видання "Історія УРСР", в якому відображено її головні тенденції та напрями досліджень - увага насамперед до макропроцесів (розвиток економіки, робітничий і селянські рухи, ідеалізація "народних мас"), зовнішньополітичних аспектів (українські землі у планах воюючих сторін, щоправда, майже виключно лише австро-угорських та німецьких, тоді як російські автор оминув), перебігу бойових дій, історії більшовицьких організацій і позиції інших партій щодо війни (у рамках "історико-партійної науки"), старання уникання розгляду національного питання⁹⁶. Традиційно для радянської повоєнної історіографії поразки російської армії значною мірою пояснювалися діями союзників, і, навпаки, російська армія, як завжди, рятувала союзників від нібито неминучих поразок. Це частково підтверджувало вже відкинута на той час теза Й. Сталіна про напівколоніальну залежність Росії від Франції і Великобританії.

Історики української діаспори також не виявляли значного зацікавлення періодом Першої світової війни. Щоправда, Т. Горникевич опублікував у 1966 - 1969 рр. ґрунтовну добірку документів з австрійських архівів щодо української справи 1914 - 1922 рр., в якій висвітлив політику австрійського уряду, створення Легіону УСС, діяльність митрополита Шептицького, укладення Брест-Литовського мирного договору, постать архієпископа Вільгельма⁹⁷. З'явилося кілька праць з регіональної історії, де також порушувалися питання історії Першої світової війни, зокрема січових стрільців.

На відміну від радянських істориків, які ніяк не могли вийти з кола проблем 20-х - 30-х років ХХ ст. у вивченні історії Великої війни, їхні європейські колеги у післявоєнний період відмовилися від пошуків її призвідців, а інтерес до дослідження походження війни та бойових дій (двох основних тем попереднього етапу історіографії) значно зменшився. Центральне місце в їхніх студіях посів національний і людський фактор в історії. Основну увагу європейські дослідники почали звертати на ментальність, уявлення, сприйняття, громадську думку, різні складові суспільного організму (політичні течії, робітники, жінки, католики, ветерани і т.д.) періоду 1914 - 1918 рр.⁹⁸ Таким чином, внаслідок наукової ізоляваності та накинutoго згори методологічного монізму відбувся розрив між радянською (в тому числі й українською) та європейською історіографічними традиціями Першої світової війни: радянські історики "застрягли" в проблематиці міжвоєнного періоду, тоді як європейські - освоювали нові теми, підходи, методи, дедалі активніше застосовували компаративістський інструментарій, що зрештою дало змогу зовсім по-новому поглянути на війну 1914 - 1918 рр.

3. Кардинальна зміна умов історіографічного процесу на початку 1990-х років суттєво не вплинула на стан вивчення та зацікавленість історією українських земель у Першій світовій війні. Про це виразно свідчить хоча б той факт, що в 1994 році у центральному історичному науковому виданні України "Українському історичному журналі" не з'явилося жодної публікації, присвяченої подіям 1914 - 1918 рр. На сьогодні ще не проведено комплексного дослідження цієї теми, хоч і вийшло з друку кілька монографій, збірників статей та ма-

теріалів конференцій, в яких розкриваються нові її аспекти. Однак для більшості з них характерні вузькість у виборі предмета дослідження, частково й фрагментарність, а тому в них далеко не вичерпано всю ширину й складність поставленої проблеми.

У працях сучасних українських істориків Великої війни постає ціла низка питань, які можна умовно звести до кількох дослідницьких напрямів: орієнтаційного, економічного, соціального, політичного, військового полону, зовнішньополітичного аспекту, історії Легіону УСС та перебігу воєнних операцій, біженства і громадських організацій, російської окупації Галичини і Буковини, регіоналістики, "культури війни".

Як і в попередній період, чимало уваги в дослідженнях автори приділяють розкриттю воєнних цілей учасників конфлікту, щоправда, концептуально не змінюючи зроблених раніше висновків та не вводячи в обіг невідомих фактів. На відміну від І. Теодоровича, який розглянув німецькі плани щодо українських земель у їх неоднозначності та еволюції, сучасні дослідники аналізують, головним чином, лише пангерманську складову, без зазначення відмінностей від проєктів ліберальної течії німецького політикуму. Традиційно в працях наголошується на прагненні Німеччини перетворити українські землі на свою колонію, а також повторюється зроблений ще І. Куліничем висновок про те, що німецька експансія розпочалася задовго до війни через економічні важелі впливу — сільськогосподарську колонізацію, капіталовкладення. Загалом це питання продовжувало розроблятися в руслі радянського історичного дискурсу, зокрема спостерігалось повторення, часто некритичне й менш аргументоване, тез радянських дослідників. Саме базуючись на таких концептуальних підходах, І. Ветров доволі сміливо і водночас майже необґрунтовано стверджує, що "П. Рорбах, Лонгін-Цехельський [чому автор вперто протягом усієї статті називає відомого українського громадсько-політичного діяча, дипломата і публіциста д-ра Лонгіна Цегельського "Лонгіном-Цехельським" та ще й ставить його разом з Є. Левицьким в один ряд з німецькими ліберальними та пангерманськими ідеологами, залишається нез'ясованим, але дуже симптоматичним моментом. - *Авт.*], Г. Клайнов, Є. Левицький ... у своїх працях намічали кордони майбутньої васальної України, з'ясовували економічну цінність і військово-стратегічне значення її території, розробляли плани пограбування й знищення українського населення"". Як саме і в яких працях названі автори, особливо Л. Цегельський та Є. Левицький, планували "грабувати" й "нищити" українське населення, автор не вказує. Зазначивши, що після революційних подій 1917 р. "будь-яку анексію за рахунок Росії можна було видавати за "самовизначення" місцевого населення, а відторгнення України від Росії зображувалося в німецькій пресі як визволення українців від російського деспотизму"¹⁰⁰, І. Ветров не зауважив, що цілком аналогічну політику "визволення" вже у 1914 р. проводила Росія стосовно Галичини та Австро-Угорщини, однак навіть без натяку на квазісамоврядування. Застереження викликає також теза автора про те, що "головною метою цих сил залишалася військова експансія проти України, яка увійшла (виділення наше. - *Авт.*) до складу більшовицької Росії"¹⁰¹, оскільки невідомо, який офіційний документ підтверджує це "входження" вже у 1918 р., але є чимало доказів на ствердження окупації російськими більшовицькими військами українських земель. Концептуально погоджуємось з В. Литвином, що "українці ніколи не одержали б від переможної Німеччини *суверенну* (виділення наше. - *Авт.*) національну державу. Державність треба було виборювати самим". Однак мусимо зазначити, що це не впливає, як стверджує автор, "з наведених висловлювань пангерманців", оскільки майже в усіх зацитованих уривках з меморандумів та інших документів наголошувалося на необхідності створення нехай і буферної, але формально незалежної України¹⁰².

Більш детально на цьому етапі розвитку історіографії зазначеної проблеми дослідниками проаналізовано австро-угорські плани щодо українських земель. Австрійські ідеї "Міттельєвропи" розглянув С. Троян, виокремивши зокрема серед їх творців представників німецьких національних прагнень та прихильників

католицько-консервативних ідей, які сприймали "Міттельєвропу" як результат католицького культурного руху і визначної державної місії Австрії¹⁰³. Перебільшенням видається твердження В. Сарбея, що вже напередодні війни "австро-угорські власті у "своїх" українцях вбачали ворогів через їхнє природне прагнення до возз'єднання з більшою частиною свого народу, яка перебувала під владою Російської імперії", а тому як Російська, так і Австро-Угорська імперії "воєнне становище збиралися використати і для того, щоб назавжди покінчити з національно-визвольними змаганнями українців"¹⁰⁴. У новітніх дослідженнях австрійської політики стосовно українського питання даного періоду, навпаки, переконливо показано намагання австрійського уряду активізувати український національний рух напередодні війни, щоправда в австрофільському напрямку. С. Попик, зокрема, зазначає, що "епоха Штюргка в австрійській політиці була сприятливою як для українського національного руху, так і для справи реалізації ідеї коронного краю. Австрійський міністр-президент був чи не єдиний в урядовій еліті, хто дійсно планував після закінчення війни запровадження у Східній Галичині національної автономії"¹⁰⁵. Проект української автономії в Галичині підтримали й угорські урядові кола. Однак остаточно створення українського коронного краю залежало від способу вирішення польського питання. Лише через невдалий перебіг воєнних дій, складну внутрішньо- й зовнішньополітичну ситуацію та під тиском Берліна австрійський уряд змушений був у 1916 р. прийняти німецьку концепцію розв'язання польської проблеми і відмовитися від ідеї української автономії. Водночас, як зауважив В. Литвин, "австрійський уряд відмовився від кроків, які могли б привести до утвердження Української держави навіть з примарною незалежністю. Він зрозумів, що така держава неминуче стане притягальною для українців Східної Галичини, Буковини і Закарпаття. Тому Австро-Угорі чина залишила своєму союзнику турботи про організацію життя в національних окраїнах Російської імперії після завдання їй вирішальної поразки. Одночасно вона висунула претензії на більшу частину Правобережної України - Поділля і Волинь"¹⁰⁶. Однак активна позиція австрійського уряду в переговорах з УНР напередодні підписання Брестського мирного договору змушує дещо скоригувати категоричність наведеного твердження, зокрема пасивності стосовно утвердження формальної української державності.

Українські історики більш одностайні щодо планів і мотивації дій російського уряду стосовно українських земель у Першій світовій війні. Успішний розвиток українського національного руху в Галичині та Буковині, поширення його громадсько-політичних зв'язків із Наддніпрянщиною дедалі виразніше перетворювалися на серйозну загрозу для імперських інтересів Росії¹⁰⁷. Тому знищення бази українського відродження в Галичині, на думку сучасних дослідників, було однією з основних причин її вступу у війну.

Українське питання внаслідок зацікавлення ним європейських урядів стало, як вважає М. Литвин, "об'єктом міжнародної політики"¹⁰⁸. На нашу думку, українське питання фактично протягом усього XIX ст. не переставало бути таким об'єктом. Як влучно зауважив з цього приводу ще у 1934 р. Л. Василевський, "вже сам факт, що на українській етнографічній території влада належала двом державам, мав міжнародне значення і породжував можливість, якщо не потребу, використання української справи в цілях закордонної політики"¹⁰⁹. З початком війни і значною мірою під її впливом це питання актуалізувалося і поступово стало суб'єктом у системі дипломатичних відносин того часу, що підтвердила участь українських делегацій на мирних конференціях, встановлення двосторонніх дипломатичних відносин та підписання Брестського мирного договору. Ці питання і сьогодні перебувають у полі зору істориків. Г. Стрельський наголошує, що саме договір 9 лютого 1918 р. "засвідчив міжнародне визнання України як незалежної держави, проголосив вигідний для неї мир без анексій і контрибуцій, визначив її західні кордони"¹¹⁰.

Однією з найпопулярніших тем у сучасній українській Історіографії Першої світової війни став аналіз різних політичних орієнтацій еліти українського

суспільства 1914 - 1918 рр., що частково пояснюється доступністю джерел та наявністю значної літератури з цього питання¹¹¹. Однак кількість публікацій на сьогодні ще не переросла в якість. Українські політичні течії того часу розглядаються здебільшого у вузько українському аспекті, без порівняння з аналогічними процесами, які паралельно відбувалися в інших центральноевропейських суспільствах, що могло б стати основою для суджень про своєрідність чи типовість, власне, української ситуації, певною мірою пояснити невдачі визвольних змагань 1917 - 1921 рр. Зрештою, серед тих політичних орієнтацій української еліти часів Великої війни, які виокремлюються сучасними дослідниками, достатньо глибоко проаналізовано лише діяльність СБУ¹¹² і частково Головної (згодом - Загальної) української ради (ГУР/ЗУР)¹¹³, тоді як позиція українських політичних груп у Російській імперії показана доволі схематично і фрагментарно (не кажучи вже про правий їх спектр¹¹⁴). Трапляються навіть різні оцінки політичної позиції провідних українських громадсько-політичних сил на початку війни. Так, Б. Андрусишин розглядає статтю С. Петлюри як декларацію проросійської позиції Товариства українських поступовців (ТУП)¹¹⁵, хоч насправді останнє зайняло нейтральну позицію і доволі критично поставилося до публікацій журналу "Украинская жизнь".

В. Сарбей спробував концептуально оцінити стан, в якому опинився український політикум з початком війни: "Воєнне протистояння двох імперій, супроводжуване масовими репресіями проти українців, розкололо навпіл і національно свідомих патріотів по обидва боки кордону. Щоб зберегти себе і своїх однодумців, деякі навіть найавторитетніші провідники українського національного руху поспішали публічно продемонструвати свою лояльність до державних режимів, за яких вони жили"¹¹⁶. Та все ж видається, що лише одним прагненням до самозбереження не вдасться пояснити позицію тодішніх лідерів українського руху по обидва боки Збруча. Її слід розглядати в контексті відчуженого зростання патріотичних почуттів, які охопили суспільства Австро-Угорщини та Росії на початку війни (почуттів не національних, оскільки не існувало єдиних "російської" чи "австро-угорської" націй, а базованих на відчутті належності до однієї спільноти проживання, яка гарантувала певні громадські, соціальні і національні, у випадку Австро-Угорщини, права). Тому в лояльній заяві С. Петлюри в "Украинской жизни", на нашу думку, слід вбачати не лише дипломатичні мотиви, певні нотки лукавства, які, безперечно, були, але й значну долю щирого почуття. Аналогічно й позицію західноукраїнських лідерів не можна пояснити виключно політичним розрахунком та усвідомленням ними смертельної загрози для українського руху зі сторони Росії, необхідно враховувати й їхнє лояльне ставлення до "своїї Австрії".

Більшість сучасних дослідників наголошують, що роз'єднаність українського політикуму негативно впливала на вироблення стратегії і тактики не тільки в ході воєнно-політичних пертурбацій, але й у подальших революційних змінах¹¹⁷. Слід, щоправда, зазначити, що така різновекторність політичних орієнтацій була властива не лише українцям, але й полякам, чехам та іншим бездержавним народам. Крім негативних сторін, вона мала й позитивні моменти, а саме забезпечувала певну альтернативність у веденні політичної боротьби й при пошуку політичних союзників, чим сповна скористалися поляки, але не зуміли використати українці. Як зауважили Ю. Горбань і В. Шпаченко, "безоглядна орієнтація на Захід, зокрема на Німеччину й Австро-Угорщину, які не були ані втіленням ліберально-демократичних цінностей, ані переможцями у війні, була очевидною помилкою українського сепаратизму з трагічними наслідками для української державності. Помилкою, зокрема, було те, що в тій же Європі не бачили інших союзників. Приклад Польщі, яка проявила більшу гнучкість у своєму політичному виборі, - наглядне тому підтвердження"¹¹⁸. Однією з основних причин саме такого характеру політичного вибору української еліти автори вважають його ситуативну обумовленість, дефініюваність конкретними обставинами, тобто те, що він не був стратегічно спланованим¹¹⁹.

Справжній бум у сучасній українській історичній науці спостерігається в галузі дослідження різних соціальних аспектів Першої світової війни в Україні. Це, безперечно, зумовлено кардинальною зміною умов історичного процесу на початку 1990-тих років. Вітчизняні дослідники, ознайомившись з основними векторами досліджень даної проблематики європейськими істориками, активно сприйняли провідну на зламі XX - XXI ст. парадигму соціальної історії (щоправда, здебільшого за посередництвом праць російських колег), яка основний наголос робила, власне, на дослідження проблем людини (національних, соціальних, ментальних тощо) у Великій війні, звертаючи значно меншу увагу на макропроцеси, бойові дії, міжнародні відносини. Такий підхід обіцяє стати особливо продуктивним для дослідження історії українських земель зазначеного часового відтинку, оскільки внаслідок того, що вони опинилися в епіцентрі бойових дій, суспільні процеси тут характеризувалися значною різновекторністю, динамізмом і певною своєрідністю.

Однією з основних тем у цьому контексті в працях сучасних авторів стала проблема біженців. Дослідники намагалися комплексно підійти до вивчення цієї групи воєнного соціуму, зокрема, певним чином структурувати, з'ясувати фактори, які призвели до появи такого феномена, визначити приблизну її чисельність та динаміку, географічне розміщення, особливості національного та соціального складу. О. Сердюк, розглядаючи біженство на українських землях, що входили до складу Російської імперії, слушно зауважив вплив публікацій у пресі про "німецьку кровожерність" на масову свідомість населення¹²⁰. Внаслідок такого Інформаційного нагнітання ситуації біженство вже з самого початку війни мало своєрідне психологічне підґрунтя. До цього також додалася природна реакція людей на наближення бойових дій, зокрема артилерійських обстрілів, масштаби руйнівної сили та психологічного впливу яких були дуже великі. Однак біженство не було виключно наслідком паніки, добровільною спробою втекти від жахів війни, на ньому позначилася й примусова депортація. Тотальність Першої світової війни проявлялася, зокрема, й у тому, що при відступі військ віддані ворогові терени сплановано перетворювалися на пустку. Це означало виселення людей, вивезення або знищення продовольчих запасів та інших матеріальних і духовних цінностей. Людей, які підпали під такі заходи, називали "вигнанцями" або "виселенцями" й умовно виділяли в окрему групу біженців. Відповідний наказ у червні 1915 р. віддало російське командування¹²¹. Тому значна частка виселенців була саме серед біженців з Галичини, а також прифронтових українських губерній Російської імперії. Лише величезні видатки з державної скарбниці та небезпека заселення німецькими колоністами обезлюднених територій загальмували депортаційну акцію.

Одну з найбільших груп виселенців становили німецькі колоністи, яких внаслідок широко розгорнутої боротьби з так званим німецьким засиллям примусово переселили у віддалені закутки Російської імперії. Т. Лазанська, ґрунтовно проаналізувавши перебіг цієї кампанії на українських землях, стверджує, що за соціальним складом виселенці здебільшого належали до осіб середньої заможності, хоча серед них було немало й бідняків¹²². Автор яскраво проілюструвала анархію та свавілля з боку місцевої влади під час проведення депортаційних заходів. Підсумовуючи проаналізоване, вона справедливо зазначає, що ліквідаційні закони, які мали мобілізувати дух народу, покращити матеріальне становище солдатів-героїв, в дійсності, окрім шкоди, нічого не дали ні суспільству, ні урядові¹²³.

Західний вектор українського біженства під час Першої світової війни розглянув С. Попик. Швидкий наступ російських військ восени 1914 р. спричинив появу численних біженців із Галичини та Буковини на, власне, австрійських землях. Цивільне населення покидало обжиті місця й перебиралося в центральні та західні регіони монархії, головним чином, внаслідок наближення фронту і бойових дій, а також через страх перед російською окупацією. Серед українських біженців в Австрії, як і в Росії, крім добровільних, були й примусові виселенці. Аналогічно до дій російського командування, австро-угорські військово-

адміністративні органи зі стратегічних мотивів також проводили депортаційні заходи, хоч і не в таких масштабах та менш сплановано і цілеспрямовано.

С Попик детально висвітлив "політику опіки" австрійського уряду щодо українських біженців, визнаючи її виправданою й ефективною. Вона полягала насамперед у створенні спеціальних таборів для біженців, з яких вони були б забезпечені всім необхідним для нормального життя. Опис кількох таборів свідчить про те, яку вагу австрійський уряд надавав цій проблемі: всі вони мали цегляні будівлі, власний водопровід, каналізацію з хімічним очищенням води, автономну електричну мережу, хлібопекарню, кілька лікарських бараків, рентгенівський апарат. У них діяли церковні школи, різноманітні курси, кінотеатр. Для харчування грудних дітей було налагоджено постачання концентрованого молока. Таким чином автор робить обґрунтований висновок про те, що саме в переселенських таборах українці з прифронтових районів Галичини і Буковини знайшли на певний час спокій, гарантований захист, можливість продовжити перервані навчання та освіту¹²⁴. Слід також зауважити, що табори служили для концентрації робочої сили, яку використовували на різноманітних роботах.

Водночас С. Попик наголошує на тих жакливих умовах, в яких опинилися інтерновані галицькі українці в таборі Талергоф та ін¹²⁵. Цим виразно продемонстровано подвійність стандартів у підході австрійського уряду до різних груп біженців.

Основним недоліком сучасних праць, в яких аналізуються проблеми біженства, є, безперечно, те, що автори концентрують свою увагу або на східному, або на західному його векторі, розглядаючи їх як окремі самостійні явища. Натомість доцільно й продуктивно було б сьогодні провести комплексне дослідження цього феномена, базоване на використанні компаративістського інструментарію. Вже загальний огляд його можливих ключових напрямів на основі опублікованих праць переконує в значному евристичному потенціалі такої студії. Так, порівняння факторів, що призвели до переселення українців як у західному, так і в східному напрямках, свідчить про їх ідентичність. Дуже подібна й структура українських біженців у Австро-Угорській і Російській імперіях, основними групами серед яких були добровільні біженці та виселенці. Особливістю, що, правда, була наявність більшої частки Інтернованих галицьких українців у Австрії, ніж у Росії (тут відповідну групу становили так звані заложники).

Застосування компаративістської методики дозволяє також стверджувати, що внутрішньополітична ситуація Російської і Австро-Угорської імперій, національна політика їхніх урядів безпосередньо вплинули на вибір ними підходів до розв'язання біженської проблеми. Створюючи в рамках "політики опіки" спеціальні табори для переселених осіб, австро-угорський уряд формував їх контингент переважно за національною ознакою¹²⁶. Таким чином він враховував важливу роль національного фактора в житті країни, намагаючись задовольнити духовні потреби різних національних груп: відкривав у таборах національні школи, театри, допомагав у виданні газет і т.д.

Натомість російський уряд при розв'язанні біженської проблеми намагався водночас використати її для вирішення національного питання. Маючи на меті "вирівнювання" національного складу імперії, а фактично асиміляцію національних меншин, російський уряд вивозив біженців здебільшого вглиб Великоросії, подалі від рідних місць, максимально перемішуючи людей різних національностей¹²⁷. У цьому контексті австрійська "політика опіки" і створення спеціальних таборів за національною ознакою, яка дозволяла більш ефективно і централізовано вирішувати всі біженські проблеми, була для нього принципово неприйнятною, а тому він обмежився лише наданням грошової допомоги. Це послаблювало контроль, у тому числі й санітарний, за такою великою масою людей, викликало психологічний дискомфорт, відчуття незахищеності, а також створювало певні труднощі у стосунках біженців з місцевим населенням¹²⁸.

Значний пізнавальний інтерес становить порівняння біженського фольклору, щоденного побуту й чисельності українських біженців у Австро-Угорській і

Російській імперії, реконструкція образу біженця у баченні різними групами суспільства. Частково ці питання висвітлюються в наявних на сьогодні публікаціях, але здебільшого фрагментарно, без глибоких порівнянь та висновків¹²⁹. Окремого компаративного дослідження як у хронологічному, так і в географічному вимірі вимагають демографічні зміни населення українських земель, зокрема його національної і соціальної структури, внаслідок депортацій та біженства під час Першої світової війни, які на сьогодні ще недостатньо вивчені. Зазначені процеси можна було б порівняти з аналогічними подіями в інших державах або на пізніших часових зрізах (операція "Вісла").

Біженство і Велика війна загалом викликали значне зростання громадської активності в усіх країнах - учасниках конфлікту. Вже з самого початку бойових дій стало зрозумілим, що самим урядам не впоратися з тим складним комплексом соціальних проблем, які спричинила війна. Масово виникали організації з допомоги біженцям, пораненим воїнам, сім'ям фронтовиків і т.д.¹³⁰. Водночас, як слушно зауважив О. Сердюк стосовно Російської імперії, ставлення органів влади до організації допомоги біженцям було суперечливим. З одного боку, діяльність благодійних організацій заохочувалась, оскільки цим демонструвалося своєрідне поєднання і солідарність влади з народом, єднання тилу й армії, однак, з іншого боку, "правляча бюрократія з підозрою ставилася до посилення впливу громадськості навіть в організаціях, які займалися благодійністю. В усякій справі, а тим більше в такій, що мала етнічні відтінки, влада намагалася утримувати ініціативу та контроль у своїх руках"¹³¹. Дане твердження, на нашу думку, справедливе не лише щодо російського досвіду, але й стосовно урядів Австро-Угорщини, Німеччини та інших ворогуючих сторін.

Українські історики чимало уваги приділяють діяльності різноманітних громадських організацій з допомоги воїнам і населенню під час Першої світової війни, а також благодійності окремих осіб, щоправда, головним чином, у Російській імперії, тоді як західноукраїнські установи аналогічного типу вивчені недостатньо¹³². Проаналізувавши діяльність різноманітних благодійних товариств і комітетів, Ф. Ступак робить висновок, що на початку XX ст. в Російській імперії відбувався процес формування "згори" централізованих добродійних об'єднань без певної спроектованої моделі, а у відповідь на нагрілі потреби, які мали відносно тимчасовий характер¹³³. О. Донік, розглянувши в цілому структуру російських громадських добродійних організацій і товариств у роки Першої світової війни, особливо глибоко дослідив масштаб допомоги військовим та цивільному населенню міськими й земськими органами самоврядування в Україні - підрозділами ВЗС (Всеросійський земський союз) і ВСМ (Всеросійський союз міст)¹³⁴. Основна дискусія сьогодні ведеться навколо визначення ролі цих товариств у загальних обсягах допомоги населенню. Деякі дослідники зазначають, що у справі допомоги біженцям "все взяла на себе держава", а благодійність — "це буквально крихти, мінімальні часточки"¹³⁵. З цим не погоджується О. Сердюк, який вважає, що "допомога громадськості України жертвам війни була не тільки помітною, але в ряді питань навіть величезною"¹³⁶. Однак, на нашу думку, до цього слід підходити більш зважено, не так категорично й односторонньо. Як слушно зауважив О. Донік, "досить обмежені власні фінансові можливості провідних добродійних організацій не давали можливості сповна забезпечити таку розгалужену діяльність своїх комітетів", а тому "уряд змушений був спрямовувати на безперерйне функціонування закладів громадських організацій багатомільйонні суми"¹³⁷. Тим самим вони потрапляли в певну залежність від владних органів, набуваючи деякою мірою офіційного характеру, що відповідало інтенціям уряду.

Суттєву допомогу жертвам війни надавала церква. Напрями діяльності парафіяльних опікунських рад та церковних братств в Україні, їх масштаби детально проаналізовано А. Степаненко. Простеживши динаміку розвитку опікунських рад, вона зазначила певний спад у їх діяльності в 1916 р., що пояснювалося "загальним послабленням патріотизму і появою антивоєнних настроїв у

суспільстві", а також погіршенням матеріального становища населення, за рахунок якого ця благодійна діяльність власне й велася¹³⁸. Загалом історія церкви на українських землях 1914 - 1918 рр., окрім лише кількох аспектів, майже не висвітлена, однак без аналізу цього базового елементу "культури війни", безперечно, не можна розкрити гаму суспільних настроїв того часу, зміни в духовному світі людей епохи Великої війни.

Змінилися акценти дослідників, які працюють у традиційному напрямі, власне, воєнної історії¹³⁹. Вони дедалі більше уваги звертають на соціальні аспекти і наслідки бойових дій, ментальність і мотивацію вчинків солдат, проте досліджень, аналогічних, наприклад, за шириною охоплення матеріалу і теоретично-концептуальною осмисленістю та новизною, працям Є. Сенявської з військово-історичної антропології, в українській історіографії поки що немає. Зусиллями І. Срібняка¹⁴⁰ та Н. Сидорчук¹⁴¹ на сьогодні добре досліджено історію воєнного полону, а саме випуск періодичних видань у таборах для військовополонених українців у Австро-Угорщині та Німеччині, їх побут, прагнення, духовну еволюцію. Активна пропагандистська робота Є. Сенявської, а також намагання дослідників знайти людське у такому, за визначенням, антигуманному феномені, як війна, зумовили зростання інтересу до проблематики та методики воєнно-історичної антропології. Водночас і надалі вивчалася історія Легіону УСС, перебіг бойових дій на українських землях, щоправда, автори не внесли змін і доповнень до вже існуючої літератури з даної теми¹⁴².

Продовжувалося дослідження економічних процесів і соціальних відносин в Україні в зазначений часовий відтинок, хоч і менш інтенсивно, ніж у радянській історіографії. В. Шевченко, зокрема, намагається активізувати, а фактично реанімувати, квантативні дослідження селянського руху. Критично проаналізувавши доробок дослідників цієї проблеми, він стверджує, що "в сучасній українській історичній науці фактично відсутні достовірні відомості про реальний стан розмаху селянського руху в 1914 - 1917 рр.", а тому це питання "вимагає подальшого дослідження перш за все за рахунок більш глибокого вивчення матеріалів місцевих архівів"¹⁴³. Погоджуючись з автором, слід лише зазначити, що на сьогодні при дослідженні масових рухів (селянського, робітничого) необхідно узгодити методологічні засади, за допомогою яких уже можна було б аналізувати здобуті в архівах дані (загалом непогано опрацьовані ще в радянський час).

Праці з історії економічного розвитку українських земель у роки Першої світової війни не вносять принципових поправок до висновків радянських істориків: традиційно наголошується на зниженні продуктивності праці, дефіциті робочої сили, зростанні інфляції та фінансовій, паливній і продовольчій кризі, поганій роботі залізниць, скороченні посівних площ, значних матеріальних втратах у прифронтових районах та зоні бойових дій, що призвело до загальної суспільної кризи в державах - учасниках конфлікту¹⁴⁴.

У цілому сьогодні спостерігається згасання інтересу до вивчення соціальних відносин на макрорівні, а поряд з тим зростає зацікавлення дослідників до соціальних процесів на мікрорівні. О. Мінгазутдінов за матеріалами періодичних видань намагався показати основні риси щоденного побуту та громадсько-політичної обстановки в Києві на початку Першої світової війни¹⁴⁵. Соціально-психологічний вплив воєнних подій на дітей проаналізував О. Олієвський¹⁴⁶. Серед основних чинників, які впливали на дитячу свідомість, він виокремив офіційну пропаганду та нелегку долю рідних і близьких людей. Спостерігалось відмінне ставлення до війни хлопчиків і дівчаток, а також зміни в часовому вимірі: від героїчно-романтичного захоплення на початку до осуду через рік-два. Стаття О. Олієвського має загальний характер і мало співвідноситься саме з українським досвідом, а тому її можна розглядати як належний вступ до подальшого, більш глибокого, опрацювання цієї важливої проблеми. Так само свого дослідника чекає ще ціла низка проблем з життя воєнного соціуму - це історія повсякденності, сім'ї, жінки, різних груп робітників, студентів і т.д. Однією з найважливіших сторін суспільного життя є також і міжнаціональні відносини, роз-

виток яких у 1914 - 1918 рр. на українських землях вивчений надто фрагментарно й вибірково, хоча системний підхід вимагає розглядати українське питання не відірвано, а в тісній взаємодії з іншими елементами складної системи, якою можна вважати тогочасне суспільство, в тому числі й у вимірі національних відносин.

Як вважає американський історик М. фон Гаген, світова війна зумовила зростання етнічної самосвідомості народів Росії. Поставлені політикою влади в становище "неправильних" націй, ці народи отримали додатковий імпульс до національної самоідентифікації. А в загальноросійському суспільному середовищі активно розвивалася поляризація за національними чи етнічними ознаками, яка доповнювалася політизацією міжнаціональних суперечностей. На думку автора, сам факт війни між полінаціональними імперіями під гаслом самовизначення народів неминуче ставив національне питання у фокус подій, робив його масовим ідеологічним подразником, могутньою пропагандистською зброєю ворогуючих сторін¹⁴⁷.

Дослідники здебільшого аналізували стосунки різних еліт у контексті національної політики Імперських урядів, або ж розглядали міжнаціональні відносини загально, на макрорівні. Так, В. Мустеца характеризує Першу світову війну як початок нового етапу в українсько-єврейських відносинах. Незважаючи на спільні риси в долі двох народів - участь у бойових діях з обох сторін, прагнення національної автономії, спільний ворог у вигляді чорносотенства, співпраця протягом 1914 - 1916 рр. не вдавалася, і лише після Лютневої революції почали налагоджуватися тісніші взаємини¹⁴⁸. Водночас революційні події 1917 - 1921 рр. призвели до появи нових стереотипів, міфів, а відповідно й упереджень, які ще чекають на ґрунтовне дослідження. Проаналізовано також вплив польських чинників на українське питання в Галичині під час Першої світової війни¹⁴⁹.

На сьогодні доцільно перейти від розгляду міжнаціональних взаємин на рівні еліт до рівня ментальності "простих" обивателів, тобто розглянути конкретні риси образу представника певної національності в очах осіб інших націй, які проживали на спільній території. На матеріалах преси, листування, певних фольклорних жанрів, мемуарної літератури можна простежити зміни, еволюцію цих образів під впливом війни.

Загалом дослідники розглядають війну як каталізатор суспільних процесів у всіх державах-учасниках. Саме досвід Великої війни 1914 - 1918 рр. став підставою для запропонованої Г. Колко схеми: розпочинаючи війну, правляча еліта очікувала на її швидке закінчення і тому не брала до уваги внутрішній фактор. Однак технологічний прогрес та виникнення системи блоків кардинально змінили масштаби і спосіб ведення війни, яка перетворилася на затяжне змагання з тотальним характером, призводячи до небаченого раніше лихоліття. Внаслідок цього навіть традиційно аполітичні люди діяли в неочікуваний від них спосіб, а тому саме війни, а не свідомі зусилля певних політичних груп, на думку Г. Колко, створювали передумови для радикальних суспільних змін¹⁵⁰.

Щоправда, дослідники вже раніше зауважили значну роль внутрішньої ситуації країн-учасниць у виникненні війни. Вони наголошують на різних сторонах суспільного життя, розвиток яких, на їх думку, прискорила війна - соціальній, національній, політичній¹⁵¹. Погоджуючись із значним впливом війни, все ж слід зазначити, що вона виступила лише каталізатором тих довготривалих глибинних суспільних процесів, безпосередньо не пов'язаних з нею, але які в кінцевому підсумку вирішальним чином вплинули на базисні зміни у післявоєнному житті суспільств.

Одним з найбільш перспективних напрямів європейської історіографії Першої світової війни в останні роки стало дослідження "культури війни". Це нове поняття охоплює широкий спектр різних аспектів духовного життя, що виникли або зазнали значних змін внаслідок всепроникаючого впливу війни на всі сторони буття європейців - освіту, виховання, сімейні відносини, пресу і книгодрукування, релігію, форми колективного та індивідуального побуту, цінності. "Культу-

тура війни" є більш вузьким поняттям по відношенню до "культури", однак включає в себе й низку традиційних елементів останньої - літературу, мистецтво й ін.¹⁵² Дослідження цього аспекту історії Першої світової війни насамперед вимагає застосування компаративістського підходу (за Ж.-Ж. Бекером - "європейського"), погляду поза межі лише національної перспективи. Як вважає згаданий щойно Ж.-Ж. Бекер - один з провідних європейських дослідників Першої світової війни, "вивчення "культури війни" на основі широких міжнародних зіставлень дасть можливість історикам проникнути в саму суть світового конфлікту, дійсно по-новому осмислити війну"¹⁵³.

На сьогодні українська історіографія ще не вийшла на рівень системних досліджень у зазначеній новій концептуальній площині, її теоретичного осмислення, а пошуки в цьому напрямку йдуть здебільшого інстинктивно, випадково, що призводить до їх фрагментарності та поверховості. Одними з перших у контексті даної проблематики почали працювати літературознавці: чимало доповідей на проведеній у Луцьку в жовтні 1994 р. конференції було присвячено саме питанням літератури, мистецтва, ментальностей, публіцистики, загалом сприйняття війни її сучасниками (зокрема, через праці С. Васильчеика, О. Кобця, У. Самчука, В. Винниченка, листи фронтовиків та ін.)¹⁵⁴. Цікавий компаративістський у хронологічному вимірі аналіз образу ворога в публіцистиці Першої світової та Другої світової війн запропонував М. Моклиця. Автор зазначає його неоднозначність, виокремивши такі відмінності від дискурсу Другої світової війни: "констатування саме тих рис німецького характеру, які вигідно відрізняють його від воїна російського, скажімо, дисциплінованість, акуратність; відсутність приниження таких якостей ворога, як його боєздатність, належно оцінюється його доблесть і мужність; описи окупованих та звільнених територій загальним тоном (зруйнованість) нагадують публіцистику Вітчизняної війни, але трагедійність та її масштаб незрівнянно менші, страхіття та їх актуалізація в описах відсутні; в полоні вороги ведуть себе не так мужньо, як російські солдати, але це урівноважується авторським співчуттям до них; кардинально протилежним є ставлення солдатів і мирних жителів до полонених: домінує жалість і розуміння того, що вони - такі ж ні в чому не винні люди, як і російські солдати; не-навість відсутня; антитеза - не уособлення безлічі позитивних рис народного месника, котрий мусить скарати носіїв зла, а досить прозаїчний образ "солдати-ка", котрий робить справу війни, як якесь звичне діло, і, незважаючи на відсутність багатьох якостей (вони є у ворога), здебільшого перемагає (варіант загадкової російської душі - перемагає невідомо чому)"¹⁵⁵.

Аналогічно й відомі російські дослідники Б. Миронов та Є. Сенявська, простеживши еволюцію образу ворога протягом війни, також зазначають: "Під впливом особистих вражень, здобутих на війні, образ ворога-звіра, сконструйований засобами пропаганди, поступово трансформувалася у цілком стерпний образ ворога-людини, яка скучила за рідною домівкою. Тим жакливіше виглядали криваві оргії "великих" битв із сотнями тисяч убитих та поранених"¹⁵⁶.

Таким чином, застосувавши компаративістський підхід до аналізу конкретного історичного явища - образу ворога, ми можемо зробити більш загальні висновки про тенденції еволюції й трансформації громадської думки стосовно війни, її сприйняття тим самим суспільством на різних етапах свого розвитку.

Увагу дослідників привертали стрілецькі пісні, поезія, образотворче мистецтво, а також відображення подій 1914 - 1918 рр. в українських співанках-хроніках, які є важливим джерелом для розуміння солдатської ментальності, аналізу фронтових буднів¹⁵⁷. Щоправда, присвячені їм праці більш описові, ніж аналітичні, й відзначаються літературознавчою, мистецтвознавчою, а не історичною спрямованістю. Аналіз географічних назв у співанках свідчить, зокрема, про те, що австрійські українці воювали в основному на італійському та сербському фронтах. Це вносить певні корективи в тезу про братовбивчість Першої світової війни стосовно українців, хоча принципово й не заперечує її. Мотивація поведінки солдатів, образ України та правителів у пісенних творах воєнної доби, їх

семантично-емоційна динаміка в ході конфлікту й порівняння з іншими європейськими аналогами все ще чекають на свого дослідника.

Н. Ротар спробувала окреслити загальні тенденції розвитку системи вищої жіночої освіти в Україні у зазначений період, наголосивши на їх детермінованості воєнними потребами¹⁵⁸. Н. Нечаєва-Юрійчук вивчила вплив війни на психологічний стан українського суспільства¹⁵⁹. Як один з аспектів "культури війни" можна розглядати проблему її спадщини та історичної пам'яті про неї в сучасному соціумі. Це насамперед пам'ятники загиблим, військові поховання того часу, місце Першої світової війни в історичному календарі пам'ятних дат звичайного українського обивателя наших днів. У даному контексті цілком справедливо зауважили В. Горбик та Г. Денисенко: "На жаль, не лише в науці, а й у суспільній свідомості наших співвітчизників майже повністю стерлася пам'ять про війну"¹⁶⁰. За радянських часів фактично не проводилося дослідження військових некрополів періоду Великої війни, тоді як аналогічні явища Другої світової війни привертати значну увагу дослідників. Лише у 1990-их роках в Україні зусиллями, головним чином, низки громадських організацій розшуковано і впорядковано сотні поховань наших співвітчизників та іноземних воїнів 1914 - 1918 рр. Важливу роль у створенні повноцінного монументального літопису України відіграють регіональні історичні дослідження, зокрема підготовка зводу пам'яток історії та культури України.

Серед регіонів України, безперечно, найкраще вивчена історія Галичини і Буковини, а також частково Волині, різні аспекти якої розглядаються у дисертаціях О. Мазура, В. Заполовського, Б. Бернадського, монографіях С. Попика та А. Бахтуріної, низці статей. Дослідники, насамперед, звертали увагу на політику австрійської і російської адміністрацій, щоправда, так і не провівши компаративістського аналізу, а розглядаючи їх окремо. А. Бахтуріна виокремила два основних завдання російської місцевої влади в регіоні - втілення російських державних інтересів і запобігання міжнаціональним конфліктам, зазначивши, що "вирішити ці завдання фактично не вдалося"¹⁶¹. Більш відверто говорить про характер російського адміністрування в Галичині О. Мазур: "Політика російських властей на окупованих українських землях у 1914 - 1915 рр. полягала в забороні й знищенні всього українського, перетворенні краю на одну із внутрішніх губерній "единой и неделимой" імперії. Діяльність російських чиновників різних рангів і політичних мастей, релігійних фанатиків, очолюваних архієпископом Євлогієм, спричинила погром українського національного життя й пограбування Галичини. В такий спосіб царизм вирішив покінчити з ненависним для нього "українським питанням"..."¹⁶². На відміну від цього категоричного судження, російська дослідниця А. Бахтуріна виступає проти однозначно негативної оцінки дій російської влади в Галичині та Буковині. Доволі глибоко розглянувши зв'язок внутрішньополітичної російської ситуації з російськими планами щодо Галичини напередодні війни, а також заходи з русифікації краю в 1914 - 1918 рр. (насилене впровадження російської мови в освітню, адміністративну, судову та інші сфери), вона водночас наголошує на спробах адміністрації проводити ліберальну політику у сфері судочинства та конфесійних відносин, наданні допомоги потерпілим від війни місцевим жителям. Більш одностайні дослідники в негативній оцінці діяльності представників місцевих органів влади, освітній рівень і методи діяльності яких залишали бажати кращого.

Доволі неоднозначно характеризують роль генерал-губернатора Г. Бобринського у визначенні загальної напряму російської політики в Галичині, зокрема його стосунки з представниками російської православної церкви. Намагаючись, перш за все, запобігти загостренню міжконфесійних, а відповідно й міжнаціональних стосунків, він прагнув до тимчасового утримання status quo у цій сфері, виступав проти активного насадження православ'я в Галичині. У зв'язку з цим у нього часто виникали непорозуміння з православною ієрархією в регіоні, зокрема з архієпископом Євлогієм. О. Мазур стверджує насильницький характер процесу переведення греко-католиків у православ'я¹⁶³. Натомість

А. Бахтуріна намагається виправдати діяльність архієпископа Євлогія, неправомірно перекинувши всю вину за примусовий характер навернення в православ'я на місцеві органи влади та "російських націоналістів"¹⁶⁴. Незважаючи на, можливо, помірковані початкові наміри архієпископа, згодом, як це показала й сама авторка, він підтримав антиуніатську програму Г. Бобринського і розгорнув доволі активну діяльність для її реалізації. Тому громадськість як у Росії, так і в Галичині мала всі підстави для того, щоб звинувачувати в помилках і прорахунках у конфесійній політиці не лише місцеву владу і "націоналістів", але й архієпископа Євлогія, проти чого виступає А. Бахтуріна. Заперечуючи утиски греко-католицької церкви, вона наводить статистичні дані, згідно з якими відносно небагато парафій перейшло у православ'я. Однак цей процес слід розглядати в динаміці, яка свідчить про різке зростання кількості "переходів" з унії в православ'я з січня 1915 р. Це пояснюється зміною позиції російської адміністрації в конфесійному питанні з нейтральної на відверту підтримку впровадження православ'я у Галичині. Саме в грудні 1914 р., приїхавши до Галичини, архієпископ Євлогій закликав до активного навернення її в православ'я. У січні 1915 р., як це зазначила й А. Бахтуріна, він заявив, що "государственное объединение с Россией тогда только будет прочно, когда она (Галичина, - *Лет.*) объединится и в нашей родной, православной, вере. Если же ... она останется в унии, то она будет таким опасным гнездом украинско-мазепинского сепаратизма, который доставит нашему Правительству много забот, мы приобретем вторую Финляндию"¹⁶⁵, тобто як російські та місцеві націоналісти, він тісно пов'язував унію з так званім "мазепинством", використовуючи навіть аналогічну лексику. Втілюючи в життя програму Г. Бобринського, архієпископ Євлогій часто видавав православним священикам дозволи на ті парафії, де ще був уніатський священик, а населення не виступило за перехід у православ'я. Б результатом це навіть викликало опір органів російської адміністрації, які почали перевіряти відповідні дані. Таким чином, розгляд процесу переходу в православ'я у Галичині в динаміці дає змогу виявити основні його тенденції та можливі наслідки. Водночас слушним є зауваження А. Бахтуріної про те, що релігійна проблема в Галичині перетворилась у політичну, яка зачепила як внутрішньо-, так і зовнішньополітичні інтереси Російської імперії¹⁶⁶.

Політику австрійського уряду та місцевих органів влади у Галичині й Буковині ґрунтовно проаналізував С. Попик. Він, зокрема, зазначив, що недовіра до українців у перші місяці війни була надзвичайно сильною, в результаті чого розпочався "превентивний арешт політично підозрілих москвофілів". Однак він майже відразу переріс у масовий терор проти українців. Загалом тисячі людей було вбито та інтерновано в концентраційні табори. Автор підсумовує: "Абсолютно обґрунтовані превентивні заходи перетворилися з вини як центрального уряду, так і крайової адміністрації Галичини і Буковини ... у відвертий геноцид проти українського населення", а "методи боротьби з москвофільством, як і сама урядова політика в цьому напрямку, заслуговують якнайсерйознішої критики та всебічного засудження"¹⁶⁷. В. Заповловський, підтверджуючи факт терору зі сторони австрійської адміністрації проти місцевих жителів, наголошує й на тому, що "джерела зафіксували також чималу кількість випадків нещадних розправ над особами, які підтримували росіян, не з боку влади, а саме з боку населення"¹⁶⁸. Зазначені процеси актуалізують перед дослідниками проблему колабораціонізму у Першій світовій війні, яка на сьогодні фактично не розроблена. Недостатньо вивчена й роль москвофілів у встановленні російської влади в Галичині та їх доволі неоднозначні стосунки з новою місцевою адміністрацією. Більш глибокого опрацювання вимагає й політика австрійської адміністрації на Волині, яку частково розглянув Б. Бернадський¹⁶⁹. Заслугою автора було намагання показати перебіг політичних, національних, економічних і соціальних процесів на волинських землях під час Першої світової війни у більш широкому контексті.

Саме при дослідженні регіональних проблем історії доречним і навіть необхідним видається застосування методів соціальної історії. Так, цікаво було б

реконструювати основні риси щоденного побуту звичайного мешканця Галичини періоду Першої світової війни - міщанина, селянина, урядовця та ін. - їх буденні турботи, звичаї, світ переживань і уявлень. Досвід Галичини і Буковини у відбудові зруйнованих війною господарств шляхом швидкого відновлення довоєнної мережі кооперативів та самопомогових товариств слід розглядати крізь призму появи основ громадянського суспільства і його ролі на західноукраїнських землях на початку ХХ ст.

Великий вплив на формування основних елементів історичної свідомості українського населення сьогодні відіграють праці загального характеру, зокрема підручники, оскільки саме вони мають чи не найбільші тиражі та відповідно є найбільш читабельною частиною зі спектру українських історичних видань. Характер праць такого типу передбачає підведення авторами певних підсумків попередніх досліджень, визначення перспективних і актуальних напрямів науково-пошуку, запропонування нових концептуально-методологічних схем і підходів.

Однією з перших серед таких праць був посібник "Історія України" за загальною редакцією В. Смолія. В розділі, присвяченому українським землям у роки Першої світової війни, В. Солдатенко слідом за В. Липинським наголошує, що Україна у будь-якому випадку лише втрачала внаслідок війни. Автор слушно зауважив, що "посилення шовіністичних настроїв як необхідний складовий елемент підготовки і розв'язання Першої світової війни створювало вкрай несприятливі обставини для розвитку українського національного руху, породжувало наростаючі репресії проти нього в обох ворогуючих коаліціях"¹⁷⁰. Незважаючи на це, український рух під час війни, після нетривалого спаду, лише зріс і зміцнився, що змушувало рахуватися з ним і владу, і загальноросійські революційні організації. Однак автор, на жаль, не подає свого бачення причин такої колізії, яка є виявом одного із стрижневих питань суспільного розвитку воєнного часу - національного (ця проблема частково окреслена М. фон Гагеном, про що вже зазначалося вище).

Дещо тенденційно В. Солдатенко розглядає російську окупаційну владу в Галичині, звинувачуючи, зокрема, Г. Бобринського в тому, що він "розпеченим залізом" заходився викорінювати "мазепинство", обертати місцеве населення на „настоящих русских", а греко-католиків - на православних¹⁷¹. Ставлення генерал-губернатора до зазначених процесів, як це показано сучасними дослідниками, було неоднозначним протягом його урядування в Галичині. При цьому В. Солдатенко називає Георгія Бобринського "чорносотенцем графом О. Бобринським"*.

Такі фактологічні помилки, безперечно, небажані в підручниках та посібниках, зважаючи на зазначену вище роль та вплив таких видань на широку читацьку аудиторію, зокрема студентську та учнівську.

Варто також наголосити на стилі багатьох сучасних історичних праць (особливо початку 1990-х років), який часто надміру емоційно насичений і мало відрізняється від радянського. Використовуються невластиві науковим виданням конструкції та лексика, як, наприклад, *"запаморочення шовіністичним чадом"* та ін.

Я. Грицак у посібнику "Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ - ХХ ст." зробив спробу змістити акценти при розгляді революційних подій з 1917 на 1914 рік, згідно з концептуальними підходами західної історіографії до цієї проблеми. Відповідний розділ у його книзі так і називається "У вогні війни і революції: 1914 - 1921 роки". Автор слушно зауважив, що "між Першою світовою війною і революцією в Україні тяжко провести вододіл. Початок революційних подій у Російській імперії в 1917 р. не означав кінця війни. З іншого боку, завершення війни восени 1918 р. не зупинило воєнних дій на території України (...) Між Першою світовою війною і революційними подіями в Україні існує інший, глибинний зв'язок, аніж просто неперервність воєнних дій на її території. Як і для чехів, словаків, литовців, поляків, фінів та ін., для українців революція по-

Так само і Я. Грицак іменує Генерал-губернатора Георгія Бобринського *Олексієм*.

малася не в 1917, а в 1914 р. На відміну від російської революції 1917 - 1921 рр., де центральним питанням була заміна політичного ладу в кордонах уже існуючої держави, національні революції цих народів переслідували цілковито іншу мету - створення власної держави для нації, позбавленої політичної незалежності. Початок їхніх визвольних змагань був пов'язаний з формуванням у перші місяці війни національних комітетів та військових формувань, що прагнули скористатися з воєнної кон'юнктури для здобуття цієї незалежності"¹⁷². Я. Грицак одним з перших в українській історіографії розглядає війну як фактор модернізації, зазначаючи, що вона "сильно заактивізувала українське національне питання і спричинилася до зростання української національної свідомості. Якщо творення новітніх націй було результатом модернізаційних процесів, то саме війна виявилася найбільшим вторгненням модерного світу в традиційне селянське життя"¹⁷³.

Водночас такий підхід видається особливо продуктивним для подолання наявної сьогодні в літературі невиправданої дихотомії в періодизації історії Першої світової війни на західно- і східноукраїнських землях. Дослідники здебільшого все ще традиційно завершують розгляд воєнних подій на українських землях у складі Російської імперії лютим 1917 р., тоді як аналогічні процеси щодо західноукраїнських земель розглядаються до листопада 1918 р.

Однак, як це зазначає В. Верстюк, запропоновані Я. Грицаком підходи не знайшли належного розвитку в наступних працях українських дослідників¹⁷⁴, які й надалі дотримуються більш вузької періодизації Української революції, обмежуючи її 1917 - 1921 роками. Відповідно до традиційної методологічної схеми написана, зокрема, й книга В. Сарбея "Національне відродження України" (серія "Україна крізь віки"). Автор показав імперіалістичний та загарбницький характер Першої світової війни з боку всіх її учасників і в цьому контексті доволі ґрунтовно розглянув плани сторін щодо українських земель, а також існуючі в українському суспільстві політичні орієнтації. В. Сарбей наголошує, що галичани "радо зустрічали російських солдат. Ті також прихильно ставилися до трудящого люду Східної Галичини і Північної Буковини. Адже вони й самі до війни були такими самими трударями"¹⁷⁵. Тим самим він до певної міри Ідеалізував роль соціальної (класової) свідомості, не враховуючи того, що війна кардинально впливає на людську психіку, моральні засади життєдіяльності, без різниці соціального чи національного походження конкретних осіб.

О. Реснт у монографії "Україна в імперську добу. XIX - початок XX ст." розглянув дипломатичні аспекти українського питання в роки Першої світової війни, слушно відзначивши, що протягом XIX - початку XX ст. воно перетворилося на актуальну проблему міжнародного життя, а український народ - з об'єкта на суб'єкт міжнародного права. Особливо глибоко автором розкрито соціально-економічне становище та робітничий рух (зокрема профспілковий) на українських землях у 1914 - 1918 рр. Дослідник наголошує, що в ході війни посилювалися й досягли рівня критичної маси ті тенденції, які зрештою й "призвели до неухильного сповзання імперії Романових до прірви, яка виросла з недовіри народу до влади. Стрижневою лінією цього процесу стало (...) руйнування сільськогосподарства"¹⁷⁶. Підсумовуючи, О. Реснт підкреслює, що "війна виявила з усією силою гальмування царським урядом розвитку продуктивних сил України, суперечності між правлячим режимом та народом, центром і національними окраїнами, між владою і підприємцями та іншими прошарками суспільства. Страшні картини навколишньої дійсності воєнних років сприяли пробудженню селянства від вікової летаргії, зростанню його національної свідомості (...) Перша світова війна створила об'єктивні передумови для Української революції та вперше за багато століть дала реальний шанс для втілення в життя вікової мрії українців - створення власної суверенної держави"¹⁷⁷. У виголошеній на засіданні відділення НАН України доповіді він наголосив на необхідності проведення ґрунтовного дослідження історії України періоду Першої світової війни, яке базувалося б на нових методологічних підходах відповідно до основних тенденцій розвитку європейської історіографії.

Новою спробою акцентувати увагу дослідників на тісному взаємозв'язку воєнних та революційних подій стала праця В. Литвина "Україна: доба війн і революцій". Як сама назва дослідження, так і застосовані в ньому концептуальні підходи та викладені стрижневі ідеї перегукуються із названою вище працею Я. Грицака. В. Литвин також зазначає, що „важко відділити війну від революції, якщо тільки не розглядати першу крізь призму фронтових дій (...). Війна підготувала й привела суспільство до розуміння наближення революції. Притаманні революції прояви істероїдних реакцій були спричинені затяжним і невдалим розвитком війни, зростаючою конфронтацією суспільства і влади”¹⁷⁸. Розглядаючи воєнні події в широкому контексті, автор, слідом за низкою західних дослідників, виокремлює дві групи причин політичної та соціальної кризи, розвиток якої суттєво пришвидшив затяжний характер війни: процеси, які розвивалися ще задовго до війни та спричинені безпосередньо нею. Він робить висновок, що основна неготовність Росії до війни полягала саме у безнадійному відставанні в модернізації та мобілізації суспільства. В. Литвин пропонує розглядати Першу світову війну як "каталізатор українських національних устремлінь, які збіглися з наростанням революційних очікувань. Національні гасла були скрісталізовані, маси внутрішньо змобілізованими на їх реалізацію. Потрібен був лише перший поштовх”¹⁷⁹, яким стали лютневі події 1917 р. Проводячи історіографічний огляд порушеної проблеми, дослідник слушно зазначає, що "до останнього часу ця війна, принаймні в історіографії на теренах колишнього СРСР, залишалася в тіні так званої Великої Жовтневої соціалістичної революції та Великої Вітчизняної війни. На відміну від двох названих подій, для яких віднайшлися усталені ідеологічно-пафосні визначення, що відігравали ключову роль у міфологізації радянської історії, Перша світова війна виявилася непотрібною, за великим рахунком, ні для міфів, ні для ідеології. Це означало повну другорядність сюжетів війни порівняно з революційними”¹⁸⁰.

Можемо лише сподіватися, що книга В. Литвина пришвидшить процес перегляду старих методологічних схем та підходів в українській історіографії щодо періоду початку ХХ ст. (як хронологічного, так і сутнісного), започаткований у працях О. Субтельного, Я. Грицака, М. Литвина (розділ "Визвольні змагання. 1914 - 1920" у посібнику "Історія України"), О. Реєнта, С. Віднянського та ін. У цьому контексті хорошою основою має стати колективна монографія "Україна у Першій світовій війні", що готується співробітниками Інституту історії України, де, власне, робитиметься наголос на дослідженні складних процесів у житті воєнного українського соціуму.

Висновки. Відповідно до загальних тенденцій розвитку української історичної науки можна виокремити низку етапів у дослідженні зазначеної проблеми: міжвоєнний (1918 - 1939), післявоєнний (1939 - 1991) та сучасний періоди.

У міжвоєнний період події світової війни 1914-1918 рр. автономно досліджувалися істориками в радянській і Західній Україні. В центрі наукових зацікавлень українських радянських істориків 20-х - 30-х років ХХ ст. перебували революційні події 1917 - 1921 рр., зокрема захоплення влади більшовиками. Чимало уваги приділялося вивченню історії більшовицьких організацій та робітничого руху в Україні у період Першої світової війни. Їх характеризує панування класового підходу до оцінки суспільно-політичних явищ, розгляд Великої війни 1914-1918 рр. виключно з перспективи революційних подій 1917 р. (зокрема, для обґрунтування їх закономірності). Щоправда, під час часткової лібералізації політичного режиму, послаблення ідеологічного тиску, українізації 1920-х років дослідники звернулися й до проблем політичної історії, духовного життя, російського окупаційного режиму в Галичині. Однак уже на початку 1930-х років значно зріс ідеологічний тиск на соціогуманітарні науки, посилювалося втручання партійного керівництва не лише у визначення напрямів історичних досліджень, але й їхніх основних результатів. У радянській історичній науці, зокрема і в українській, запанували догматизм, схематизм, суб'єктивістська вседозволеність і

прямий диктат Сталіна, що неминуче призвело до її відірваності від еволюції європейської і світової історіографії, законсервованості в колі проблем 1930-х років, суттєвого методологічного відставання.

Як і в радянській Україні, багато західноукраїнських істориків були учасниками або очевидцями недавніх подій, а тому їхнім працям також властиві певна мемуарність, суб'єктивізм, часом - емоційність. Водночас, на відміну від українських радянських колег, вони не були обмежені у виборі як проблематики, так і методології досліджень. Більшість праць західноукраїнських авторів були написані з методологічних позицій позитивізму. Загальний напрям західноукраїнської Історіографії Першої світової війни на українських землях у міжвоєнний період, безперечно, визначався представниками саме проукраїнської течії, а лейтмотивом їх праць була боротьба українців за державну незалежність і соборність.

З приєднанням західноукраїнських земель до УРСР значною мірою було подолано роздвоєність українського історіографічного процесу, що призвело як до звуження його тематики, так і до обмеження заданим наперед єдиним методологічним підходом. Внаслідок цього багато аспектів Першої світової війни, порушених західноукраїнськими авторами, використаних ними підходів (акцентування уваги на соціальних проблемах "людей у війні", їх психологічного стану, щоденного побуту та ін.), так і не були розвинені.

З другої половини 1940-х років Велика війна 1914-1918 рр. у працях радянських істориків перебувала в тіні Другої світової війни. Як і в попередній період, вони розглядали Першу світову війну як переддень майбутніх революційних подій. Головними тенденціями та напрямками досліджень у той час були: увага насамперед до макропроцесів (розвиток економіки, робітничий і селянські рухи, ідеалізація "народних мас"), зовнішньополітичних аспектів (українські землі у планах воюючих сторін, щоправда, майже виключно лише австро-угорських та німецьких, тоді як російські не акцентувалися), перебігу бойових дій, історії більшовицьких організацій і позицій інших партій щодо війни (у рамках "історико-партійної науки"), старанне уникання розгляду національного питання. Загалом, в умовах тоталітарного суспільства, в якому контроль влади охопив усі сфери соціальної життєдіяльності, розвиток науки, а особливо її суспільствознавчої сфери, корелювався, а то й безпосередньо залежав від політико-Ідеологічної атмосфери в країні. Ситуація поволі почала виправлятися після XX з'їзду КПРС, але надмірна ідеологізація історичної науки під час "холодної війни" не дала розвиватися цим тенденціям. Воєнні події 1914-1918 рр. дедалі більше переставали бути самостійним предметом дослідження, перебуваючи в тіні "Жовтневої революції". Історики української діаспори також не виявляли значного зацікавлення періодом Першої світової війни.

Кардинальна зміна умов історіографічного процесу на початку 1990-х років не вплинула суттєвим чином на стає вивчення та зацікавленість історією українських земель у Першій світовій війні. На сьогодні ще не проведено комплексного дослідження цієї теми, хоч і з'явилися кілька монографій, збірників статей та матеріалів конференцій, в яких розкриваються нові її аспекти. Однак більшість з них характеризується вузькістю у виборі предмета дослідження, частково й фрагментарністю, а тому далеко не вичерпують усієї глибини й складності поставленої проблеми.

У працях сучасних українських істориків Великої війни - здебільшого з Києва, Чернівців, Львова, Луцька - розглянуто низку питань, які можна умовно звести до кількох дослідницьких напрямів: орієнтаційний, економічний, соціальний, політичний, воєнний полон, зовнішньополітичний аспект, історія Легіону УСС та перебіг воєнних дій, регіоналістика, російська окупація Галичини і Буковини, біженство і громадські організації, "культура війни". У цілому сьогодні спостерігається згасання інтересу до вивчення соціальних відносин на макрорівні, а поряд з тим зростає зацікавлення дослідників до перебігу соціальних процесів на мікрорівні.

Серед найбільш евристично перспективних та актуальних векторів у вив-

ченні історії українських земель під час Першої світової війни можна виокремити дослідження проблематики соціальної історії та "культури війни". Українським історикам слід активніше застосовувати нові методологічні підходи, особливо ж компаративістський інструментарій, зокрема у визначенні місця українського народу й українських земель у загальноєвропейських процесах соціальних і ментальних змін, іацію- й державотворення, викликаних Великою війною 1914 - 1918 років.

¹ Скрипник М.О. Історія пролетарської революції на Україні: Короткий начерк з портретами. - Харків, 1923. - 85 с.

² Ачканов Г.П. Очерки Февральской и Октябрьской революций в Одессе. - Одесса, 1927. - 40 с.

³ Бунегин М.ф. Революция и гражданская война в Крыму. - Симферополь, 1927. - 336 с.

■* Октябрь на Николаевщине. Очерки по истории революции 1917 - 1920 гг. на Николаевщине. - Николаев, 1927. - 86 с; Октябрь на Одещине. 1917 - 1927. - Одесса, 1927. - 492 с; Борьба за советы на Екатеринославщине. - Днепропетровск, 1927. - 292 с. та ін.

■' Козенко Б.Д. Отечественная историография Первой мировой войны // Новая и новейшая история. - 2001. - № 3. - С. 3 - 27; Писарев Ю. Новые подходы к изучению истории Первой мировой войны // Новая и новейшая история. - 1993. - № 3. - С. 46 - 57; Емец В.А. Советская историография происхождения Первой мировой войны // Первая мировая война 1914 - 1918. - М., 1968. - С. 23 - 57; Бекер Ж.-Ж. Новоб в изучении истории Первой мировой войны во Франции // Новая и новейшая история. - 1999. - № 2. - С. 44 - 52; Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914 - 1920). - К., 2003. - С. 65 - 66; Верстюк В. Чи на війні як на війні? // УГО. - К., 2000. - Вип. 4. - С. 52 - 67 та ін.

^Bonusiak A. Wojna narodów czy wojna imperiów w polskiej historiografii // Перша світова війна: історичні долі народів Центрально-Східної Європи. - Чернівці, 2003. - С. 307 - 313.

⁷ Винниченко В. Відродження нації. - К.- Відень, 1920. - Ч. 1. - 348 с; Ч. 2. - 328 с; Ч. 3. - 535 с

⁸ Солдатенко В. Україна в роки Першої світової війни // Історія України. - К., 1997. - С. 177.

⁹ Майоров М. З Історії революційної боротьби на Україні. - Харків, 1928, - 80 с

¹⁰ Там само - С. 4.

¹¹ Там само. - С. 32.

¹² Шморгул П. Историография большевистских организаций Украины периода Первой мировой войны (1914 - 1917) // Первая мировая война 1914 - 1918. - М., 1968. - С. 303 - 313.

¹³ Коффе Г. Социал-демократическая организация в Одессе в период империалистической войны (1914 - 1917) // Летопись революции. - 1927. - № 3. - С. 154 - 166; № 4. - С. 186 - 203; Харченко Т. Накануне Февральской революции в Донбассе // Там само. - № 4. - С. 161 - 185; Щербаков В. Из истории Черниговской организации большевиков (1914 - 1917) // Там само. - № 4. - С. 79 - 94 та ін.

¹⁴ Гринберг А. Киевская организация РСДРП(б) в эпоху войны (1914 - 1916) // Летопись революции. - 1928. - № 1. - С. 138 - 155.

¹⁵ Попов Н. Очерк истории КП(б)У. - Харьков, 1928. - 320 С.

¹⁶ Шингарьов І.О. (ред). Історія робітничого та професійного руху друкарів Київщини (1901 - 1926). - К., 1926. - 116 с; Колесников Б. Нариси з історії професійного руху на Україні. - Харків, 1927 - 176 с; Чеботарьов Ю. Селянський рух на Україні в 1917 р. - К., 1940. - 52 с; Коган Э. К истории аграрного движения 1917 г. на Екатеринославщине // Борьба за Советы на Екатеринославщине. - Днепропетровск, 1927. - С. 53 - 76.

¹⁷ Межберг Н., Коган Э. Экономика Одещины и рабоче-крестьянское движение в 1914 - 1917 гг. // Октябрь на Одещине. - Одесса, 1927. - С. 47 - 123; Марковский М. Крестьянское движение в Подольской губернии в 1916 г. // Каторга и ссылка. - Кн. 9 (106). - М., 1933. - С. 106- 121.

¹⁸ Єфремов С. До історії „Галицької Руїни” 1914 - 1915 рр. (в жандармському освітленні) // Україна. - 1924. - Кн. 4. - С. 127 - 144.

¹⁹ Там само. - С. 131.

²⁰ Корнилович М. Плани „возсоединенія галицьких уніятів” в 1914 - 1915 // Україна. - 1925. - Кн. 3. - С. 134- 152.

²¹ Корнилович М. Вказ. пр. - С. 149.

²² Гермайзе О. Противовоєнні прокламації часів світової війни // Україна. - 1924. - Кн. 3. - С. 123 - 145; дивись також його: Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. - К., - 1926. - Т.1. - С. 274 - 354.

²³ Козенко Б. Вказ. пр.; Туполев Б. Происхождение Первой мировой войны // Новая и новейшая история. - 2002. - № 4. - С. 27 - 44.

²⁴ Там само.

²⁵ Шморгул П. Вказ. пр.

²⁶ Кондратюк К., Мандзяк В. Українське національне відродження в Галичині. XIX - початок XX ст. у міжвоєнній західноукраїнській історіографії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Львів, - 2001. Вип. 9. - С 566 - 573.

²⁷ Там само. - С 566.

²⁸ Див.: Magocsi Paul R. Galicia: a historical survey and bibliografie guide. - Toronto, 1983. - Р. 170.

²⁹ Петрович І. [Крип'якевич І.] Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 - червень 1915. - Львів, 1915. - 116 с.

³⁰ Там само. - С 2 - 4.

³¹ Там само. - С 2 - 4.

³² Там само. - С. 93.

³³ Безпосередньо теми нашого дослідження стосуються: Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. 1914 - 1918. - Перша частина. - Львів, 1929. - 288 с; Друга частина. - Львів, 1929. - С. 289 - 496; Третя частина. - Львів, 1930.

³⁴ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни. 1914 - 1918. - Третя часть. - Львів, 1930. - С. 772.

³⁵ Там само - С. 659.

³⁶ Там само. - С 772.

³⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 - 1918). - Ч. І. Галицька Руїна 1914 - 1917 років. - Львів, 1923. - С 37 - 42.

³⁸ Там само. - С 57.

³⁹ Там само. - С 18 - 19.

⁴⁰ Див.: Солдатенко В. Вказ.пр. — С. 181.; Онищук Я. Брідщина в часи Першої євгової війни //Львівський історичний музей. Наукові записки. . - Львів, 1994. — Вип. 2—3 — С. 157 - 172.

⁴¹ Дорошенко Д. Вказ.пр. - С 16 - 17.

МДумін О. історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914 — 1918. — Львів, 1936. - 375 с

⁴³ Там само. - С. 152 - 153.

⁴⁴ Терлецький О. Українці в Німеччині. 1915 - 1918. - Т. 1 (Історія української громади в Раштаті). - К. - Ляйпциг, 1919. - 429 с

⁴⁵ Див.: Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства (з портретами діячів). - Львів, 1935. - 78 с; Ласовський В. Генерал Тарнавський: Репортаж. - Львів, 1935. - 192 с; Маковський В. Гмінд. Табор українських збігів і виселенців у часі Першої світової війни. 1914 - 1918. - Львів, 1935; низка споминів, причинків та інших дрібніших матеріалів у часописах „Літопис Червоної Калини" та „За Державність"

⁴⁶ Талергофский альманах. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий над карпато-русским народом во время всемирной войны 1914 — 1917 гг. — Вып. 1-4. (вступну статтю до першого випуску „Галицька Голгофа" написав Ю. Яворський).

⁴⁷ Стратегический очерк войны 1914 - 1918 гг. - Ч. 1 - 7. - М.-Пг., 1918 - 1919, 1920 - 1923; книга экс-генерала царської армії А.М. Зайончковського „Мировая война 1914 - 1918" у 3-х томах (М., 1938 - 1939); Горлицкая операция. Сборник документов мировой империалистической войны на русском фронте (1914 - 1917). — М., 1941. - 408 с; History of the Great War based on official documents by direction of the Historical section of the Committee of Imperial defence. (49 томів); Der Weltkrieg 1914 bis 1918. Die militärischen Operationen zu Lande. Bei. 1 - 14. - Berlin, 1925 - 1944; Österreich - Ungarns letzter Krieg 1914 - 1918. - Bd. 1 - 15. - Wien, 1930 - 1938); у Франції в 1922 - 1939 роках Історична служба генерального штабу випустила офіційну працю (22 книги опису і 57 книг документів) „Французькі армії у Великій війні" та ін.

⁴⁸ Козенко Б. Вказ.пр.

⁴⁹ Супруненко М. Боротьба за встановлення радянської влади на Україні. - К., 1951, - 56 с.

⁵⁰ Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. 36. статей. - К., 1949. - 228 с; Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях. - К., 1976. - 176 с; Нариси історії КПУ. - К., 1977. - 762 с; Історія УРСР: у 8 томах, 10 кн. - Т. 4. - К., 1978; нариси усіх обласних і Київської міської партійних організацій, наприклад: Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. - Харків, 1981. - 327 с; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. - Днепропетровск, 1979. - 614 с; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. - К., 1979. - 470 с; Очерки истории Донецкой областной партийной организации. - Донецк, 1978. - 502 с; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. - К., 1981. - 666 с; Очерки истории Харьковской областной партийной организации. - Харьков, 1980. - 527 с. та ін.

⁵¹ Рубцов Г.О. Боротьба більшовиків України за армію і флот (липень 1907 — березень 1917). - К., 1971. - 88 с; Акімов Ф. Організаційно-політична робота більшовиків України в армії в роки Першої світової війни (1914 - березень 1917) //УІЖ. - 1977. - № 1. - С 43 - 51.

⁵² Юсухно М. До питання про нелегальну більшовицьку пресу на Україні (липень 1914 - лютий 1917) // УІЖ. - 1970. - № 10. - С. 94 - 96.

⁵³ Варгатюк П. Більшовицькі організації України в Лютневій революції // УІЖ. - 1967. - № 2. - С. 34 - 44; Харитонов В.Л. Лютнева революція 1917 р. на Україні // УІЖ. - 1977. - № 2. - С. 29 - 38; Харитонов В.Л. Лютнева революція 1917 року на Україні. — Харків, 1966. - 259 с; Шморгул П., Корольов Б., Кравчук М. Київ в трьох революціях. - К., 1963. - 207 с; Коротенко А. Большевики Харьковщины в борьбе против царизма в период Первой мировой империалистической войны и второй революции в России (1914 — март 1917). - К., 1952. - 26 с.

⁵⁴ Польський Є., Шишкін П. З історії діяльності більшовиків Донбасу в роки Першої світової війни // УІЖ. — 1975. — № 9. - С. 72 - 79; Мальков О. Діяльність закордонних організацій РСДРП серед військовополонених українців у 1915 - 1917 рр. // УІЖ. - 1969. - № 3. - С. 87 - 92.

⁵⁵ Сидорчук М. Більшовики України в період Першої світової війни і Лютневої революції (1914 - лютий 1917). - Львів, 1966. - 296 с; див. також Калениченко А.В. Більшовики України в боротьбі проти Першої світової імперіалістичної війни (1914 - 1917). - К., 1950.

⁵⁶ Шморгул П. [рец. на] М.Т. Сидорчук. Більшовики України в період Першої світової війни і Лютневої революції (1914 - лютий 1917) // УІЖ. - 1967. - № 2. - С. 144 - 147.

⁵⁷ Варгатюк П. Більшовицькі організації України в період Першої світової війни і Лютневої революції в Росії // УІЖ. - 1984. - № 8. - С. 145.

⁵⁸ Там само. - С. 145 - 146.

⁵⁹ Це відзначив і загалом щодо радянської історіографії Ю. Писарев у статті: Новые подходы к изучению истории Первой мировой войны // Новая и новейшая история. - 1993. - № 3. - С. 49 - 50.

⁶⁰ Никифорова Н.Л. Большевики - организаторы и руководители стачечной борьбы рабочих Донбасса в годы империалистической войны (На примере горловской стачки 1916 г.). - М., 1951; Бардагова Л. Большевики Екатеринославщины во главе рабочего движения в годы Первой мировой войны и Февральской революции (1914 - март 1917). - К., 1952. - 22 с.

⁶¹ Щербина Й. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914 - 1917 рр. - К., 1963. — 368 с; Кошик А. Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и Февральской революции. — К., 1965. - 324 с.

⁶² Щербина Й. Робітничий клас України та його революційна боротьба... - С. 88 - 147.

⁶³ Там само. - С. 45 - 62.

⁶⁴ Там само. - С. 328 - 336.

⁶⁵ Кошик А. Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и Февральской революции. - К., 1965.

⁶⁶ Модестов В. Рабочие Донбасса в трех русских революциях. - М., 1974. - 268 с; Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетариат Харкова в трьох революціях. - Харків, 1959. - 279 с; Прийменко А. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма (1895 - февраль 1917). — К. - Донецк, 1977. - 163 с; дисертація Калпахчана С. Рабочее движение в Донбассе в годы Первой мировой войны (1914 - февраль 1917). - К., 1955; Калпахчан С. Робітничий рух у Донбасі в роки Першої світової війни // Наукові записки Луганського педінституту. - Вип. 4. — К., 1955; Кирьянов Ю. Стаечная борьба рабочих Екатеринославской губернии в годы Первой мировой войны (июль 1914 - февраль 1917) // История СССР. - 1960. - № 4; серед доповідей на 7-ій науковій сесії секції „Основні закономірності і особливості розвитку Росії в період імперіалізму” (проходила в 1964 р. і присвячувалася історії Першої світової війни) були наступні: Горякина В. Рабочее движение в Таврической губернии в годы Первой мировой войны (июль 1914 - февраль 1917); Суздальцев В. Большевики во главе рабочего движения в Харькове в годы первой мировой войны.

⁶⁷ Комаренко О. Ставлення пролетаріату України до Першої світової війни // УІЖ. - 1989. - № 8. - С. 68 - 75; Кошик О. Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку Першої світової імперіалістичної війни // УІЖ. - 1959. - № 3. - С. 33 - 45.

⁶⁸ Премислер И. [рец. на:] Рабочее движение на Украине в период Первой мировой войны. Июль 1914 - февраль 1917 // УІЖ. - 1967. - № 10.

⁶⁹ Никифорова Л. Вказ.пр.; Стадник А, Прохоренко М. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. - К., 1959. — 142 с; Модестов В. Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции. - М., 1957. - 132 с.

⁷⁰ Кирьянов Ю. Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917. - М., 1971. - 307 с.

⁷¹ Лось Ф., Щербина Й. [рец. на:] Ю.Кирьянов. Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917 гг. // УІЖ. - 1972. - № 6. - С. 140 - 142.

⁷² Комаренко О. Вказ. пр. - С. 68.

⁷³ Там само. - С. 68 - 70.

⁷⁴ Щербина Й. Селянський рух в 1914 - 1916 // Історія селянства УРСР. - К., 1967. - Т. 1; Кирьянов Ю. Крестьянское движение на Украине в годы Первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. - К., 1962; Дорохова Л. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни // УІЖ. - 1978. - № 8. - С. 117 - 124; Михайлюк О. Більшовики України в боротьбі за селянство

В.М. Волковинський (Київ)

БОЙОВІ ДІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна готувалася досить довго найбільшими європейськими державами, які об'єдналися у Троїстий (у роки війни він перетворився на Четвертий) союз та Антанту. У першому об'єднанні центральне місце займали Німеччина й Австро-Угорщина, у другому - Англія, Франція та Росія. Почалася війна швидко і навіть несподівано. Приводом для цього послужив терористичний акт - убивство 28 червня 1914 р. у м. Сараєві членом сербсько-хорватської націоналістичної групи Гаврилом Принципом спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини - графині Хотек - під час офіційного візиту до Сербії. Австро-Угорська імперія оголосила організатором цього гучного теракту Сербію, яку вважала причетною до створення на Балканському півострові великої слов'янської держави, що мріяла приєднати слов'ян, які жили на півдні імперії Габсбургів.

23 липня Австро-Угорщина пред'явила Сербії ультиматум і почала готуватися до війни. У конфлікт було втягнуто провідні європейські держави ворогуючих військово-політичних об'єднань. Кожна з них мала свої Глобальні плани. Росія, як і інші держави Антанти, головним своїм ворогом вважала Німеччину, але у конкретній ситуації виступила захисником балканських слов'ян, насамперед Сербії. Дізнавшись про ультиматум, рада міністрів Російської імперії 24 липня оголосила мобілізацію в Київському, Одеському, Московському та Казанському військових округах. Таке рішення було ухвалене за розпорядженням Миколи II. Спочатку ця акція проводилася майже таємно, але після оголошення 28 липня Австрією війни Сербії, цар наступного дня підписав указ про проведення у названих округах загальної офіційної мобілізації. Її розпочали проводити 31 липня. Цього ж дня німецький кайзер Вільгельм II надіслав австрійському імператорові Францу Йосифу телеграму, в якій зазначав, що його армія повинна зосередити свої головні сили не на Балканах, а проти Росії. З перших днів війни українці активно залучалися Росією до участі в ній. Про це красномовно свідчать результати мобілізації. Лише в селах українських Губерній з 1914 по 1917 рр. було призвано майже 2,8 млн осіб². У відсотковому відношенні військовослужбовці-українці переважали навіть росіян. У 1915 р. на тисячу кожної національності в царській армії перебувало росіян - 4, білорусів - 5, українців - 8, німців - 10, євреїв - 11, поляків - 12. Якщо німці, євреї та поляки вважалися "потенційно небезпечними" і вони зазнавали певних утисків, то українці прирівнювалися до росіян. "Малоросійське питання, - писав генерал А.І. Денікін, який служив і воював на українських землях, - не існувало зовсім. Малоросійська говірка, пісні, музика набули повного визнання і в жодному разі не викликали уявлення окремішності, сприймалися як своє, російське, рідне"³.

Росія готувалася до війни з Німеччиною, яка з другої половини XIX ст. стала наймогутнішою державою Європи, а Австро-Угорщину не вважала серйозним противником. Коли йшлося про можливу війну з цією країною, російський уряд заявляв, що бажано було б приєднати до імперії українські землі у складі Австрії між існуючим кордоном і Карпатами. Але фактично це були теоретичні плани.

Генеральний штаб російської армії навіть не мав плану проведення мобілізації у разі війни з імперією Франца Йосифа. Однак на території України розташувалися значні збройні сили - війська Київського й Одеського округів. Напередодні війни в Україні дислокувалося 36 піхотних і 6 кавалерійських дивізій, 11 саперних, 2 понтонні, 3 залізничні та 2 телеграфні батальйони⁴.

Між Росією й Австро-Угорщиною не було природних перешкод - великих

річок, гір тощо. Карпатський хребет знаходився на австрійській території і був серйозною перешкодою для стрімкого наступу російської армії вглиб Австро-Угорщини. Проте він не давав змоги і військам цісаря здійснювати відповідні стратегічні й тактичні маневри. Бойові дії між австро-угорською та російською арміями мали відбуватися на українських землях, які входили до складу обох імперій.

Австро-Угорська армія була найслабкішою з п'яти провідних держав Європи. До неї входили представники 11 народностей, які мешкали на території двоєдиної імперії. Спочатку вони служили у змішаних полках, а напередодні війни військові з'єднання формувалися за національною ознакою. З 102 австро-угорських полків 48 були сформовані зі слов'ян, у тому числі 9 з українців (у тогочасній Російській імперії їх називали "росіянами"). Загалом 8,7% особового складу австро-угорської армії становили українці. 75% офіцерів у збройних силах імперії Габсбургів були німцями за походженням, а 25% солдатів були представниками інших національностей⁵. Українські кадрові полки в австро-угорській армії воювали практично на Сербському та Італійському фронтах. У бойових діях проти росіян брали участь лише 3 піхотні (58-й Станіславський, 89-й Городецький і 109-й Чортківський) та 2 стрілецькі (19-й Львівський і 35-й Золочівський) полки, в яких налічувалося близько 60-70 % українців⁶.

1 серпня Німеччина оголосила війну Російській імперії у відповідь на оголошення останньою загальної мобілізації. На той час уже було організовано Північно-Західний (проти Німеччини) та Південно-Західний (проти Австро-Угорщини) фронти. Останній проходив по території України і мав довжину понад 400 км. Його командування знаходилося у Києві. На австро-угорському кордоні спочатку було тихо. Німеччина заявила, що розпочала війну з Росією, щоб захистити Австро-Угорщину від російської агресії. Але сама імперія Габсбургів не оголошувала війни своєму східному сусідові. У Берліні почали навіть хвилюватися — чи взагалі Австро-Угорщина оголосить її Росії? Вичікували й росіяни, хоча на кордоні зі Східною Галичиною було сконцентровано значні сили й існував уже фронт, що мав вести бойові дії проти Австро-Угорщини. Лише 6 серпня 1914 р. австрійський імператор Франц Йосиф оголосив війну Росії, проти якої було зосереджено близько 50% його армії. Загалом же, у серпні 1914 р. в цісарських збройних силах, які склалися фактично з трьох армій - загальноімперської, австрійської та угорської, - налічувалося 1080 батальйонів, 465 ескадронів, 532 батареї, 180 інженерних рот - усього 1 500 000 солдатів, 2500 гармат і 1800 кулеметів⁷.

Головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту було призначено командуючого Київським військовим округом генерал-ад'ютанта М.І. Іванова. Начальником штабу фронту став генерал від інфантерії М.В. Алексеев, який напередодні війни командував 13-м армійським корпусом. До складу Південно-Західного фронту входило 4 армії, які розташувалися з півночі на південь у такому порядку: 4-та (командувач - Генерал від інфантерії А. Зальца), 5-та (командувач - Генерал від кавалерії П.А. Плеве), 3-тя (командувач - Генерал від інфантерії М. В. Рузький) та 8-ма (командувач - генерал від кавалерії О.О. Брусилов). На лівому фланзі фронту між Дністром і Прутом діяв так званий Дністровський загін під командуванням генерал-майора О.О. Павлова, основу якого становили 47-й Український та 48-й Одеський піхотні полки.

Слід зазначити, що верховними головнокомандуючими російської армії впродовж Великої війни були генерали, які воювали саме на українських землях - М. Алексеев, О. Брусилов, Л. Корнілов і М. Духонін. На початку війни та після повалення самодержавства у березні 1917 р. цю посаду обіймав великий князь Микола Миколайович, а із серпня 1915 р. по лютий 1917 р. - сам імператор Микола II.

Незважаючи на те, що на території України знаходилися значні сили

російських військ, з початком війни сюди були перекинуті військові формування з Московського та Казанського військових округів. З них було сформовано 4-ту і 5-ту російські армії. До кордону з Австро-Угорщиною було передислоковано значні кавалерійські сили, сформовані з донських, кубанських, терських та, як їх називали офіційно, кавказьких козаків.

Австро-Угорщина розгорнула проти Росії (практично на українських землях) на лінії Сандомир - Перемишль - Станіслав - Чернівці чотири армії: 1-шу (командувач - генерал-полковник В. Данкль), 4-ту (командувач - генерал піхоти Ауффенберг), 3-тю (командувач - генерал-інспектор армії Р. фон Брудерман) та 2-гу (командувач - фельдмаршал Е.Бем-Ермолі). Австро-угорською армією не міг командувати 84-річний імператор Франц Йосиф. Спадкоємець престолу ерцгерцог Карл був далекий від політики і військової справи, тому верховним головнокомандуючим призначили іншого родича цісаря - ерцгерцога Фрідріха, який обіймав цю посаду номінально. Фактично ж австро-угорськими військами командував Генерал піхоти граф Франц Кондрад фон Гетцендорф.

Переважаюча більшість українських солдат і офіцерів обох імперій виконували свій військовий обов'язок і воювали в арміях тих держав, де вони народились і жили, вважаючи супротивника своїм кровним ворогом. У російській Україні про це відверто заявив 30 липня 1914 р. тодішній головний редактор журналу "Украинская жизнь", що виходив у Москві, Симон Петлюра. У статті-відозві "Війна та українці" він констатував, що українці мають виконувати свій обов'язок перед Російською державою і що серед них не існує "австрійської орієнтації". "Вороги Російської імперії, - писав він, - при переході кордону будуть, звичайно, намагатися прихилити українську людність на свій бік і різними політичними обіцянками та національними принадами посіяти неспокій серед неї. Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця"⁸.

На необхідності захищати свою батьківщину наголошував і митрополит Української греко-католицької церкви А. Шептицький у зверненні 21 вересня до українців, які мешкали на території імперії Франца Йосифа: "Ми з Божої волі злучені з Австрійською державою і династією Габсбургів, спільна наша доля і недоля. Коли військо нашого цісаря побідить - чекає нас краща і ліпша будучність. До крові будьте вірні цісарю"⁹. Політичні партії воюючих країн або ж підтримували ведення ними бойових дій, або залишалися нейтральними. Лише російські більшовики виступили проти політики царизму й відверто заявили про бажання його поразки, а їх лідер — В.І. Ленін - закликав перетворити війну імперіалістичну на громадянську. До таких заяв народ ставився на початку війни скептично і вважав їх несерйозними.

У серпні 1914 р. у львівській газеті "Діло" з'явилося звернення Головної української ради, в якому вперше проголошувалося про необхідність створення полків українських добровольців - українських січових стрільців (УСС). Бажаючих захищати Галичину від російських військ знайшлося багато, оскільки тут з 1911 р. активно діяли молодіжні військово-патріотичні скаутські організації, які готувалися до майбутніх боїв за незалежну єдину Україну. В другій половині серпня на збірні пункти прибуло близько 30 тис. січових добровольців - переважно представників інтелігенції, студентів та учнівської молоді. Однак Габсбурги побоювалися такого масового напливу українських добровольців і обмежилися створенням у 1914 р. невеликих загонів УСС, які здебільшого охороняли перевали в Карпатах.

Українці, які входили до складу Російської імперії, також були налаштовані бойовничо щодо Німеччини та Австро-Угорщини і мріяли лише про перемогу.

Війну між Австро-Угорщиною й Росією українські політики Галичини та Наддніпрянщини, об'єднавши свої зусилля, пов'язували із здійсненням їхнього ідеалу - створенням самостійної Української держави. Для політичної орієнтації українського народу і захисту його національних інтересів, відновлення незалежної Української держави були створені: Головна українська рада, Союз визволення України, Загальна українська рада, Українська парламентарна репрезентація.

Німеччина, яка планувала завдати удару на заході й досить швидко розгромити французькі війська, вимагала від свого союзника - Австро-Угорщини - активізувати бойові дії на російському фронті, щоб відволікти основні сили Росії і не дати їй змоги розпочати наступ на свою територію. Але, виконуючи прохання французького уряду, 17 серпня армії російського Північно-Західного фронту розпочали Східно-Прусську операцію. У два найближчі дні у наступ перейшли війська 8-ї та 3-ї армій Південно-Західного фронту, які увійшли на територію Східної Галичини. Розпочалася 33-денна Галицька битва - одна з найбільш успішних для російської армії і в той же час кривавих бойових операцій. У боях з обох сторін брали участь вісім армій, понад 100 дивізій, більш як 1,5 млн солдатів та офіцерів. Росіяни й австро-угорці мали одну й ту ж мету - завдати першими супротивнику нищівної поразки, і вивести його з участі у Великій війні. Австрійські війська з метою зриву наступу росіян завдали превентивного удару, розгорнувши 17 серпня наступ на Кам'янець-Подільський. Місто мали захищати 7 рот ополченців, але вони без бою відступили, і його захопили австрійці. Командуючий фронтом М.І. Іванов був дуже наляканий таким ходом подій і наказав командарму О.О. Брусилову визволити захоплене ворогом місто. Однак останній дотримувався іншої думки - не розпорошувати сили, і не виконав наказу командування.

18 серпня війська 8-ї російської армії, форсувавши р. Збруч, увійшли на територію Східної Галичини, маючи завдання не допустити відступу австро-угорців за р. Дністер. При вступі цієї армії на територію Східної Галичини О.О. Брусилов видав спеціальний наказ, в якому зазначалося: "Поздоровляю славні війська армії з переходом кордону. Наказую оголосити нижчим чинам, що ми входимо в Галичину, хоча і складову частину Австро-Угорщини, але це одвічна російська земля, населена, головним чином, російським же народом, для звільнення якого війна ведеться..."¹⁰. Слід зазначити, що переможний наступ 8-ї російської армії Брусилова був затьмарений невеликою поразкою. Коли росіяни готувалися форсувати р. Збруч, кавалерійська дивізія 11-го австрійського корпусу форсувала річку і вдарила по зведеній козацькій дивізії, яка від несподіваної появи ворога почала відступати. Австрійська кіннота без попередньої розвідки розпочала наступ, але була зустрінута шквальним артилерійським та кулеметним вогнем і, зазнавши серйозних втрат, відійшла за Збруч. Після того як ситуація стабілізувалася, командарм відразу ж звільнив з посади командира козацької дивізії за його прорахунки, які призвели до першої незначної поразки росіян у цій битві.

Війська генерала Брусилова наступали у напрямку Галича між річками Дністер і Прут. Коли австрійці дізналися про наступ 8-ї російської армії, вони залишили Кам'янець-Подільський і не завдали йому ніякої шкоди. Назустріч військам Брусилова було направлено три кавалерійські дивізії та кілька піхотних бригад австро-угорської армії, але вони були розгромлені росіянами, які захопили Тернопіль. 19 серпня наступ на Львів розпочала 3-тя російська армія. Росіяни наступали з району Дубна (3-тя армія) і Проскурова (8-ма армія). Із запізненням - 23 серпня - почали діяти 4-та армія, спрямована на Перемишль із завданням не допустити відступу ворога на захід до Кракова, і 5-та, що також наступала на Львів. Війська Рурського зустріли запеклий опір з боку австро-угорської армії. Незважаючи на її слабкі сторони, особовий склад успішно вів оборонні бої. На

відміну від французів, австрійці швидко окопувалися, а кожен солдат мав при собі 5-6 м колючого дроту й у разі необхідності виставляв загородження. Зіткнувшись з таким опором, 3-тя російська армія зупинилась, а коли австрійці розпочали контратаку у районі міст Буська та Кам'янки-Струмилової, навіть трохи відступила. Угорська кавалерія прорвала російські позиції і призвела до втрат артилерії. Лише кинувши у бій резерви, війська Рузького врятували становище.

Австрійці перекинули свою 2-гу армію із Сербського фронту в Галичину також із запізненням. До того ж, щоб виконати свої союзницькі умови, австро-угорські війська, не акцентуючи увагу на бойових діях у Галичині, вирішили завдати удару по 4-й і 5-й російських арміях між річками Віслою та Бугом. Саме ці армії Південно-Західного фронту знаходилися найближче до Німеччини. Ця битва дістала назву Люблін - Холмської. Вона була однією зі складових Галицької операції.

20 серпня 1-ша австрійська армія розпочала наступ на позиції 4-ї російської армії у районі м. Красника. Це був жорсткий зустрічний бій, що тривав 23-24 серпня, в якому росіяни відступили майже до Любліна. Щоб уникнути оточення 4-ї армії, російське командування перекинуло на правий фланг значні додаткові військові сили під командуванням Генерала П.О. Лечицького, з яких у серпні 1914 р. була сформована 9-та російська армія. Командуючого 4-ю армією генерала Зальца замінили генералом О.Є. Евертом. Одночасно з цим 4-та австро-угорська армія завдала удару по 5-й російській армії під Комаровим (Томашевська битва), яка змушена була також відступати до Любліна, Холма та Володимира-Волинського і зазнала значних втрат. Проте успішні дії російських 3-ї та 8-ї армій у Галичині змусили австро-угорців зупинити переможний наступ і навіть перекинути свою 4-ту армію на допомогу 2-й і 3-й арміям. На південному фланзі російського Південно-Західного фронту війська 3-ї та 8-ї армій у боях на р. Гнила Липа (ліва притока Дністра), що тривали з 26 по 30 серпня, потіснили війська 3-ї і частково 2-ї австрійських армій у напрямку до Львова. Одночасно з цією битвою почався зустрічний бій військ 3-ї російської та австро-угорської армій на р. Золота Липа. Разом з армією Рузького бойові дії вели й війська Брусилова. У Галичині росіяни мали значну перевагу в живій силі над австро-угорцями, які зосередили свої війська на Люблінсько-Холмській ділянці фронту. На Золотій Липі дванадцятьом піхотним дивізіям 3-ї російської армії протистояли вісім австро-угорських, а проти десяти дивізій армії Брусилова діяло три австрійські. 27 серпня австро-угорські війська перейшли до оборони, а наступного дня почали відступати. У результаті цих боїв виникла загроза оточення російськими військами австро-угорських, і вони почали поспішний відхід.

Паралельно з наступом російських військ на територію Галичини на кордоні з Буковиною, починаючи з 6 серпня, зав'язалися бої місцевого значення російської та австрійської прикордонної охорони. Це був другорядний театр воєнних дій. Підступи до Чернівців захищала 43-тя австрійська стрілецька дивізія (командувач - фельдмаршал фон Георгенег). 23 серпня в районі с. Рідківці відбулася перша на території Буковини битва між австро-угорськими і російськими військами (Дністровський загін). Останні зазнали невдачі і на деякий час залишили край у спокої. Проте стрімкий наступ 3-ї та 8-ї російських армій у Галичині змусив австрійців у ніч з 30 на 31 серпня залишити Буковину, висадивши при цьому в повітря 2 металеві і дерев'яний мости через р. Прут. Незважаючи на епізодичні місцеві бої, яких упродовж серпня 1914 р. відбулося майже 80, 2 вересня о 18 годині Чернівці були без бою взяті росіянами. Бургомістр С. Вайсельберг здійснив акт передачі Чернівців російському командуванню. Тоді ж Генерал-лейтенант Т. Арутюнов на сходах перед магістратом оголосив Чернівці назавжди російським містом і водночас наклав на міщан контрибуцію як відплату за аналогічні дії австро-угорських військ під час зай-

няття ними півмісяця тому Кам'янця-Подільського. Сума контрибуції спочатку становила 600 тис. руб., але згодом, завдяки зусиллям митрополита В. фон Ренти, росіяни зменшили її до 300 тис. руб. Врешті-решт вони відмовилися прийняти її, тобто зробили так, як і австрійці в Кам'янці-Подільському¹¹. Незважаючи на такий гуманний акт з боку командування, з 2 по 8 вересня на околицях Чернівців відбувалися масові пограбування російськими нижчими чинами, особливо козаками, місцевого населення. На Буковині під командуванням підполковника місцевої жандармерії Є. Фішера розпочалася своєрідна партизанська боротьба.

Російське командування, незважаючи на успіхи своїх військ, мало досить невиразне уявлення про сили і плани противника, не могло збагнути зміну його стратегічних і тактичних задумів. Так, м. Львів росіяни вважали справжньою фортецею з великим гарнізоном, а тому планували штурмувати його силами військ двох своїх армій - 3-ї та 8-ї. Проте на той час львівська фортеця була фактично ліквідована, з усіх її фортів знято гармати, тому австрійське командування вирішило відвести без бою свої війська на захід від Львова.

І австрійці, і росіяни активно використовували для розвідки кавалерійські роз'їзди та нову на той час техніку - літаки. На початку війни на Південно-Західному фронті було 60 літаків. 2 вересня авіарозвідка доповіла командуванню 8-ї армії, що колони австро-угорських військ прямують до львівського вокзалу, звідки один за одним відходять на захід військові ешелони. Невдовзі аналогічну інформацію було отримано й від кавалерійської розвідки та мешканців Львова, які залишали місто разом з австро-угорськими військами.

Попри очевидні факти, командарми М. Рузський та О. Брусилов не наважувалися ввести свої війська у Львів. Лише командуючий 9-м армійським корпусом 3-ї російської армії Генерал-лейтенант Д.Г. Щербачов (майбутній реальний командувач Румунським фронтом) запропонував невеликими загонами входити у місто і таким чином переконатись у достовірності інформації, що ворог залишив Львів без бою. 3 вересня війська 3-ї російської армії взяли Львів, а 8-ї - Галич. Микола II сприйняв цю звістку як величезний успіх російської армії і записав у своєму щоденнику: "Вдень отримав радісну звістку про взяття Львова й Галича! Слава Богу! Безмежно щасливий цією перемогою і радію перемозі нашої дорогої армії"¹².

Австро-угорське командування на початку вересня 1914 р. здійснило перегрупування своїх сил, які відійшли від Львова лише на 30 км і зайняли оборону на р. Вершиці поблизу м. Городка. У район Львова було перекинуто 4-ту і зміцнено 2-гу та 3-тю армії. З 5 по 12 вересня відбулася Городоцька битва. У боях з австрійцями особливо відзначилися 48-ма піхотна дивізія під командуванням Л.Г.Корнілова, 4-та залізна стрілецька дивізія на чолі з А.І. Денікіним та 12-та кавалерійська, командиром якої був О.М.Каледін. Австрійці зробили спробу розбити 3-тю й 8-му російські армії. Вони досягли деяких успіхів, але три російські армії (9-та, 5-та і 4-та), які діяли на правому крилі фронту, перейшли у контрнаступ. 5-та армія, що просувалась у напрямку Рави-Руської, могла вийти у тил 4-й австрійській армії. Австро-угорське командування припинило бойові дії і почало відводити свої війська за р. Сан, а на початку вересня - до р. Дунаєць. 17 вересня 3-тя російська армія оточила австрійську фортецю Перемишль з гарнізоном близько 130 тис. солдатів та офіцерів, але через нестачу снарядів штурмувати її росіяни не наважилися.

На 13 вересня російські війська вийшли на рубіж р. Віслока за 80 км від Кракова, а 5-та кавалерійська дивізія під командуванням майбутнього гетьмана Української Держави П.П. Скоропадського взяла м. Сандомир. 25 вересня авангард російських військ прорвався через Ужоцький перевал у Карпатах і вийшов на територію Угорщини, де й був зупинений австро-угорськими військами. Карпатський хребет мав форму вигнутої у бік Росії підкови довжи-

ною 400 км і глибиною 100 км. У горах, висота яких сягала від 1000 до 3000 м, було 9 перевалів. Через них і можна було проникнути на Угорську рівнину. У 20-х числах листопада російські війська перейшли кілька гірських хребтів і викликали паніку в австро-угорців. Однак героїчний опір, насамперед угорських частин, змусив росіян з великими труднощами 28 листопада відступити у рівнинні райони Східної Галичини.

Населення останньої сприймало прихід російських військ так, як в усі часи й у всіх країнах зустрічали люди прихід окупантів. При тій техніці, яка була на озброєнні в усіх європейських державах, під час бойових дій гинуло мирне населення, зазнавали руйнування міста та села, що знаходились у фронтівій смузі. Так, під час наступу військ 8-ї армії у серпні 1914 р. повністю згоріло м. Гусятин, а на Буковині - Дитинець. Початок війни припав на період жнив і урожай ніхто не збирав, у той же час горіли поля - і це було справжнім лихом для галицьких селян.

Росія вважала, що прийшла в Галичину і на Буковину назавжди і вирішила відразу ж перетворити їх на одну зі своїх Губерній. 21 серпня було створено генерал-губернаторство Галичини на чолі з генерал-лейтенантом Г.О. Бобринським, яке перебувало спочатку в Бродях, а потім переїхало до Львова. Знаючи про існування тут самостійницьких українських організацій, створення національних формувань українців і про їх участь у бойових діях у складі австро-угорської армії, царська окупаційна адміністрація розпочала боротьбу з прогресивним українством. 30 серпня 1914 р. було видано наказ про арешт видатного українського історика М.С. Грушевського, якого війна застала у Галичині. Вченому вдалося перебратися до Києва, де у грудні 1914 р. його було заарештовано ніби за допомогу в організації Легіону січових стрільців у Галичині, які воювали на боці Австро-Угорщини, а також за звинуваченням у шпигунстві на користь імперії Габсбургів¹³.

На початку XX ст., як і раніше, належність до якоїсь нації визначалася насамперед тим, яку віру сповідують люди. На західноукраїнських землях домінувала греко-католицька віра, тому всі українці, які її сповідували, були ворогами в очах російських солдатів і офіцерів - переважно православних. Але таку політику відкрито проголошувала й російська окупаційна адміністрація. "У східній Європі є тільки три релігії: православна, католицька й жидівська. Уніати ж - зрадники православ'я, ренегати і єретики, їх силою треба вернути на праведний шлях...", - так констатував тимчасовий правитель на окупованих російською армією землях Галичини Г.О. Бобринський¹⁴.

У зв'язку з цим масового характеру набуло переслідування уніатів у краї. Лише через київські в'язниці пройшло 12 тис. галичан, депортованих углиб Росії. Особливих переслідувань зазнало греко-католицьке духовництво. 18 вересня 1914 р. було заарештовано й вивезено спочатку до Києва, а потім у Росію, митрополита А. Шептицького. Незважаючи на те, що цією акцією займалася жандармерія, до арешту глави Української греко-католицької церкви доклав руку й командуючий 8-ю армією О. Брусилов¹⁵.

Тоді, коли російські війська успішно громили ворога в Галичині, на лівому фланзі Південно-Західного фронту, у Буковині, австро-угорські війська завдали їм нищівної поразки. 20 жовтня 1914 р. війська двоєдиної імперії під командуванням генерала кавалерії фон Пфланцера-Балтіна та полковника Фішера форсували р. Сірет і визволили Чернівці. Це виявилось цілковитою несподіванкою для всіх, насамперед для російського командування та цісаря Франца Йосифа. Командарм О. Брусилов перекинув у Буковину додаткові сили і наказав Генерал-лейтенанту Т. Арутюнову будь-якою ціною розгромити австро-угорців і повернути Чернівці назад. Майже місяць тривали запеклі бої на території Буковини, але переважаючи сили росіян досягли успіхів у боях у басейнах річок Черемош, Прут, Сірет і 27 листопада 1914 р. о 14 год. 30 хв. вдруге вступили в Чернівці.

На рубежі 1914-1915 рр. на Південно-Західному фронті наступило затишшя. Щоправда, восени першого року Великої війни на боці Німеччини та Австро-Угорщини виступила Туреччина. Сухопутні бої з її армією велися на Кавказі, але через Дарданелли у Чорне море вона пропустила своїх союзників - німців, які ввели крейсери "Гебен" і "Бреслау". 30 жовтня ці бойові кораблі відкрили вогонь по Севастополю, Одесі та Феодосії. Над Україною нависла небезпека ще й з боку Чорного моря. Його узбережжя аж до румунського кордону охороняла створена з військ Одеського військового округу 7-ма армія (командуючий - Генерал від артилерії В.М. Нікітін).

Австро-німецьке командування готувалося завдати удару по російських військах, які захопили Східну Галичину, з району Карпат. Для цього у січні 1915 р. було створено Південну армію з трьох німецьких і п'яти австрійських дивізій під командуванням німецького Генерала О. фон Лінзінгена. Першочерговим завданням цієї армії було витіснити росіян з Карпат і деблокувати оточений Перемишль, а потім наступати на Станіслав. Під Перемишлем стояла 11-та російська армія (командуючий - Генерал від інфантерії А.М. Селіванов). Вона не мала важкої артилерії для зруйнування мурів фортеці та й сил, щоб взяти її штурмом. Тому росіяни викопали окопи навколо Перемишля і розпочали його блокаду.

О. Брусилов вирішив наступати широким фронтом у Карпатах (від Дукалинського перевалу до Білогруда), завдаючи основних ударів на Гумеине і Медзі-Лаборце. На правому фланзі 8-му армію прикривали війська 3-ої армії, яку у вересні очолив генерал від інфантерії Р. Радко-Дмитрієв. На лівому допоміжний удар на Ужгород завдавав 7-й армійський корпус (далі - ЛК), а ще лівіше - кавалерійські з'єднання, що знаходилися за Дністром, мали через карпатські перевали наступати на Мукачеве і Хуст. Російських військ виявилось замало, щоб наступати на такому широкому фронті. Австро-угорські війська не змогли належним чином підготуватися до операції й 23 січня 1915 р. розпочали наступ. Головні австрійські та російські удари планувалися точно назустріч один одному. Для командування російської армії стало очевидним, що ворог наступає від Медзі-Лаборце через Карпати - на Санок і Перемишль. Гарнізон фортеці перебував у критичному стані. Комендант генерал Кусманек передав по радіо своєму командуванню, що коли не прийде допомога, Перемишль капітулює¹⁶.

22-24 січня 1915 р. австро-німецькі війська розпочали наступ, завдаючи ударів з Ужгорода на Самбір та з Мукачєвого на Стрий. Кінцевою метою цього наступу був вихід на лінію Перемишль - Стрий, а потім просування військ у напрямку Львова. Командуючий Південно-Західним фронтом Іванов відразу ж запросив підмоги.

Російська армія 25 січня розпочала силами 8-го АК (командуючий - генерал А.М. Драгомиров) наступ на лівому фланзі. Під натиском противника вона змушена була відступати до річок Дністер та Прут. Розпочалися жорстокі зустрічні бої. Під час проведення Карпатської операції ставка російської армії фактично не мала єдиного плану. Наступ Південно-Західного фронту здійснювався у трьох напрямках - на Берлін, у Карпати з проривом на територію Угорщини й у Буковину. Останній театр бойових дій, на думку самих австрійських військових, був більш оточений увагою уряду, ніж галицький. Російські загони у лютому 1915 р. під тиском австро-угорців відійшли на лівий берег Прута, а 17 лютого без опору в черговий раз здали столицю Буковини - Чернівці. 20 лютого австрійці взяли Станіслав. Командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов зрозумів, що такі методи ведення війни на буковинських землях не дають бажаних результатів, і 1 березня 1915 р. створив із передислокованих з Польщі військ 9-ту армію під командуванням Генерала від інфантерії П. Лечицького. Росіяни знову перехопили ініціативу і вже 4 березня повернули назад Станіслав та форсували Дністер у районі Заліщиків.

Незважаючи на спроби австро-німецьких військ деблокувати Перемишль, який 6 місяців перебував в облозі російських військ, вони закінчувалися невдачами. Тоді комендант фортеці Кусманек вирішив 20 березня з Гарнізоном прориватися до своїх. Але російські війська оточили гарнізон щільним кільцем окопів і відкрили такий ураганний вогонь, що австро-угорці повернули назад. 22 березня гарнізон, який налічував 120 тис. осіб, капітулював. Для австрійців та німців це був сильний моральний удар, оскільки і Вільгельм, і Франц Йосиф вважали Перемишль кращою фортецею в Європі, а ерцгерцог Фердинанд любив говорити: "Мій Перемишль досить надійно захищає дорогу в Карпатські перевали"¹⁷. У полон потрапило 9 генералів, 2500 офіцерів. Це була остання перемога росіян у 1915 р. її святкували по всій Російській імперії.

Частини 11-ї армії, що здійснювали облогу, були розподілені між 8-ю та 3-ю арміями. 25 березня російські війська пішли у новий наступ на Карпати. Почалися кровопролитні бої, які закінчилися безрезультатно. 11 квітня командуючий фронтом наказав 3-й та 8-й арміям перейти до оборони.

У Карпатській битві у боях проти росіян брали участь українські добровольці, до яких австрійці спочатку ставилися скептично. Особливо ефективною була служба стеження УСС, яка входила до складу 130-ї австрійської бригади. Січові стрільці брали участь в Галичині та на Закарпатті, зокрема на горі Маківці неподалік від Славська (березень - травень 1915 р.). У березні 1915 р. австрійське командування підпорядкувало українських січових стрільців корпусові генерала Гофмана, поділивши Легіон УСС на два самостійні курені під командуванням Г. Коссака і С. Горука (пізніше В. Дідушка). Російські війська двічі спробували прорвати оборону стрільців на Маківці, але безрезультатно. Коли ж командування Південно-Західного фронту кинуло в наступ на УСС одну з кращих кавалерійських дивізій під командуванням Генерала О. Каледіна, до захисту Маківки підключилися угорські й австрійські частини. Під час боїв, що розпочалися 29 квітня і тривали до 1 травня утримати гору вони не змогли. Бійці УСС тричі штурмували Маківку і врешті-решт на деякий час захопили її, втративши понад 120 воїнів убитими та пораненими. 4 травня росіяни, розгромивши австрійців, повернули собі Маківку, але ця перемога не мала практично ніяких результатів. Відтоді австро-угорське командування визнало усе як реальну й серйозну військову силу. "Українці! - зазначалося у наказі командира 55-ї дивізії цісарської армії генерала Фляйшмана. - З великою гордістю можете дивитися на ваші героїські вчинки. Кожний мусить бути гордий за приналежність до вашого корпусу, який має право назвати себе вибраною частиною. Я певен, що в кожній небезпеці можна на вас числити. Щоб ці бажання сповнилися - тричі слава!"¹⁸.

Карпатська операція вважалася однією з головних у 1915 р. для російського командування. 22-23 квітня Микола II відвідав Галичину, побував у Львові, Перемишлі, Бродах, Кам'янці-Подільському, а також Самборі, де знаходився штаб 8-ї армії Генерала О. Брусилова. Крім Галичини, цар побував у багатьох містах російської України, яка була фактично тилом Південно-Західного фронту. Він відвідав Київ, Полтаву, Севастополь, Катеринослав, Миколаїв, Одесу.

Російські війська, хоча й досягли спочатку деяких успіхів, загалом у Карпатській операції втратили 1 млн, австро-німецькі війська - 800 тис. чол. Війська Південно-Західного фронту не виконали поставленого завдання через невміння на належному рівні воювати в зимових умовах у гірській місцевості. До того ж, вони не були забезпечені необхідною кількістю артилерії, боєприпасів і т. ін. З 16 російських корпусів у горах зав'язли 13, і 15 квітня М. Іванов наказав припинити наступ. Карпатська операція 1915 р. відволікла значні військові сили Австро-Угорщини та Німеччини і дала змогу Англії й Франції активізувати свої військові дії на Балканах та в інших районах бойових дій.

У той час, коли командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов кидав

до підніжжя Карпат усі наявні сили, німецько-австрійське верховне командування готувало удар у Галичині. Для його проведення з найбільш боєздатних військ, які брали участь у боях у Франції, було сформовано 11-ту німецьку армію. Її передислокували спочатку на північ Німеччини, а потім - у Галичину. Командував нею генерал-полковник А. фон Макензен. Плеч-о-плеч з німецькими військами воювали й австро-угорські з'єднання (4-та армія), що мали досвід боротьби з росіянами. Щоб відволікти увагу росіян від створення ударної німецько-австрійської групи у Східній Галичині, командування цісарських збройних сил активізувало бойові дії на буковинському фронті. Війська під командуванням генерал-полковника Пфланцера-Балтіна, які 8 травня 1915 р. були перетворені у 7-му австро-угорську армію, постійно вели локальні бої з росіянами. У районі Горлиці-Тарнув на 35-кілометровій ділянці проти 3-ї російської армії було зосереджено німецько-австрійські війська чисельністю в 126 тис. багнетів, які вдвічі перевищували кількість російських солдатів і офіцерів. Перевага у легкій артилерії була у 3 рази, важкій - 40, кулеметах - у 2,5 рази¹⁹. Російська розвідка заздалегідь повідомляла про концентрацію значних сил ворога, які постійно міняли дислокацію. Але ставка не звертала на це ніякої уваги, зосередивши основну увагу на прориві німців у Прибалтиці. Командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов і його начальник штабу вважали, що австро-німецькі війська можуть розпочати наступ на Буковину, а концентрація сил проти 3-ї армії є лише спробою ввести росіян в оману.

Командування 3-ї армії намагалося зміцнити свої позиції, але вже було пізно. 2 травня о 10 год. ранку австро-німецькі війська розпочали масовий артобстріл росіян. 11-та німецька і 4-та австро-угорська армії прорвали оборону 3-ї армії й розпочали наступ на схід. Генерал Р. Радко-Дмитрієв втратив управління своїми з'єднаннями і їздив на автомобілі в районі боїв, віддаючи командирам якісь команди, що призводило до ще більшого безладдя. Російська армія відступила з Галичини з величезними втратами за всю війну - у середньому 235 тис. убитими та пораненими щомісяця (упродовж всієї війни ця цифра становила щомісяця 140 тис.)²⁰.

З району Карпат почали відступати 11-та (командувач Д. ГДербачов) і 8-ма (командувач О. Брусилов) армії. Ці командарми вважали головним винуватцем такої військової катастрофи у Галичині командуючого фронтом М. Іванова, а потім уже командуючого 3-ї армії Р. Радка-Дмитрієва.

Австро-угорські та німецькі війська вели успішні бої з росіянами на лівому фланзі Південно-Західного фронту - 31 травня вони захопили м. Стрий, 8 червня - Станіслав, а також десятки невеликих містечок і сіл. 9-та армія російського генерала Лечицького поспіхом відступила до Дністра. Командування австро-німецьких військ повідомило, що 12 червня "в Буковині росіяни змушені були віддати свої останні позиції на Пруті і з великими втратами відступити за державний кордон. У запеклих боях армія Пфланцера-Балтіна захопила 5000 полонених"²¹. 20 травня на посаді командарма Радка-Дмитрієва замінив Генерал від інфантерії Л.В. Леш.

Південно-Західний фронт був розтягнутий на 600 км. 15 травня його війська відійшли на рубіж Нове Место - Сандомир - Перемишль - Стрий і організували оборону. Німецько-австрійські війська продовжували наступ. Особливого значення у цих боях набула оборона росіянами Перемишля - символа їх перемоги у Галицькій битві. 11 днів вела бої на підступах до міста 4-та залізна дивізія АЛ. Денікіна, але була розгромлена шквальним артилерійським вогнем німецьких військ. З'єднання 11-ї німецької армії успішно форсували р. Сан і створили два плацдарми в районі міст Сенява та Ярослав. Генерал Макензен дав військам відпочинок і 25 травня почав новий наступ на Перемишль, прагнучи оточити його, вийшовши до м. Мостиська. Після взяття у березні росіянами Перемишля і вивезення з нього гармат, боєприпасів та інших трофеїв, він пере-

став бути справжньою фортецею. Захищало місто 3 тис. солдат, які не лише не чинили ніякого опору, а навіть не давали своїм артилеристам змоги стріляти, боячись, що ворог відкриє по них вогонь з гармат. 3 червня німці зайняли Перемишль.

Штаб Південно-Західного фронту перебував у паніці і надсилав у ставку повідомлення, що австро-німецькі війська увійдуть на територію Правобережної України і потрібно негайно організовувати оборону Києва. Це була звичайнісінька паніка російського командування. В 1915 р. начальник генерального штабу Німеччини Е. Фалькенгайн подав доповідну записку кайзеру Вільгельму II, в якій зазначалося, що у Німеччині не вистачає сил для наступу на російську Україну. Під час відступу між 3-ю та 8-ю російськими арміями виник розрив, яким уміло скористався Макензен. 19 червня німці, пройшовши 30 км, взяли Немирів і впритул наблизилися до Рави-Руської. З півночі на Львів наступала 11-та німецька, із заходу - 3-тя, а з півдня - 2-га австрійські армії. Було взято Раву-Руську і перерізано всі залізниці, крім магістралі на схід у напрямку Галича і Дубна. Російська адміністрація поспіхом залишила столицю Галичини, а 22 червня австро-німецькі війська увійшли до Львова. Цей день вважається закінченням Горлицької операції, в результаті якої росіяни залишили Галичину і зупинилися на рубежі Холм - Володимир-Волинський - Броди - Бучач. 25 червня 4-та і 3-тя російські армії були передані, за розпорядженням ставки, від М. Іванова Північно-Західному фронту. В результаті Горлицького прориву було зведено нанівець попередні успіхи росіян, доведено, що всі людські жертви є марними, показано серйозні помилки російського командування та слабку підготовленість військ, а також проблеми з боєприпасами, зброєю, усім, необхідним для ведення Великої війни. До того ж було надломлено бойовий дух російського війська.

Залишаючи західноукраїнські землі, російські війська руйнували і знищували все, що траплялося на їх шляху. Сильно постраждали не тільки військові об'єкти, а й мирні, що завдало величезної шкоди українському населенню.

5 вересня 1915 р. Генерал М. Алексеев повідомив російським Генералам, що до царя доходять численні скарги від населення на пограбування російськими військовими цивільних громадян та всілякі знущання над ними, підпалювання помешкань, млинів, комор і т. ін. Таких дій ситуація не вимагала і Микола II наказав суворо карати мародерів, гвалтівників та підпалювачів у російських військах²².

Після відступу з Галичини росіян сюди знову прийшли австро-угорці і наступило відносно затишшя. Єдиною знаменною подією була зміна у перших числах вересня 1915 р. верховного головнокомандуючого російською армією. Ним став замість великого князя Миколи Миколайовича сам цар - Микола II. Начальником штабу було призначено генерала від інфантерії М.А. Алексеева, який розпочинав війну як начштабу Південно-Західного фронту. Цей крок імператора, який вдруге в російській історії після Петра I став на чолі діючої армії, по-різному оцінюється істориками. Сучасні дослідники пояснюють такі дії царя двома причинами - військовою і політичною. Справи на фронті йшли погано, і їх потрібно було докорінно поліпшити. До того ж у Державній думі, уряді та ставці планувався переворот з метою обмежити владу самодержця. Очоливши армію, Микола II на деякий час забезпечив перелом у війні на користь російської армії, ліквідувати ж змову проти себе цар не зумів, а лише відстрочив повалення самодержавства до лютого 1917 р. Загалом же Микола II припустився серйозної стратегічної помилки, оскільки, ставши верховним головнокомандуючим, він ліквідував проміжну ланку між правителем Російської імперії та народом і армією. Відтепер за усі невдачі на фронті та погіршення становища всередині держави відповідав безпосередньо цар. Цим вдало користувалася думська опозиція, яка нестримно нападала на уряд. Її підтримували чис-

ленні громадські організації, що постійно шукали зв'язки з військовими для створення уряду народної довіри.

У серпні 1915 р., коли вся російська армія відступала, на Південно-Західному фронті ставка запланувала наступ на війська австрійців, які тиснули росіян з району Луцька. Командарм О. Брусилов дав доручення командувачу 4-ї стрілецької залізної дивізії А.І. Денікіну вирушити у напрямку містечка Клевань, що знаходилося між Рівним і Луцьком, зупинити ворога і перейти у наступ. Після запеклих боїв дивізія Денікіна захопила 21 вересня Луцьк. Росіяни пробули там кілька днів і вимушені були залишити місто. У штаб 8-ї армії, який знаходився у Рівному, 25 жовтня з Бердичева прибув разом з командуючим фронтом М. Івановим новий верховний головнокомандуючий Микола II зі своїм сином Олексієм - спадкоємцем російського престолу.

Австрійці знаходилися за 25-30 км від Рівного й інколи стріляли у бік міста з далекобійної артилерії. Командуючий Південно-Західним фронтом М. Іванов, знаючи, що може бути зміщеним з цієї посади за поразку в Галичині, запропонував О. Брусилову від імені особового складу армії нагородити царя орденом Святого Георгія 4-го ступеня за те, що Микола II побував у зоні артилерійського обстрілу. Брусилов відмовився, і цар не отримав тоді високої нагороди. Проте М. Іванов невдовзі зібрав георгієвську думу фронту на чолі з генералом від кавалерії О.М. Каледіним і нагородив царя цим почесним орденом. Нагороду Миколі II у ставці вручив колишній командуючий Київським військовим округом князь А.В. Барятинський. Цар завжди з гордістю носив і ніколи не знімав георгієвський орден. Таким чином, імператор отримав свою єдину бойову нагороду за перебування у військах Південно-Західного фронту, що вів бої на українських землях. Для Миколи II це була одна з найважливіших подій у житті.

Наприкінці 1915 р. знову погіршали справи союзників Росії, і ставка вирішила у грудні здійснити наступ Південно-Західного фронту. Основні бойові дії покладалися на 7-му армію, яку було передислоковано з чорноморського узбережжя в район Тереховля-Чортків. Командармом було призначено Генерала від інфантерії Д.Г. Щербачова. У жовтні його війська відвідав Микола II. Згідно з розробленим ставкою планом, 7-ма армія спочатку мала через Румунію ввійти у Сербію, але Бухарест дотримувався нейтралітету і не дав згоди на прохід через свою країну росіян. Були ще більш фантастичні плани - висадити десант на болгарській території і захопити Константинополь. Врешті-решт, 7-ма армія зробила спробу вторгнутися в Галичину з метою відрізати ворожі війська від Ковеля і Володимир-Волинського, але зазнала невдачі.

Невдало для росіян закінчилася і "новорічна битва" в Буковині під Топорівцями-Раранчим-Боянами. Там вони втратили майже 70 тис. бійців вбитими і пораненими, не здобувши бодай якогось успіху. Втрати австро-угорців становили 8 тис. осіб. У січні 1916 р. на схід від с. Раранче війська імперії Габсбургів вперше застосували на Буковинському фронті хімічну зброю - газобалонну атаку, в результаті чого царська армія зазнала відчутних втрат.

У 1916 р. Росія, як і в попередні роки війни, планувала розгорнути наступ на усіх фронтах. Центральне місце відводилося знову захопленню українських земель, що входили до Австро-Угорської імперії. 30 березня 1916 р. замість М. Іванова командуючим Південно-Західним фронтом було призначено О.О. Брусилова. Йому підпорядковувалися Київський та Одеський військові округи - загалом 12 губерній або практично всі українські землі, що входили до складу Російської імперії. На чолі 8-ї армії став Генерал О.М. Каледін. Крім неї, до складу фронту ввійшли 9-та, 7-ма й 11-та армії. 10 квітня 1916 р. новопризначеного командуючого фронтом відвідав Микола II. Наступного дня він побував у Хотині, де провів огляд безздатності військ. Наступ армій Південно-Західного фронту розглядався ставкою як другорядний. Основний удар по німцях мав за-

вдати Західний фронт. Брусилов вірив, що росіяни зможуть знову завоювати Галичину і дійти до Карпат. З цим були незгодні командарми О. Каледін та Д. Щербачов. Але О. Брусилов вирішував усе сам, не рахуючись навіть з думкою начштабу ставки М.В. Алексеєва. Для Брусилова розгром ворога і повернення завойованих у перші роки війни українських земель Галичини, Буковини та Волині було самоціллю, справою усього його життя.

Під безпосереднім командуванням О.Брусилова з 4 червня по 20 вересня на фронті від Луцька до Чернівців росіяни почали масовий наступ. Слід зазначити, що австро-німецьке командування не дуже боялося наступу росіян в Україні. Наприкінці 1915 - на початку 1916 рр. австро-німецькі війська спорудили в районі Галича-Бродів проти наступу 7-ї російської армії настільки сильні укріплення, що коли Вільгельм II побував у Південній німецькій армії, то був дуже вражений і запевнив, що таких укріплень він не бачив ніде, навіть на Заході. За 9 місяців на українських землях було споруджено оборону глибиною в 5 км, яка складалася з 2-3 ліній окопів, перед якими знаходилося 4-16 ліній колючого дроту, мінні поля та інші перепони.

Російські війська ретельно готувалися до штурму і прориву австро-німецької оборони. У лавах Південно-Західного фронту налічувалося 603 184 солдат, 62 826 кавалеристів, 223 тис. осіб, призваних із запасу і 115 тис. мобілізованих до війська, які не мали зброї²³.

Переважаючи ворога в піхоті у 2-2,5 раза, артилерії у 1,5-1,7 раза, російські війська досить легко прорвали на широкому фронті оборону австро-угорських формувань. 7 червня 8-ма армія (командувач О. Каледін), досягній успіху в боях з 4-ою австрійською армією, взяла Луцьк; 18 червня 9-та армія (командувач П. Лечицький) — Чернівці, завдавши поразки частинам 7-ї австро-угорської армії. Наступ продовжувався безупинно і з неослабною силою. За весь час операції втрати австро-угорської армії сягли 1,5 млн осіб, російських військ - 500 тис. осіб. 7-ма російська армія (командувач Д.Г. Щербачов) у двобой з німецькою Південною армією (під командуванням генерал-полковника Ф. Ботмера) прорвала фронт у районі Язлівця. Бої 11-ї армії (командувач В.В. Сахаров), що діяла на південь від 8-ї армії, завершилися проривом оборони супротивника у м. Соколова. Центральні держави змушені були перекинути на Східний фронт з Франції й Італії 34, переважно німецькі, дивізії.

Війська Брусилова зайняли частину Південної Галичини, Буковину і знову підійшли до карпатських перевалів. Однак їх не підтримали армії інших фронтів, почалися перебої з боєприпасами, до того ж вони наразилися на потужний опір перекинутих із Західного та Італійського фронтів підкріплень. Слід констатувати, що російські війська зразка 1916 р. суттєво відрізнялися від особового складу 1914 р. На початку війни кадрова, добре вишколена царська армія швидко завоювала Галичину та Буковину. Але за два роки росіяни зазнали значних втрат як командного, так і рядового складу. Офіцери і солдати 1916 р. були в основному цивільними людьми і воювали не на належному рівні, зазнавали великих втрат. 13 червня 1916 р. начальник генерального штабу Австро-Угорщини генерал-полковник Ф. Конрад фон Гетцендорф закликав німців перекинути усі можливі війська для надання відсічі росіянам. Наступного дня частини 8-ї армії було відкинута від річки Стохід. 18 червня начальник Генштабу німецької армії телеграфував австрійському командуванню, що росіян можна вже зупинити наявними силами і небезпеку їх прориву не варто перебільшувати.

Основні сили німців та австро-угорців під командуванням Генерала Лінзінгена зосередилися навколо Ковеля, відкинувши до Луцька 8-му та 11-ту російські армії. О. Брусилов відкрито ігнорував розпорядження начштабу ставки М. Алексеєва, який наказав основним силам Південно-Західного фронту наступати не на Ковель, а на Раву-Руську і Львів. 3 липня 11-та російська армія прорвала бойові позиції 2-ї австро-угорської армії під Бродами і Берестечком. У

цих боях російські армії застосовували шалений "артилерійський наступ", який саме тоді під такою назвою увійшов у військову теорію та практику. На Луцькому напрямку, де наступала 8-ма армія, що становила третину всіх сил фронту, артпідготовка тривала 29 годин, 7-ма армія, щоб прорвати саме ті німецькі укріплення, які показували напередодні кайзеру, вела її 49 годин, 9-та і 11-та - по 8 годин. 7 червня 1916 р. Луцьк був узятий військами 8-ї армії. Австрійці відступили за р. Стир, а російські частини 28 липня захопили Броди. Цього ж дня Брусилов хотів розпочати новий наступ на Ковель. Саме тоді німецький Генерал-фельдмаршал П. фон Гінденбург став командуючим усіма збройними силами Центральних держав від Балтійського моря до Дністра, внаслідок чого йому були підпорядковані німецькі та австро-угорські армії, що воювали проти військ Південно-Західного фронту на українських землях. Нові бої під Ковелем призвели до виходу росіян у деяких місцях до р. Стохід, на берегах якої полягла практично вся імператорська гвардія - 33 тис. осіб.

Найпомітніших успіхів досягли війська Південно-Західного фронту на своєму південному фланзі. 11-та армія пробилася до населеного пункту Заложиче, 7-ма - оволоділа Монастиржиською і просувалась уздовж р. Дністер, 9-та - 29 липня взяла Надвірну, а потім - Станіслав. Стурбований ситуацією, що склалася, до Львова прибув Генерал-фельдмаршал Гінденбург і розпочав наступ німецьких військ на 9-ту російську армію з метою захистити Карпати. Щоб швидко ліквідовувати несподівані прориви російських військ, на вузлових станціях у Східній Галичині було сформовано німецько-австро-угорські загони, які досить оперативно перекидалися залізницею у райони наступу російських частин і швидко ліквідовували загрозу їх прориву. Росіяни зазнавали великих втрат і не могли досягти якихось вагомих перемог. Під час Брусилівського прориву в російських військах були застосовані відомі ще зі стародавніх часів "загороджувальні загони", які відкривали вогонь по своїх частинах, що, у разі небезпеки, починали відступати. Командування Південно-Західного фронту відмовилося від взяття Ковеля. У середині вересня російські війська зупинилися на лінії Золочів-Галич-Станіслав-Ворохта. Війна знову стала окопною.

Брусилівський прорив, який зарубіжні військові історики вважають найбільш вдалою бойовою операцією росіян за всю війну, істотно вплинув на її хід. Німецьке командування змушене було остаточно припинити наступ на Верден і перейти до позиційної війни. Італія була врятована від поразки, яка їй загрожувала від австрійців, а Румунія 27 серпня 1916 р. виступила на боці Антанти. Однак її армія (найгірша в Європі) досить швидко зазнала поразки. Не врятували румунів і безуспішні атаки на австро-німецькі війська армій Південно-Західного фронту О. Брусилова. У жовтні - листопаді 1916 р. збройні сили Центральних держав захопили всю Валахію і Добруджу, взяли Бухарест. Росія у грудні 1916 р. відкрила на базі щойно створеної Дунайської армії Румунський фронт для захисту своїх південних кордонів. До складу новоствореного фронту увійшли три російські армії - 6-та і 4-та зі складу Західного та 9-та з Південно-Західного фронтів. Командував Румунським фронтом спочатку В.В. Сахаров, а з квітня - Д.Г. Щербачов, хоча вони були помічниками головнокомандуючого, яким номінально вважався король Румуни Фердинанд I.

Російське командування не змогло використати Брусилівський прорив для перелому ходу війни на користь Росії, що викликало велике невдоволення солдат і всього народу. Деякі іноземні історики вважають, що після цієї битви революція в Росії стала неминучою.

В Австро-Угорській, як і в будь-якій іншій імперії, кожний народ мріяв про свою незалежність. Українці і поляки під час війни сподівалися на національно-територіальне розмежування Галичини - Східну для перших з центром у Львові та Західну з центром у Кракові для других. Франц Йосиф упродовж усіх десятиріч свого правління проводив досить прагматичну політику першочерго-

вого задоволення польських вимог в усіх випадках, коли вони перехресчувалися з українськими.

У 1916 р. Вільгельм II переконав Франца Йосифа у необхідності серйозних поступок польському національно-визвольному рухові. 5 листопада кайзер та імператор проголосили утворення Польської держави. Це означало, що рано чи пізно Східна Галичина повинна була опинитися у межах відродженої Польщі. Українські політичні діячі, як і увесь український народ в Австро-Угорщині, у черговий раз були зражені²⁴. Після цього українці з меншим ентузіазмом захищали інтереси імперії Габсбургів.

Марнославний генерал О. Брусилов вважав наступ Південно-Західного фронту великою військовою операцією, незважаючи на величезні втрати росіян, які сягли, за підрахунками сучасних російських істориків, 1,8 млн осіб²⁵, та недосягнення переможного в кінцевому рахунку результату, що докорінно змінило би хід війни. 16 грудня 1916 р. на нараді у ставці О. Брусилов, підбиваючи підсумки кампанії поточного року, визнав за необхідне у 1917 р. знову зробити українські землі головною ареною бойових дій і саме тут завдати головного удару ворогові. Воюючи на посаді командуючого 8-ю армією, а потім і усім Південно-Західним фронтом, О. Брусилов став найпопулярнішим Генералом у Російській армії. Він мріяв лише про грандіозні перемоги, тому взимку 1916 р. його штаб розпочав розробку нового плану наступу Південно-Західного фронту на західноукраїнських землях у 1917 р. Поки хворів начштабу, ставки М. Алексеев, а його посаду тимчасово обіймав Генерал від кавалерії В.Й. Гурко, Брусилов задумав силами свого фронту зайняти Львів та Мармарош-Сігет і разом з військами Румунського фронту, розгромивши збройні сили Болгарії й Туреччини та звільнивши одночасно Румунію, вийти до Константинополя. Цей план був розкритикований і визнаний відверто авантюрним багатьма російськими генералами.

На початку 1917 р. у Російській імперії і зокрема в Україні всі верстви населення були невдоволені війною. 15 березня 1917 р. Микола II зрікся престолу. Того ж дня у Петрограді до влади прийшов буржуазний Тимчасовий уряд.

Прогресивне українство підтримало проголошення демократії в Російській імперії. 17 березня у Києві було створено громадське об'єднання - Центральну Раду, яка відразу почала домагатись автономії України у складі демократичної Росії, створення в російській армії організацій солдатів-українців. Наприкінці квітня - на початку травня 1917 р. їх було створено 1337, найбільша кількість на Південно-Західному фронті - 685 та у Київському військовому окрузі - 291. Загалом же українці воювали на усіх фронтах і служили в усіх військових округах, а тому і створювали там свої організації²⁶. На засіданнях Центральної Ради були присутні міністр О. Керенський, генерал О. Брусилов та ін. Українські делегації, у свою чергу, не один раз бували в Петрограді, де зустрічалися з членами Тимчасового уряду. Однак дуже швидко з'ясувалося, що Центральна Рада глибоко помиляється у намірах російських демократів. Тимчасовий уряд продовжував війну практично з таким же успіхом, як і за царизму.

Після перемоги Лютневої революції 1917 р. у Росії армія докорінно змінилася. Новий військовий міністр "октябрист" О.І. Гучков разом з іншими членами Тимчасового уряду проголосив лозунг, що збройні сили стануть могутніми завдяки їх демократизації та звільненню небажаних командирів різних ланок. До травня 1917 р. військову службу залишили 120 вищих посадових осіб, зокрема 75 начальників дивізій, 35 командирів корпусів, 8 командармів, 5 начальників штабів фронтів та армій і т. д.²⁷. Усе це призвело до того, що дисципліна у військах фактично зникла.

Німецьке й австро-угорське командування не вело бойових дій проти росіян, щоб не перешкодити, як вони констатували, розвалові Росії. Австро-угорські парламентарі потрапили навіть у штаб 9-ї армії генерала П. Лечицького і запропонували росіянам мир без анексій та контрибуцій.

22 травня посаду верховного головнокомандуючого обійняв О. Брусилов, який відкрито говорив про масштабний наступ російської армії проти австро-угорських військ на українських землях.

7-ма армія (командувач - генерал-лейтенант Л.М. Белькович) мала просуватися з долини р. Гнила Липа у напрямку м. Бережани й охопити з двох боків війська 2-ї австро-угорської (командувач - Генерал кавалерії Е. Бем-Ермолі) та Південної німецької (командувач - генерал-полковник Ф. Ботмер) армій. 8-й армії (командувач - генерал О.М.Каледін, якого невдовзі замінив Л.Г.Корнілов) було поставлене завдання наступати вздовж Карпатського хребта на Калуш та Болахів і відтіснити 3-тю австро-угорську армію (командувач - Генерал-полковник К. Терстяйський фон Иадас) за р. Стрий. Особливій армії (командувач - генерал від інфантерії П.С. Балуєв), яка з березня 1917 р. увійшла до складу Південно-Західного фронту і дислокувалася на Поліссі, конкретних бойових завдань не ставилося. Вона мала перешкоджати німецькій групі армій Генерал-полковника О. фон Лінзінгена, коли та почне наступ на російські війська.

Наступ російських військ силами Південно-Західного фронту на українських територіях у 1916 і в 1917 рр. був дуже схожим і закінчився з одним і тим же результатом. Однаково у цих грандіозних битвах походилися німці й австро-угорці. Відомий англійський військовий історик Б. Ліддел-Гарт підкреслював, що операції на російському фронті в 1916-1917 рр. не заслуговують на особливу увагу, оскільки вони з боку Австрії та Німеччини по суті були оборонними, а з боку росіян мали характер прямих ударів²⁸.

Червневий наступ розпочався 29 червня 1917 р. артилерійським ударом Південно-Західного фронту по позиціях австро-угорських військ. Артилерійська підготовка тривала майже півтори доби, але запланованих результатів - знищення живої сили ворога - не дала. 1 липня 11-та і 7-ма армії розпочали наступ. Супротивник точно знав час наступу росіян і о 3 год. 30 хв. відкрив артилерійський вогонь по частинах 11-ї російської армії на рубежі Конюхи-Зборів. Перші атаки цієї армії зазнали невдачі, але опівдні артилерія 6 АК росіян відкрила вогонь по австро-угорських військах, який тривав безперестанно до 5 год. ранку. 9-й австро-угорський корпус зазнав ще й газової атаки. Після цього російські війська пішли в наступ і прорвали оборону ворога біля с. Конюхи. 7-ма російська армія успішно розпочала свій наступ, але вже наприкінці дня, зустрівши опір німецьких і турецьких військ, яких напередодні наступу росіян перекинули в Галичину, змушена була повернутися на свої початкові позиції. Наступного дня війська 7-ї армії прорвали оборону 19-ї австрійської дивізії південніше Зборова і здобули першу суттєву перемогу. У цій битві вперше взяла участь чехословацька стрілецька бригада, тому 2 липня до 1939 р. у Чехословаччині відзначалось як день народження своєї армії. Чеський історик Ф. Штайдлер констатував, що у цей час чехословаки по обидва боки фронту виконували свій обов'язок. Хоча в ставку йшли переможні донесення, але російські 7-ма й 11-та армії призупинили наступ. Командуючого 7-ю армією Л.М. Бельковича за неспроможність стримати 19 червня контрудар австро-угорців і за відступ його військ було замінено на Генерал-лейтенанта В.І. Селівачова, і відправлено в резерв штабу Київського ВО.

Найбільшого успіху досягла 8-ма армія, яка 6 липня південніше Станіслава прорвала оборону супротивника. Використовуючи перевагу в живій силі й озброєнні, армія Л. Корнілова, незважаючи на відчайдушний опір німецьких та австро-угорських військ, 10 липня захопила Галич. Щоб зміцнити оборонні порядки 3-ї австро-угорської армії її командувач генерал-полковник К. фон Терстяйський відвів війська за р. Лимницю. 10 липня новим командуючим 3-ю царською армією став Генерал-полковник К. Крітек. На перепоні 8-й російській армії була група німецьких військ під командуванням генерал-лей-

тенанта Л. Зігера, але й вона не змогла нічого зробити. 11 липня росіяни прорвали оборону ворога й увійшли в Калуш. Вони вчинили справжній погром у місті, що засвідчило повний моральний розклад військ і небачене падіння дисципліни.

Командарм Л. Корнілов, палкий прихильник суворої дисципліни у військах, був вражений таким станом справ. У 1917 р. розпропаговані революційними радами російські солдати займалися на західноукраїнських землях мародерством та вбивствами мирних мешканців, які пробували стати їм на перешкоді, що не йшло ні в яке порівняння з аналогічними акціями 1914-1916 рр. Окрім того, масовим стало дезертирство. Корнілов наказав ловити солдатів - дезертирів та мародерів - які втрачали людську подобу, і вішати на перехрестях доріг зі спеціальними пояснюючими табличками, за що їх страчено. "Смертна кара, - заявив він, - врятує багато невинних життів ціною загибелі небагатьох зрадників, запроданців та боягузів"²⁹.

Дії Л. Корнілова підтримав комісар Південно-Західного фронту, уродженець Харкова, відомий на початку XX ст. терорист Б. Савинков, а також верховний головнокомандуючий О.О. Брусилов. Невдовзі Тимчасовий уряд на чолі з О. Керенським відновив смертну кару па фронті. 11-та і 7-ма російські армії взагалі припинили війну. Перша тому, що зазнавала серйозних втрат у кожному бою, а другу через відкрити непокору командуванню важко було назвати військовим формуванням. Головнокомандуючий Південно-Західним фронтом О.Є. Гутор вирішив воювати силами 8-ї армії, яку він посилив 2-м АК, і наказав Л. Корнілову повернути війська на Рогатин і завдати удару по Південній армії з тилу. Але цей наказ був нереальним. Біля Калуша розмістилися значні сили німців на чолі з генералом піхоти К. Літцманом. У ніч на 16 липня росіяни залишили Калуш. Російські солдати, користуючись демократичними засадами, почали все рідше виходити на бойові позиції. Незважаючи на це, німецьке командування, щоб попередити новий наступ росіян, перекинуло свіжі сили із Західного фронту під Золочів, а в районі Звижин - Конюхи створило ударне угруповання чисельністю понад 100 тис. солдатів. І хоча за особовим складом 11-та російська армія переважала німців, ті створили на невеликій ділянці фронту, де мав відбутися наступ, перевагу в 2,5 раза в живій силі та у 14 разів в артилерії.

Будучи стовідсотково переконаним в успішному проведенні контрудару, на бойовій позиції прибув кайзер Вільгельм II. 6 липня німецькі війська завдали контрудару по арміях Південно-Західного фронту. Росіяни відступали, не чинячи опору, а частіше масово покидали свої позиції і йшли в тил. Ставка категорично заборонила відступ 7-ї армії, якій загрожувало оточення, оскільки 21 липня німецькі війська підійшли до Тернополя. 23 липня командуючого Південно-Західним фронтом О.Є. Гутора змінив Л.Г. Корнілов. Одночасно відбулася перестановка командармів. 11-у очолив командувач Особливою армією І.Г. Ерделі, а останню - П.С. Балусєв, замість Л. Корнілова командармом 8-ї став генерал-лейтенант В. А. Черемісов, корпус якого зайняв під час наступу Галич і Калуш. Після заміни командування фактично усього Південно-Західного фронту, 23 липня відступ росіян припинився приблизно на лінії Броди-Збараж-Гржимайлів-Кімполунг.

Новопризначений командуючий фронтом Л. Корнілов великі надії покладав на оборону по р. Серет біля Тернополя та Теребовлі. 23 липня він спробував навести лад у військах і заборонив проведення будь-яких мітингів у районах бойових дій, а в разі їх проведення - застосовувати проти зрадників кулеметний і навіть артилерійський вогонь. Усю відповідальність за ці акції Л. Корнілов брав на себе, а командирів і начальників, які не боролися проти мітингів і самочинного відступу російських солдатів, наказав віддавати під суд.

24 липня Л. Корнілов запланував контрнаступ, але німецькі війська форсували р. Серет, і росіяни без бою залишили Тернопіль. Наступного дня була припинена й оборона Теребовлі. Стало очевидним, що ідея О.О. Брусилова про

Генеральний наступ, центром якого мали стати західноукраїнські землі, виявилася нереальною. Л.Г. Корнілов звернувся у ставку верховного головнокомандуючого з вимогою припинити наступ російських військ на усіх фронтах і навести у них насамперед сувору дисципліну та не залучати військових у політичну боротьбу.

Спираючись на це прохання командуючого ударним фронтом у кампанії 1917 р., О. Керенський 25 липня дав розпорядження зупинити просування російських військ (найбільш успішним воно було на Румунському фронті). 31 липня армії Південно-Західного фронту відступили за р. Збруч, а південніше р. Дністра - до р. Прут і Серет, тобто до колишнього державного кордону. Німецькі й австро-угорські частини також зупинились, оскільки були настільки ослабленими і знекровленими, що наступати далі і досягти якихось серйозних результатів уже не могли.

Наступ російської армії влітку 1917 р. був фактично останньою бойовою операцією на українських землях у роки Першої світової війни. Жовтневий переворот у Петрограді, початок Української революції й утворення 20 листопада 1917 р. Української Народної Республіки призвели до припинення бойових дій на території, яку населяли етнічні українці. У роки Першої світової війни українці, перебуваючи в арміях Австро-Угорської та Російської імперій (відповідно 250 тис. і 3,5 млн, за іншими даними - 300 тис. і 4,5 млн осіб)³⁰, боролися за чужі їм інтереси, виступали проти кривавої війни і були зацікавлені в її найшвидшому припиненні.

Уряд УНР - Генеральний Секретаріат Центральної Ради - 23 листопада 1917 р. ухвалив рішення про об'єднання Південно-Західного і Румунського фронтів в Український³¹. Його командуючим став російський генерал від інфантерії Д.Г. Щербачов. Він зробив спробу створити 6 корпусів за національною ознакою (2 - українських, 2 - польських, російський та мусульманський). Після жовтневого перевороту Генерал вів активну антибільшовицьку політику у військах - розігнав самочинний військово-революційний комітет, за що більшовик Корнєв намагався здійснити на нього замах. 26 листопада 1917 р. у Фокшаїнах Щербачов уклав сепаратне перемир'я з Четверним блоком і припинив бойові дії. 26 січня 1918 р., після проголошення незалежної УНР, Раднарком РРФСР оголосив командуючого Українським фронтом ворогом народу і поставив його поза законом. Одночасно російський генерал проводив зрадницьку політику щодо УНР: видав наказ про скасування на фронті українських військових рад і комісарів, усе військове спорядження та майно відмовився передавати Україні, оголосив його власністю Росії і залишив Румунії. У березні 1918 р. Центральна Рада звільнила його з посади командуючого.

Українська Центральна Рада проводила політичну лінію на завершення війни. Перший мирний сепаратний (Брестський) договір у війні 1914-1918 рр. уклала саме УНР 9 лютого 1918 р. з Німеччиною. Прагнучи захистити незалежність України від більшовицької Росії, Центральна Рада звернулася по допомогу до Німеччини й Австро-Угорщини, які ввели свої війська на українські землі колишньої Російської імперії. Таким чином, вони здійснили те, що не могли зробити впродовж усієї війни. Україна зобов'язалася постачати цим країнам продовольство та промислову сировину. Це фактично вивело її з участі у війні, хоча теоретично й поставило у ворожий до Антанти табір. Перша світова війна стала своєрідною прелюдією до кривавої братовбивчої громадянської війни 1918-1921 рр. в Україні.

¹ История Первой мировой войны 1914-1918. - М., 1975. - В 2-х тт. - Т. I. - С. 223.

² Россия в мировой войне 1914-1918 года (в цифрах), — М., 1925. - С. 49.

³Цит. за: Історія українського війська. - Львів, 1996. - С. 12.

*Залесский К.А. Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь. - М., 2000. - С. 483-529.

- ⁴Шумский К. Очерки мировой войны на суше и море. - Петроград, 1915. - С. 15-16.
⁵Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. - Львів, 1996. - С. 85-86.
⁷Черников И. Гибель империи. - М. - СПб., 2002. - С. 247.
⁸Петлюра С. Статті, листи, документи. - Нью-Йорк, 1956. — С. 185.
⁹Полик С.Д. Українці в Австрії. 1914-1918. - Київ-Чернівці, 1999. - С. 49.
⁵⁰Шамбаров В. За веру, царя и отечество. - М., 2003. - С. 159.
¹¹Заполовський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини. - Чернівці, 2003. - С. 27-28.
²Боханов А. Николай II. - М., 1994. - С. 510.
³Верба І. Арешт Михайла Грушевського у 1914 році // Проблеми історії України. - К., 2002. - Вип. 6. - С. 142.
¹⁴Ресенг О. Українські землі в дипломатії європейських країн // Історія України. - 2001. - № 25-26. - С. 30.
⁵Брусилов А.А. Мои воспоминания. - М., 2001. - С. 87.
⁶Шамбаров В. Указ. соч. - С. 300.
⁷Черников И. Указ. соч. - С. 279.
⁸Історія українського війська. - Львів, 1936. - Ч. III. — С. 320.
¹⁰Горлицкая операция. Сборник документов мировой войны на русском фронте (1914-1917). - М., 1941. - С. 12.
²⁰Яковлев Н. 1 августа 1914 г. - М., 1974. - С. 97.
²¹Заполовський В. Назв. праця. — С. 75.
²²Лемке М. 250 дней в Царской ставке. - Петроград, 1920. - С. 270.
²³Нелипович С.Г. Наступление русского Юго-Западного фронта летом - осенью 1916 года: война на самоистощение? // Отечественная история. - 1998. - № 3. — С. 43.
²⁴Кульчицкий С.В. Україна у Першій світовій війні. - К., 1999. - С. 12.
²⁵Нелипович С.Г. "...Фронт сплошных митингов". Обобщенные архивные данные об июньском наступлении 1917 года войск Юго-Западного фронта // Военно-исторический журнал. - 1999. - № 2. - С. 34.
²⁶Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — С. 535.
²⁷Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. - М., 1923. - Т. 7. - С. 34.
²⁸Лиддел-Гарт Б. Стратегия не прямых действий (Энциклопедия военного искусства). - М; СПб., 1999. - С. 204.
²⁹Див.: Катков Г.М. Дело Корнилова. - М., 2002. - С. 48.
³⁰Новітня історія України (1900-2000). - К., 2000. - С. 135.
³¹Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. - Т. 1. - С. 471-472.

Резюме

У статті йдеться про бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни, зокрема в Галичині, Буковині і на Волині.

The article is about the martial movements in the years of the First World War, which took place on the Ukrainian lands, particularly in Halychyna, Bukovyna and Volyn'.

О.Л. Вільшанська (Київ)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Повсякденне життя цивільного населення під час Першої світової війни становить значний науковий інтерес. Адже вона стала випробуванням для всього суспільства і призвела врешті до зміни способу його існування в цілому, зачепивши так чи інакше кожного окремого громадянина. Війна поставила нові складні проблеми, загострила старі і рельєфно виявила слабкі місця суспільного буття. Спогади сучасників дозволяють через відображення деталей побуту та реалій повсякденності показати і, до якоїсь міри, дають можливість відчувати спосіб життя українського суспільства в умовах війни, зміни в настроях людей і суспільної свідомості в цілому. Цікаво, що в спогадах період війни часто буває випущений або згадується побіжно. Очевидно, це можна пояснити тим, що подальший перебіг подій, страшні потрясіння і революційні зміни були настільки сильними, що затьмарили враження часів війни. Більше того, як це часто буває в кризові

періоди, дійсність міфологізувалася вже під час війни *. В мемуарах, які вийшли друком у Радянському Союзі, опис та оцінка подій Першої світової війни відповідним чином трактувалися. Наприклад, автор спогадів про Київ Г.Григор'єв у 30-і роки був репресований і відбув термін у таборі. Хоча книгу свою він написав у 60-і рр., під час політичної відлиги, його твір, незважаючи на щирість автора, мусив відповідати вимогам радянської ідеології. С.Тюрка у спогадах про українського письменника Ю.Яновського, описуючи шкільні роки, що припали саме на час Першої світової війни, на виправдання аполітичності своїх записів додає примітку: "Ми тоді ще нічого не знали про класову боротьбу і роль партії більшовиків-ленінців"².

Початок війни ознаменувався надзвичайною згуртованістю суспільства без огляду на соціальну чи національну приналежність та навіть політичні погляди. Несподівано цілковиту лояльність до уряду виявила значна частина інтелігенції³. Більшість населення в містах демонструвало піднесення, свідомість свого громадського обов'язку, бажання бути єдиним зі своєю державою та її монархом і навіть прагнення до самопожертви. Проводяться "патріотичні дні". Ніна Василенко, дочка українського громадського діяча К.Василенка, згадує, що в так званий "день білої квітки" в Києві на вулицях дами та дівчата в сірих сукнях і білих фартухах з червоними хрестами на грудях продавали прапорці, штучні ромашки на користь сімей мобілізованих та поранених⁴.

Здається, що представники освічених верств населення деякою мірою стали заручниками громадської думки і патріотичного піднесення. Записатися до армії добровільно було справою честі.

З початком війни населення країни одразу різко розділилося на мобілізованих до армії та цивільних. 16 липня 1914 р. було оголошено часткову мобілізацію, а 17 липня 1914 р. - загальну. Преса відзначала успішність мобілізації. Наприклад, у Києві її було проведено достроково, на два дні раніше запланованого терміну.

Для молодих людей, переважно учнів і студентів, війна стала нагодою виявити героїзм, свої найкращі особисті якості, здобути славу, громадське визнання, а також позбутися нудьги. Сповнені романтичних настроїв, діти й підлітки тікали на фронт. У газетах стали друкувати повідомлення про втікачів⁵. Здебільшого це були учні середніх навчальних закладів хоча немало й селянських дітей⁶. Певною мірою до цього їх спонукала розгорнута в засобах масової інформації патріотична кампанія з піднесенням воєнної героїки, постійні публікації в періодиці оповідань про героїчні подвиги російської армії та фотографії героїв. Декому з утікачів вдавалося дістатися до окопів, де вони підносили солдатам патрони. Згідно з відповідними розпорядженнями, їх евакуювали "за місцем проживання", хоча дехто з них сподівався повернутися до "свого" полку, отримавши на це письмову згоду батьків.

Патріотичне піднесення, особливо у вищих та середніх верствах, багато в чому було зумовлене певними пануючими суспільними стереотипами щодо громадянського обов'язку, хоча інстинкт самозбереження примушував людей шукати можливості уникнути призову або дістати якісь пільги, щоб полегшити умови перебування у війську. В листі від 8 лютого 1915 р., адресованому лікарю О.М.Требінській, невідомий, підписавшись іменем "Василь", просив допомогти йому потрапити до школи прапорщиків, "оскільки багато хто влаштовується приватним чином, хтось за них поклопотав", то чи можливо було б "знайти знайомих серед лікарів чи військових, які мають відношення до якої-небудь школи", і додав, що це його єдиний "шанс віддалити смерть на кілька місяців"⁷. До речі, прийом до школи прапорщиків передбачав певний рівень освіти. В газетах з'явилися оголошення про курси термінової підготовки до школи прапорщиків для "вільнонайманих" І розряду, інколи додатково зазначалося: "клопоти, довідки беремо на себе"⁸.

Сільське населення з самого початку реагувало на призов чоловіків до армії досить негативно. У своєму листі до О.М.Требінської від 19.07.1914 р. К.Василенко змальовував сцени, що розігрувалися в Києві під час набору: "Навколо

Політехнікуму обози селянських возів, сільські жінки, ридаючи, кидають дитлахів, мовляв, взяли батька-годувальника, беріть і дитину"⁹. Подібні картини описуються і в спогадах Г.Григор'єва¹⁰. Тривоги за майбутнє додавала селянам та обставина, що ранній призов не дав змоги зібрати врожай зернових.

Патріотичному піднесенню певним чином сприяла пануюча в суспільстві думка, що ця війна буде недовгою (називали термін у кілька місяців) і, безумовно, переможною. Проте подальший хід подій значною мірою позбавив населення країни оптимізму і сподівань на швидке закінчення війни. З осені 1915 р. преса одночасно чи то фіксувала, чи то поширювала серед обивателів настрої, що війна є карою за гріхи, отже, не настав ще час для миру, оскільки "надто багато у світі неправди накопичилось, і не спокутували ще люди свій гріх" ¹¹. Газети того часу, як офіційні, так і бульварні листки, так звані газети-копійки (у 1916 р. така газета коштувала вже 2 коп.) дають уявлення про реалії життя цивільного населення під час війни. Ці ж видання багато в чому формували громадську думку. Цікаво, що на початку війни друковані органи різних і навіть протилежних політичних сил виявляли надзвичайну схожість у ставленні до тих чи інших подій. Проте цей "внутрішній мир" почав руйнуватися після поразки російських військ у 1915 р. У Думі відновилися фракційні чвари, почалися підрахунки, скільки героїв з правих і скільки з лівих фракцій. Врешті люди звикли до війни, втомилися реагувати і на погані, і на добрі вісті з фронту, війна стала частиною буденного життя¹².

У газетах починають регулярно друкуватися оголошення про розшук тих, хто ухиляється від військової служби. Бійськово-окружним судом було виявлено доволі оригінальний спосіб уникнути призову. Деякі особи імітували антиурядову політичну діяльність з метою потрапити під слідство, а згодом бути висланими під нагляд поліції. Коли це було розкрито, військовий суд мусив переглянути цілий ряд попередніх політичних справ. Зростала хвиля службових злочинів, пов'язаних із бажанням людей ухилитися від військової повинності, яке дедалі більше поширювалось у суспільстві. Дрібні службовці, канцеляристи намагалися заробити гроші на хабарах, вдаючись до прямих фальсифікацій документів та підробок підписів. Оприлюднено цілий ряд справ, що слухалися військово-окружним судом восени 1916 р. Так, Ф.Кирницький, діловод управління елісаветградського повітового військового начальника, за 120 руб. сфабрикував білий білет П.Лопаті, в якому сам розписався як діловод, а підпис начальника підробив. Обоє було віддано у виправні арештантські відділення, Ф.Кирницького - на 3 роки і 4 місяці, П.Лопату - на 2 роки 9 місяців¹³. Намагався нажитися на небажаннях селян іти на війну 18-річний писар канцелярії Всеросійського земсоюзу. Назвавшись помічником начальника кадрів нижніх чинів та військовополонених, він у січні 1916 р. у с. Петрово Херсонської губернії за невеликі хабарі (по 2-3 руб. з особи) "наймав" селян на окопні роботи, запевняючи, що найняті будуть звільнені від призову.

З появою поранених піклування про них та влаштування лазаретів стає новим полем діяльності для цивільного населення, а також характерним проявом суспільного настрою. Багато хто зі світських дам зайнявся роботою безпосередньо в Червоному Хресті, а також шиттям білизни для поранених. Така праця давала жінкам змогу відчувати свою потрібність державі, тим більше, що в провінції дружини священиків, лікарів, агрономів, як правило, не знали, куди прикласти з корисною метою свою енергію і нудились бездіяльністю¹⁴. У листі з с. Алешкі Чернігівської губ. від 2 вересня 1914 р. до О.Требінської приятелька родини молодого дівчина Тоня писала: "...Не знаю, куди подіти себе....Чи вам не спадало на думку в Ковраї (село, де знаходився будинок родини Требінських) влаштувати поранених. Ми думали стосовно Алешкі, але там не вистачає приміщень, старий будинок не підготовлений. А у вас було б можливо. Ви були б лікарями, мама займалася б основним керівництвом, а мене б сестрою взяли". Далі дівчина ділиться своїм відчуттям війни в провінції, де бракувало вістей: "...Так мало про війну говорять, що інколи про неї забуваєш, а інколи так тяжко, що не кожного дня надходять звістки, здається, напевно щось трапилось, а ми сидимо і не знаємо"¹⁵.

Жінки з незаможних родин, чиї чоловіки були мобілізовані, змушені були, щоб утримувати родину, влаштуватися на роботу. Вони також, але за плату, працюють у лазаретах, у майстернях для виготовлення білизни і теплих речей для солдатів. Міста організовували трудову допомогу для дружин запасних. Київська міська Дума 1915 р. витратила на трудову допомогу 21760 р.¹⁶. Трудова комісія надавала дружинам запасних роботу з пошиття білизни, шинелей та інших казенних речей вдома. За два роки Трудовою комісією було здано 1 576 616 шт. речей на суму 2 114 589 руб. У липні 1917 р. в Києві роботою було забезпечено 1011 дружин запасних.

9 жовтня 1916 р. міністр шляхів сполучення видав наказ допускати жінок на посади дорожніх робітників, двірників, посильних, лампівників та сигнальників. Це рішення, зумовлене реаліями життя, видалося настільки незвичним, що газети відгукнулися фейлетонами. Коли в квітні 1916 р. на вулиці м. Вінниця виїхала перша жінка-візник — дружина мобілізованого, місцева влада її затримала і не дала дозволу на роботу¹⁷.

З перших днів війни офіційна пропаганда безупинно формувала образ ворога-німця. На сторінках багатьох видань у подробицях змальовувалося важке становище, в якому опинилися піддані Російської імперії, що їх війна застала за кордоном (близько 45 тис. осіб лише в Німеччині та Австрії)¹⁸. Одразу були забуті всі попередні уявлення про німецьку культуру як про культуру Гете і Канта¹⁹.

Пошук внутрішнього ворога став наче запорукою згуртованості суспільства, тим більше, що євреї, які в Росії традиційно призначалися на цю роль, виявили цілковиту лояльність до уряду, закликавши до "братерства і єднання". 17 липня було призупинено дію "Положения про ограничение участия евреев в акционерных компаниях и про условия приобретения ими недвижимого имущества"²⁰. У Петрограді вперше електротехнічний інститут почав приймати нехристиян, які були учасниками війни, або їхніх дітей. Коли Микола II відвідав Київ у січні 1915 р., єврейська громада міста збрала 100 тис. руб. пожертвувати на потреби війни. Таку саму суму виділило і київське купецьке товариство²¹.

Антинімецькі настрої в суспільстві насаджувалися згори, на їх поширення впливала політика уряду й офіційна пропаганда. На це була спрямована низка владних розпоряджень і постанов. Наприклад, обов'язкова постанова генерал-губернатора Трепова від 28.07.1914 р. зобов'язувала всіх домовласників, орендарів будинків, власників готелів, мебльованих кімнат, заїжджих дворів протягом двох днів надати місцевій поліції відомості про німецьких та австро-угорських підданих, що мешкають у них. Квартировласники, в яких наймали помешкання німецькі й австро-угорські піддані, повинні були сповістити про них домовласників чи управителів не пізніше 24 годин з моменту оголошення постанови. Особам, які не виконали цю постанову, загрожувало тюремне ув'язнення терміном до трьох місяців або штраф до 3000 руб.

Земельні банки півдня Росії отримали розпорядження міністра фінансів надати детальні списки клієнтів банків, які були австрійськими та німецькими підданими, а також тих, хто має німецькі прізвища. До речі, останні здебільшого виявлялися російськими підданими православного віросповідання²².

В Україні віддзеркалювалися події, що відбувалися в столицях імперії. Після того, як Петербург був перейменований у Петроград, київський губернатор М.І.Суковкін звернувся до повітових земських управ за наданням інформації про наявність у губернії німецьких назв і запропонував подати пропозиції щодо їх перейменування²³.

По всій країні читалися лекції і публікувалися численні брошури про економічне засилля німців. Більше того, навіть німецька література та філософія з її раціоналізмом, популярні раніше в інтелігентському середовищі, тепер вважалися відповідальними за те, що наша інтелігенція втратила віру в диво²⁴. "Києвлянин" описує такі реалії життя в Києві: „Розгромлено кафе Рейтара, з вивісок зникли німецькі назви "Берлін", "Вена", "Дрезден", "Германия", з вітрин прибрано німецькі книжки²⁵.

Німецькі піддані просять надати їм російське громадянство, а російські німці змінюють прізвища (Шварц — на Чернова, Шмидт — на Кузнецова). Саме за таких обставин змінив своє німецьке ім'я та прізвище батько видатного українського мовознавця Ю.Шевельова — Шнейдер Володимир Карлович, німець за походженням. Він був військовим і, перебуваючи на службі в армії, з початком війни боляче відчув недовіру з боку свого оточення. Звернувшись до царя з проханням про заміну прізвища, він отримав дозвіл. Нове прізвище обиралось, виходячи з певних міркувань: по-перше, воно мало бути російським, а по-друге, починатися на літеру "Ш", як і замінене попереднє прізвище. Адже саме ця літера правила за мітку на білизні для всієї родини. Новий паспорт на ім'я Шевельова Володимира Юрійовича він отримав на початку 1916 р., тоді ж йому було присвоєне звання генерал-майора²⁶.

23 жовтня 1914 р. відбулося засідання Російської експортної палати стосовно вивільнення російського імпорту та експорту від німецького посередництва. Розпочалися пошуки внутрішніх резервів, а саме збирання відомостей про потребу в німецьких товарах, без яких не могла обійтись російська промисловість.

Цікаво, що, як з'ясувалося, навіть дитячі іграшки, крім, хіба, неладних дерев'яних машинок, були німецького виробництва і привозилися переважно з Нюрнберга. Коли з прилавків магазинів зникли традиційні олов'яні солдатики, механічні автомобілі та паровозики, Кустарний музей у Москві зібрав найпопулярніші зразки і запропонував вітчизняним кустарям виготовляти іграшки за іноземним взірцем²⁷.

13 листопада 1914 р. в "Киевлянині" було опубліковано заклик Московського купецького товариства бойкотувати всі німецькі товари і німецьких посередників і, тим самим, підірвавши економічну міць супротивника, відродити власну промисловість. Там же наводилося звернення київського купця і гласного думи І.М.Дембіцького до купецького старости із закликом до київських торговців і промисловців звільнитися від німецького "засилля і рабства", пропагувати свої товари і, нарешті, зайнятися влаштуванням власних фабрик.

Слід зазначити, що на тлі антинімецьких настроїв, що посилено культивувалися, помітним було зацікавлене, толерантне і навіть приязне ставлення до австрійців, серед яких значну кількість становив слов'янський контингент. Ніна Василенко пригадує, що коли вулицями Києва проводили полонених австрійців, вони викликали співчуття, особливо у ліберальної інтелігенції. Багато хто виносив теплі речі й кошики з булками та бутербродами²⁸. У своїх спогадах про співачку Соломію Крушельницьку²⁹ композитор А.Кос-Анатольський, якому на початок війни було всього чотири роки, переповідає сімейну історію, яка є цікавим свідченням про відносини української інтелігенції по обидва боки кордону. Його батько, за фахом лікар, був мобілізований до австрійської армії, сім'я залишилась у м. Коломиї. Сталося так, що батько передав листа до своєї родини через солдату, який пізніше потрапив у полон. Обшуковуючи полоненого, офіцер російської армії, українець на прізвище Нечаєвський, який "розмовляв чудовою наддніпрянською мовою", виявив листа, і сам відніс його за адресою. Мати віддячила надзвичайним подарунком - двотомником нецензурованого "Кобзаря". Очевидно, офіцер Нечаєвський відчув себе зобов'язаним і зумів у 1915 р. доставити й другого листа, який було відіслано з Італії через посередництво Соломії Крушельницької. Взагалі ж ставлення представників освічених верств Російської імперії до інтелігенції західних територій було дещо настороженим.

Спосіб життя населення в країні, а разом з тим і суспільна свідомість, значно змінилися у зв'язку із заборонаю продажу алкогольних напоїв. З моменту мобілізації зачинилися усі винні крамниці й лавки. Спочатку передбачалось обмежити заборону казенного продажу спиртових напоїв лише періодом мобілізації, але 22 серпня Микола II вирішив продовжити її на весь час війни. Гаряча підтримка цих заходів у суспільстві підштовхувала його до рішення (у вересні 1914 р.) відмовитися від продажу горілчаних виробів, а також вина та пива назавжди.

Відповідні постанови починають приймати міські та земські власті. В листо-

паді 1914 р. Володимироволинська міська дума порушила клопотання про заборону продажу міцних напоїв у місті. Тоді ж і Полтавська міська управа подала на затвердження губернатору постанову думи про заборону торгівлі в Полтаві спиртними напоями на час війни. Одночасно було висунуте клопотання міської думи про заборону торгівлі горілкою і пивом назавжди³⁰. В "Киевлянині" від 21 грудня 1914 р. було опубліковане клопотання Чернігівського земства такого ж змісту.

Цікавими є свідчення сільських священиків, які мали можливість безпосередньо спостерігати життя селян своєї парафії. Спочатку вони відзначали ряд позитивних змін у побуті своєї пастви, пов'язаних із заборонаю продажу горілчаних виробів. Так із с. Нечипорівка Пирятинського повіту повідомляли: "Хоча пияки обурювались, та стали до роботи", з с. Княжа Лука Хорольського повіту: "У багатьох виникла буквально манія працювати, а раніше питущі не доводили жодної справи до кінця". Особливо були задоволені закриттям монополій жінки з родин гірких пияків. Але згодом сільські батюшки могли спостерігати й інші тенденції. Сталася зміна в обрядовості селян. Тепер на хрестини доводилося шукати кумів, батьки мусили наймати хрещених для новонародженого, "немає могоричу - дай гроші". Гості не бажали йти на весілля, "як горілки нема", родичі померлих стали переживати, що на похороні та поминках без чарки ніхто щиро не побажає небіжчику "Царства небесного". У парафіях помітно зменшилася кількість поминальних обідів, освячень будинків тощо. Крім того, не викликало сумніву, що неодмінним наслідком антиалкогольної кампанії стало повсюдне захоплення картковими та іншими азартними іграми. "Оковиту замінили карти, оскільки інших розваг немає", - писав батюшка з с. Тишки, Лубенського повіту³¹.

З серпня 1914 р. в аптеках був заборонений вільний продаж медичних спиртових тинктур, а з листопада аптеки, в яких продавали спирт за рецептами лікарів, були зобов'язані надсилати до лікарської комісії всі рецепти (до 200 г спирту - раз на місяць, понад 200 г - щотижня). Отже, вводився повний контроль за реалізацією спирту через аптеки. Оскільки заборона поставила в складне становище тих, хто використовував спирт для професійної діяльності, постановою міністерства фінансів було дозволено відпускати його з казенних винних складів за фіксованими цінами для хімічних, технічних, навчальних, фармацевтичних, косметичних та інших потреб за умови наявності свідоцтва, що підтверджувало необхідність використання спирту у відповідній кількості.

8 березня 1916 р. імператор наказав встановити єдині загальні правила про заборону продажу спирту, хлібного вина та горілчаних виробів і одночасно відмінити обмеження продажу легких виноградних вин, якщо вони виходили з боку військової влади, не зачіпаючи прав місцевих органів самоуправління. З квітня 1916 р. у Києві та губернії після 12-місячної перерви було дозволено продаж легких виноградних вин. Разом з тим, з 1 травня 1916 р. з продажу було вилучено всі вина, виготовлені з додаванням цукру. Закон з цього приводу був прийнятий ще 21 квітня 1914 р., але не введений в дію, оскільки у виноробів були накопичені значні запаси такого вина.

Вже через рік війни суспільні настрої кардинально змінилися, загальна ейфорія зникла. Громадськість переймається стосовно "тих потворних форм, яких набуває нині алкоголізм". Це питання розглядалося на Пироговському з'їзді лікарів у січні 1916 р. Головна причина проблеми вбачалася у відсутності цікавого дозвілля для народу, яке могло б стати альтернативою пияцтву, оскільки тверезість була запроваджена примусово. Туга за "казенкою" явно звучить і в куплетах заводських авторів, популярних серед робітників Одеси. Газета "Маленькие одесские новости" за 30 грудня 1916 р. наводить деякі з них:

*"Без святой казенки жить / Просто нету силы,
Неужели нам не пить / До самой могилы".
"Ох уж эта мне война - чистое мученье,
Нету пива, нет вина, лак — уж угощенье".*

Попри примітивну форму, їх зміст не викликає сумнівів.

"Текущий День" стосовно винного питання зауважив, що зовсім відмовитися від споживання алкоголю не можна. Автор при цьому посилався на досвід тих країн, де виноградне вино є повсякденним напоєм, внаслідок чого там не набули поширення міцні горілчані напої, а отже, немає пияцтва. Якщо противники виноградного вина занепокоєні тим, що під виглядом вина продаватимуть підфарбований паленим цукром спирт, то слід встановити відповідний нагляд, а не штовхати громадян до вживання шкідливих для здоров'я напоїв. Тут же зазначається, що виноробство для багатьох областей є таким же джерелом прибутків, як для інших хліборобство³².

Між тим виникає чорний ринок з продажу алкоголю. Серед нижчих верств населення, яке не могло собі дозволити купівлю горілки по спекулятивних цінах, збільшується кількість випадків отруєнь палітурою, денатуратом, спиртовим лаком та ін. Цьому сприяла поширена хибна думка, що палітуру можна вживати, процідивши її крізь шмат житнього хліба, лак очистити за допомогою солі, а денатурат - опустивши в нього сиру цибулину. Тому в газетних рубриках "події дня" дедалі частіше стали з'являтися повідомлення про нещасних, які втрачали свідомість, напившись "ханжі" (денатурат) або "палітури", й були підібрані каретами швидкої допомоги. У деяких трактирах замість горілчаних напоїв з'явилися у продажу бутерброди з дріжджами. Дріжджі в шлунку починали бродити, що й призводило до сп'яніння. На цю страву виявився великий попит³³.

Підвищення акцизів на дріжджі, запроваджене з метою запобігти самогонварінню, призвело до погіршення матеріального становища тієї частини населення, яка випікала хліб вдома (така практика була особливо поширена в провінції).

Ще одним наслідком антиалкогольної кампанії стало збільшення відсотку курців тютюну, а також вживання кокаїну, що особливо набуло поширення серед студентської молоді та в артистичному середовищі. Кокаїн розповсюдився за лаштунками театрів, в ресторанах, чайних будиночках і т.п.. Захопилася цим наркотиком і "золота молодь". У Києві, в одній з кав'ярень, містився клуб кокаїністів, відвідувачами якого були переважно студенти. Це відкрилося, коли одному з них стало погано і до нього викликали карету швидкої допомоги³⁴. Кокаїн офіційно не був дозволений до продажу і коштував дорого, але ним підторговували власники дрібних аптек. Кокаїністу доводилося витратити 10-15 руб. на день³⁵.

Хоча офіційна преса, підводячи підсумки першого півріччя війни, стверджувала, що "економічне життя не завмерло, а продовжує розвиватись, і в особистому житті поки що ніхто нічим не обмежений"³⁶, насправді в економіці, що почала працювати на потреби війни, відбулися значні зміни, і вони, особливо з часом, досить відчутно позначилися на побутовому рівні. Цікаво, що в перші місяці війни ціни впали нижче рівня середніх цін попередніх років. Це пояснювалося, перш за все, припиненням вивозу закордон багатьох продуктів, які Росія традиційно експортувала. Проте вже в листопаді 1914 р. почалося підвищення цін, у тому числі й на предмети експорту, а вже з грудня 1914 р. ціни на продукти харчування, на паливо, на проїзд стали різко зростати. І якщо на початку війни можна було очікувати розорення виробників, то, починаючи з зими 1915 р., необхідно було захищати інтереси споживачів у зв'язку із зростанням дорожнечі. Традиційними заходами міських управ стало таксування цін, а також закупка та продаж населенню за заготівельними цінами борошна, дров, вугілля, гасу та ін. У Києві такси на продукти першої необхідності було введено з 23 січня 1915 р.

При невпинному зростанні ринкових цін на цілий ряд продуктів механізм ціноутворення бентежив не тільки пересічного споживача, який щиро дивувався, "чому варення, зварене влітку, раптом зимою подорожчало". Навіть економісти не могли зрозуміти, чому борошно коштувало найдорожче в тих містах, де найдешевше зерно. У підвищенні цін важко було виявити певну систему³⁷.

З кінця 1915 р. в ряді міст стала відчутною нестача м'яса. Ця проблема посилювалась недостатньою кількістю спеціально обладнаних холодильників, які дали б можливість зберігати м'ясні припаси. У Київській думі навіть виник скандал у зв'язку з псуванням м'ясних продуктів. З Житомира повідомляли, що в місті

насталася м'ясна криза. Міська рада запропонувала ввести три пісних дні на тиждень і запровадити карткову систему³⁸. В умовах зростаючого дефіциту продуктів харчування державні органи та місцева влада запроваджували заходи для його пом'якшення. Створена в Петрограді в січні 1916 р. "Особлива комісія", до якої входили представники законодавчих та громадських установ, на особливій нараді з продовольчого питання висловила за встановлення по всій Імперії трьох днів на тиждень, протягом яких не дозволялося вживання м'яса і м'ясних продуктів. У ці дні закривалися бойні, заборонявся продаж м'яса в лавках, ресторанах та ін. В такий спосіб влада намагалася скоротити споживання м'яса і зберегти худобу³⁹. Проте очікуваних результатів це не дало. Досить скоро стало зрозумілим, що впровадження м'ясопiсного закону призвело до того, що, по-перше, ціна на м'ясо зросла вдвічі, по-друге, в м'ясні дні худоби забивали тепер в два рази більше, а нереалізовані надлишки зберігали і продавали вже несвіжими, по-третє, після обмеження продажу м'яса збільшилося споживання яєць, сиру, масла, риби, картоплі, і, відповідно, ціни на ці продукти значно підвищились⁴⁰. На кінець 1916 р. в урядових колах порушувалося питання про пом'якшення вищезгаданого закону.

На цей час відмічається й погіршення якості продуктів харчування. Так, із Чернігова повідомляли про надлишкове додавання до м'яса кісток, про втрату ваги в булках, про водянистість хліба. Погіршення сортів хліба і перемаркування сортів борошна (нижчі на вищі) відмічали у Полтаві. Те саме відбувалось у Старокостянтинові. На погіршення якості продуктів і безсилля міської влади проти цього вказують повідомлення з Миргорода та Ромнів⁴¹. Констатувалися й випадки, коли базарні торговці намагалися збути дохлих курей та гусей. В Одесі за скаргою покупця - полковника було притягнуто до відповідальності власника кондитерської за виготовлення й продаж недоброякісного хліба. Практика додавання в борошно для випікання хліба різного роду домішок набула поширення в усіх містах і містечках країни. Зауважимо, що ще на початку 1915 р. газетярі наслідками над німцями, які, споживаючи картопляний хліб, обґрунтовували корисність такого продукту. Часто в продаж надходив неякісний жовтий цукор, який в народі називають "ханжею", як і денатурат. У ряді міст спостерігався цукровий дефіцит. Так, в Одесі влітку 1916 р. проблемою стало дістати цукор. Тривале стояння в чергах викликало незадоволення городян. У газетах почали публікувати адреси магазинів, до яких завозився цей продукт. У зв'язку з ажіотажем дехто намагався купити цукор по кілька разів. Міська влада прийняла рішення з 1 серпня 1916 р. ввести продуктові картки на цукор - норма становила 2 Уг фунта цукру на одну особу. Були заготовлені картки терміном на шість місяців з відривними талонами на кожен місяць. Але оскільки це нововведення було відкладене до вересня, градоначальник розпорядився вилучити з карток зайвий талон за серпень. Цим довелось займатися студентам та курсисткам (загалом 69 осіб), які працювали в Центральному бюро по складанню карток⁴². До речі, вже з 1 лютого 1917 р. картки на цукор мали бути змінені, через те, що їх часто підробляли. Картки нового зрізця планувалося друкувати літографським способом і захищати штемпелями та підписами⁴³.

У зв'язку з відсутністю цукру, а також фруктових сиропів й дорожнечою льоду, стали терпіти збитки традиційно прибуткові буфети та заклади мінеральних вод, де торгували содовою та зельтерською водами⁴⁴.

Напередодні Великодня 1916 р. в ряді міст виникла проблема - де дістати дріжджі, без яких неможливо випікати паски. В Одесі в магазинах утворилися такі черги за дріжджами, що для нагляду за порядком довелось відкомандирувати поліцейських чинів і обмежити кількість для кожного покупця V4 фунта. Ціну на дріжджі піднімати було заборонено, однак публіка з черги, купивши їх по ціні 1 руб 20 коп. за фунт, тут же перепродувала по 2 руб за фунт. 7 квітня 1916 р. в газеті "Маленькие одесские новости" було опубліковано заклик Т.Л.Щепкіної-Куперник відмовитися від пасхального столу для боротьби зі спекулянтами, які напередодні Великодня сильно підвищили ціни. Збережені у такий спосіб гроші во-

на запропонувала передати військовополоненим або дітям біженців, або на харчувальні пункти, тільки б не спекулянтам. Сама вона пожертвувала 50 руб. для військовополонених. Коментуючи цей вчинок, автор публікації з жалем зазначив, що в побуті надто вкорінена традиція накривати якомога багатший святковий стіл, навіть якщо для цього протягом року доводилось відмовляти собі в найнеобхіднішому. В грудні 1916 р. було видано спеціальну постанову про заборону випікати пиріжки, тістечка і торти, оскільки вони є невиправданою розкішшю, яку мало хто може собі дозволити, адже одне тістечко коштує 15 коп.⁴⁵ Взагалі можна констатувати зміни в характері харчування, каші та картопля замінили м'ясо. Зменшилась кількість цукру на душу населення (з 21 золотника* до 18 і навіть до 3 золотників)⁴⁶.

Вже на липень 1915 р., згідно з даними анкети, отриманими в п'яти губерніях Південно-Західного краю (на запитання анкети дали відповідь 44 міста), відчувався брак пального. Так, у 27 містах не вистачало вугілля, у 21 місті - дров, у 19 містах - гасу, переважно це стосувалося Київської, Подільської та Волинської губерній⁴⁷. У Житомирі в 1916 р. майже все населення міста потерпало без палива. В приватній торгівлі ціна дров дійшла до 65 коп. за пуд. Міська влада не зуміла заготовити дрова, хоча це питання піднімалося ще в 1915 р. Житомир просив виділити ділянки для рубки лісу в казенних лісових дачах, але дозвіл від місцевої управи державним майном отримав лише через півроку, коли відчувалася нестача робочих рук у зв'язку з літніми польовими роботами. В сусідніх повітах ліс був уже закуплений для установ і підприємств, що працювали на оборону. Доки місто мало запаси гасу, його розподіляли за ордерами управи, коли запаси скінчилися, місто поринуло в пітьму. Жителі користувалися свічками, лампадами, вазеліновим маслом. Зрідка можна було дістати кілька фунтів гасу, його ціна доходила до 1 руб. за фунт. Коли прибувала цистерна з гасом, населення ставало в чергу перед міськими складами з ночі⁴⁸. Взагалі виникають величезні "хвости" за всім і повсюди. Не краще становище було і в Одесі⁴⁹. За розпорядженням міської влади, в одні руки продавали не більше 10 фунтів гасу, а між тим, за відсутності спирту та дорожнечі дров, тепер навіть у домівках заможних людей їжу стали готувати за допомогою гасу. Цю ситуацію ілюструє фейлетон, в якому розповідається, як з вечора батько родини, розклавши карту міста, призначав кожному, включаючи дітей і служниць, магазин, де назавтра треба буде відстояти в черзі за гасом, при цьому в хід ішов увесь наявний в домі посуд⁵⁰.

Міські управи намагались організувати справу постачання населення паливом. Через центральний міський склад продавали дрова за фіксованою ціною, дешевше, ніж на приватних складах. На міському складі ціна становила 49-50 коп./пуд, а на приватних - 1 руб. 30 коп. - 1 руб. 60 коп.⁵¹. Але практично для обивателя отримання цих дров перетворювалося на справжнє "полювання за паливом", так називалася стаття, яка в подробицях змальовувала цей складний процес. Перш за все треба було отримати ордер у міській управі, що не завжди вдавалося. Потім - дістати підпис начальника складу, якого для захисту від натовпу прохачів супроводжували городничі. Під центральним дров'яним складом збиралася черга до тисячі людей. Хоча начальник у своїй резолюції, як правило, в 3-4 рази зменшував кількість (замість 300 пудів - 70-90) і довільно призначав сорт дров, але, маючи підписаний ордер на руках, можна було вже займати чергу у перевізника, яка настане за якихось два-три дні, оскільки на міські склади допускалися лише візники міської артілі⁵².

З початком війни у містах загострилося квартирне питання. Біженці, переселенці і взагалі маса людей, зрушених війною, намагалися осісти саме у великих містах, сподіваючись знайти там роботу і житло. Частина квартир було реквізовано військовими відомствами для власних потреб. Потребували приміщень новоутворені комітети, фонди та інші установи. Оскільки дуже часто в будинках навчальних закладів розміщувалися лазарети, поставала необхідність наймати додаткові приміщення під гуртожитки для учнів або й під класні кімнати⁵³. Все це

Золотник = 4.3 г

викликало різке підвищення цін на квартири. Влада системою заходів намагалася вирішити це питання. Так, на ім'я міського голови м. Харкова надійшла від губернатора заява з проханням створити особливу комісію, яка змогла б встановити для кожного району міста нормальні ціни на квартири, що не перевищували б довоєнні⁵⁴. Відповідних заходів влада вживала і в інших містах. У Катеринославі, де ціни на квартири зросли на 10-20% і навіть на 50% й більше, міська управа присвятила цьому питанню спеціальні збори⁵⁵.

У Києві всіх домовласників зобов'язали повідомляти міську управу про вільні помешкання, для реєстрації квартир було організовано квартирне бюро. Між тим, домовласники скаржилися на збитки внаслідок несплати квартиронаймачами платні за житло. Вони нарікали на збільшення видатків у зв'язку із збільшенням витрат на опалення, водопостачання, освітлення тощо. Всі ці послуги значно подорожчали, оскільки зросли ціни на газ та дрова. Згідно з постановою від 14 березня 1914 р., охорона найманого в будинку приміщення теж лягала на домовласника. Деякі домовласники з околиць Одеси навіть збирали підписи у своїх квартиронаймачів під заявою, що вони не будуть пред'являти претензій у випадку квартирної крадіжки. Через дорожнечу газу двори, під'їзди та сходи не освітлювалися, і злодіям легко було проникнути до приміщень⁵⁶. До того ж власникам будинків та квартир і далі потрібно було сплачувати державні податки, а також робити внески в банки і сплачувати проценти за закладними паперами. Влада спробувала знайти компромісне вирішення проблеми. Новий квартирний закон надав право домовласникам підвищити квартирну плату на 10% порівняно з довоєнною ціною або до грудня 1914 р., за умови, що не був укладений письмовий договір. При цьому, якщо квартиронаймачі виконували умови найму, їх не можна було виселяти. Отже, за вихідні було прийнято ціни, заявлені домовласниками па 1 січня 1915 р., підвищувати їх можна було відповідно до збільшення витрат на асенізацію і опалення. Тому ціна на квартиру з опаленням зростала ще на 10%, а на неканалізовану і без опалення - на 5%. Одесити відреагували на новий закон жартом: "Краще поганенька квартира, аніж добрий квартирний закон"⁵⁷.

Загальне подорожчання життя неоднаково вплинуло на різні верстви населення. Здебільшого це залежало від того, фіксованим чи нефіксованим був отримуваний прибуток сім'ї. У дещо кращому становищі було сільське населення, особливо коли родини мобілізованих почали отримувати допомогу від казни. Селяни мали власні продукти, а квартплата, плата за воду, електрику, проїзд по місту тощо не входили до їх видатків.

Змальовуючи становище різних верств у 1915 р. в Одесі, газета "Маленькие одесские новости" від 1 січня 1916 р. зазначала, що більш-менш непогане існування було забезпечене службовцям великих іпотечних банків. Співробітники Російського, Російсько-Азіатського, Міжнародного, Азовського, Торговельно-Промислового банків отримали додатково до жалування по 20 - 25% на дорожнечу і зайвих два місяці нагородних. Проте несприятливо позначилося зростання цін на добробуті дрібних службовців установ. Показовим є опублікований у газеті лист чиновника однієї з державних установ м. Вінниці, де він змалював злиденне становище своєї родини, в якій було четверо малолітніх дітей і непрацююча дружина, яка мала їх доглядати. При щомісячному жалуванні 35 - 40 руб. він сплачував за квартиру 18 руб. на місяць, дрова обходилися в 10 руб., а, отже, на харчування та одяг для шести осіб залишалося 6-12 руб., прожити на які було неможливо. Сам чиновник був змушений ходити пішки, в літньому пальті, а діти його давно не бачили білого хліба⁵⁸. Черкаська дума у березні 1916 р., зазначаючи, що життя подорожчало на 100% і більше, постановила підняти жалування міським службовцям на 20%. В Одесі панночкам-телефоністкам влітку 1916 р. підвищили платню з 10 руб. аж до 15 руб. (покоївка чи кухарка, маючи готове житло та харчування, отримувала більше), молодшим черговим по станції - з 22 руб. до 25 руб., решта службовців мала 30 - 50 руб. на місяць, і їм дозволили надбавку в 10%. При цьому слід зазначити, що телефонне товариство утримувало недостатню кількість службовців, і городяни постійно нарікали на погану роботу телефону⁵⁹.

У той же час загальне подорожчання життя виявилось сприятливим для землевласників, які плату за свою продукцію отримували за новими цінами, а проценти від своїх позик виплачували за старими нормами. Виграли також промисловці, особливо тих галузей, що працювали на армію. На першому етапі війни багато підприємців, зволікаючи з підвищенням заробітної плати робітникам і працюючи на старих запасах сировини, значно зменшили виробничі витрати і, таким чином, збільшили свої прибутки. Подібним був і механізм швидкого збагачення торговців, які розпродували довоєнні запаси за новими високими цінами. Оскільки населення з фіксованими прибутками концентрувалося переважно в містах, дорожнеча особливо відчувалася у великих та середніх міських центрах.

Різне підвищення цін і дефіцит продуктів неодмінно призводить до розвитку спекуляції, яка стала однією з тяжких реалій життя населення. Слід зазначити, що спекуляція була не тільки наживою, а й інколи способом виживання, оскільки перепродування одного давало можливість купити інше. В умовах дефіциту зросли норми закупівлі продуктів, оскільки населення намагалося зробити запаси.

З початком війни були вилучені з обігу золоті п'ятірки. 25 липня вийшла постанова Ради міністрів про призупинення розміну кредитних білетів на золоті монети. Хоча напередодні Першої світової війни Російська імперія мала значний золотий запас, але вже через півроку війни прибутків не вистачало на військові потреби, що створило в бюджеті дефіцит у 2 млрд руб. До війни щорічні витрати Росії складали 3-4 млрд руб. У кінці 1915 р. на дверях відділень Державного банку з'явилися оголошення із закликом приносити золоті монети та речі, продавати або жертвувати їх для поповнення державного золотого фонду. В "Екатеринославских епархиальных ведомостях" було опубліковане звернення сільської матушки до дружин священників. Вона пропонувала пожертвувати непотрібні тепер золоті прикраси, а також обручки - свої та чоловіків. Адже священники, за правилами церкви, не носять обручок, і вони зберігаються як родинна реліквія. А за це золото можна за кордоном закупити зброю⁶⁰.

"Киевлянин" вже 21 грудня 1914 р. зазначав, що незрозуміло, куди зникли з обігу "гроши", тобто монети номіналом у півкопійки. Автор статті підрахував, що за їх відсутністю перепаати по всій Росії сягатимуть 60 млн. руб. на рік. Він наводив приклад: якщо фунт цукру коштує 15 коп., то півфунта - 8 коп. Проте дуже скоро ціни стали зростати з такою швидкістю, що на переплату у півкопійки вже ніхто не зважав. Так, у 1916 р. переплата в 10 коп. візнику за одну поїздку не вважалася чимось незвичайним.

Основними причинами дорожнечі відомий економіст проф. К.Воблий вважає не спекуляцію, а порушення товарообміну всередині країни, загальний розлад господарського життя, підвищення старих та введення нових податків. Так, кожна з губерній намагалася системою заходів перешкодити вивезенню товарів, сировини зі своїх меж, одночасно домовляючись про доставку з інших територій того, чого в них бракувало. Що ж до податків, то вже на початок 1915 р. на 25% збільшився податок на залізничні квитки, квартирний податок - на 50%, податок на вантажообіг - з $\ast D_{\text{коп.}} D^{\circ} \wedge \text{коп.}_3 \text{ ПУД}^a$. В деяких містах вводилися додаткові побори, наприклад, одноденний збір з кінематографів; у Києві було запроваджено коїєчний податок на трамвайні квитки, що приносило в міську казну щоденно 1 тис. руб. При регулярному користуванні трамваєм це незначне, здавалося б, підвищення стало для пасажирів досить відчутним, і лягло, головним чином, на малозабезпечені верстви⁶¹. Невпинно підвищувалися ціни на товари першої необхідності. При цьому роздрібні ціни завжди зростали значно швидше порівняно з оптовими, отже основний тягар витрат лягав на споживачів. Стало надзвичайно вигідним тримати бакалійну лавку, де продавалися предмети першої необхідності. Хоча провіз товару й подорожчав, але наприклад, для сірників, які купують оптом 1 тис. коробок за 9 руб., вагою всього 15 фунтів, навіть якщо додати сюди 10 коп. провізної плати за цю тисячу, враховуючи навіть підвищення акцизу на сірники на 100% (з 5 коп. до 10 коп. за 1 тис. коробок), при роздрібній ціні

2 коп. за коробку, бариш торговця становитиме 100%. Те саме можна сказати і про оселедці, продукт, який споживався різними верствами, але особливо був поширений серед населення бідного і з середнім достатком. Бакалійник закупає 1 тис. штук за 40 руб., а продавав по ціні 12 коп. за штуку. Сіль продавалася по 2 коп. за фунт, при закупівельній ціні 1 коп. за фунт⁶². При підвищенні акцизної ставки на 30 коп. з пуду гасу, на фунт припадало подорожчання на $\frac{3}{4}$ коп., а в роздрібній торгівлі ціна збільшилась на 1 коп. за фунт⁶³.

Великою цінністю були також одяг і взуття. Так, начальник постачання армії Південно-Західного фронту зазначав, що новобранці й ратники прибувають на призовні пункти в подертому, й не за сезоном одязі і взутті, залишаючи все більш-менш придатне вдома. Тому виникає нагальна потреба терміново забезпечувати їх казенним обмундируванням. В умовах військового часу, коли вся шкіра була реквізована на військові потреби, швидко зростали ціни на взуття. Великі і термінові військові замовлення стали отримувати шевці. Отже, нікому було шити взуття за приватними замовленнями, що в свою чергу теж викликало підвищення цін. Міністерство торгівлі та промисловості намагалося зарадити цьому і 19 жовтня 1915 р. видало постанову про встановлення граничних цін на чоботи фабрично-машинного виготовлення інтендантського зразка⁶⁴.

З початком війни у вищих колах проявом патріотизму стало намагання уникати розкошів і помірність у всьому. Модним було відмовитися від моди. На шпальтах газет та в журналах публікували фото принцес, фрейлін двору, вбраних в одяг сестер милосердя. За таких умов недоречними видавалися бальні сукні, дорогоцінні прикраси та хутра. На початку війни намітилося зниження цін на предмети розкоші - ювелірні вироби та дорогі хутра⁶⁵. Слід зазначити, що ідея відмовитися від дорогих і модних нарядів не була вітчизняним витвором. Подібна кампанія на офіційному рівні проводилась і в інших державах - учасницях війни. Наприклад, підпис під одним англійським плакатом із зображенням розкішно вбраної дами означає, що ті, хто купує такий одяг, допомагає німцям, оскільки для пошиття цього костюма корабель мусив бути навантажений дорогим крамом, замість чогось корисного й необхідного. Костюм, що коштує 1000 руб., належить одній людині, хоча на ці гроші можна було б придбати патрони для спільної перемоги. А англійська газета "Daily Telegraph" радила урядові ввести для всіх жінок Королівства однакову форму одягу, пошитого з простого грубого сукна⁶⁶.

З плином війни для більшої частини населення відсутність моди стала пояснюватися суто об'єктивними причинами, "мода зіткнулась із дорожнечею, тепер взагалі не одягаються"⁶⁷. Актуальності набули оголошення в газетах про лагодження, фарбування, чистку та церування одягу, наприклад: "М'яті й попсовані плюшеві та оксамитові пальта й сукні лагодимо, не знімаючи підкладки"⁶⁸. У зв'язку з дорожнечею для учнів середніх навчальних закладів було відмінено обов'язкові мундири та формені гудзики⁶⁹. Втім, незмінно модні парижанки на свій лад відреагували на військові події. В Парижі в моду ввійшли зачіски "à la cosak" (волосся підстригалось в кружок, зліва залишався чуб, який випускався з-під капелюшка)⁷⁰.

Крім проблем з квартирами, паливом, їжею, одягом перед міськими мешканцями постала проблема пересування по місту. Перебої з електропостачанням спричинили нерегулярний рух трамваїв. Візники сильно збільшили плату за проїзд, мотивуючи це зростанням своїх власних витратків, зокрема подорожчанням вівса, через що стало дорого утримувати коней. В цьому випадку не допомогло введення міською владою такси на проїзд⁷¹. Візники відмовлялися возити пасажирів за таксою. Курйозний випадок стався у Вінниці. Як завжди візники зібралися біля театру в очікуванні публіки, яка, роз'їжджаючись після закінчення спектаклю, платить більше такси. Але, дізнавшись, що їх наймають для чинів поліції, які були на спектаклі, візники втекли.

Під час війни загальна мета держави перемогти за будь-яку ціну вступає в протиріччя з метою кожного конкретного громадянина вижити, тобто вціліти на фронті, забезпечити себе і свою родину їжею, паливом, житлом та одягом. На по-

чатку війни ця суперечність була замаскована хвилею патріотизму та грошовими вливаннями на потреби солдатів та їх сімей. Фінансування велося з різних джерел, з роз'єднаних фондів, які наввипередки надавали кошти. Приватна благодійність, що перші два-три місяці активно підтримувала нужденних у боротьбі зі злиднями, вже на кінець 1914 р. значно зменшила свої видатки. З середини 1915 р. у більшості фондів вичерпалися джерела фінансування.

В серпні 1917 р. "Известия киевской городской думы" так змальовували життя в Києві: "На кожній вулиці хвості. Оскільки відділом карткової системи вводяться картки на все нові продукти, городяни мають спершу вистояти черги в районні попечительства, щоб отримати картки на м'ясо, жири, крупу та інше, а потім - чергу за продуктами, яких однаково не можуть отримати в достатній кількості. У багатьох обивателів немає документів. Термін дії карток обмежений, їх часто міняють, жителі міста повинні проводити значний час у чергах. А тим часом насувається осінь".

Події на фронті описувалися на перших шпальтах газет і стали основною темою для розмов цивільного населення, в якого, особливо на початковому етапі війни, з'являється цікавість і смак до міжнародних політичних відносин та військової стратегії. Недаремно Головне управління Генерального штабу закликає родичів військових не обговорювати в листах, по телефону та в громадських місцях інформацію, отриману з фронтових листів або в лазаретах від поранених, тобто не з газет і офіційних повідомлень⁷², проте, саме чуткам надавалась перевага. Те саме відбувалось і в інших воюючих країнах. Французький історик М.Блок зазначав, що "...ці чотири роки (1914-1918. - О.В.) були надзвичайно ворожайними на брехливі відомості, особливо серед тих, хто воював", і відмічав вражаюче відродження усної традиції поширення новин⁷³. Згідно з циркуляром від 18 лютого 1915 р., заборонялося розмовляти по телефону німецькою, угорською та турецькою мовами⁷⁴. Цікаво, що головним поліцейським Вінниці до заборонених у місті та повіті мов було додано і єврейську мову - таким чином місцеві власті, як це нерідко буває, намагалися перевершити центральні. Телефоністик було зобов'язано не допускати розмов цими мовами, а про порушників повідомляти⁷⁵. Газети, провокуючи поширення серед публіки шпіономанії, неодноразово нагадували, наскільки досконало володіють німці мистецтвом шпіонажу.

Преса застерігала мешканців і про розповсюдження різного роду шахрайств, зокрема, так званого, прожектерства, що розквітло на природному людському бажанні швидко розбагатіти. Шахраї розсилали обивателям листи, в яких пропонували стати компаньйоном, або вкласти гроші в "надзвичайно вигідну справу", яка швидко принесе мало не мільйонний прибуток. Наприклад, автор замітки у газеті "Юго-Западный край" від 26 лютого 1915 р. отримав запрошення стати співвидавцем курортної газети, співорендарем нафтоносних свердловин, членом акціонерного товариства, що займалося влаштуванням санаторію на пароплаві та ряд інших подібних пропозицій.

Продовження військових дій спотворило життя суспільства й кожного мешканця країни. Намагання влади поліпшити спосіб життя, пом'якшити проблему нестачі предметів першої необхідності, запобігти розрусі й сповзанню в безлад не давали сподіваних результатів. Більше того, газетні матеріали яскраво демонструють, як дії центральної чи міських і земських властей, спрямовані на покращення й упорядкування ситуації, дивним чином мали протилежні наслідки. Так, антиалкогольні заходи викликали до життя такі явища, як чорний ринок спиртного, вживання сурогатів, що призводило до масових отруєнь, зростання тютюнопаління, захоплення кокаїном, поширення азартних ігор. Результатом таксування цін на продукти першої необхідності стало їх зникнення з прилавків та підвищення цін. Запроваджені продуктові картки успішно підроблялися. Так само, як і введення м'ясопустних днів, не виправдало себе намагання міських управ в умовах дефіциту централізовано регулювати споживання гасу та дров. Воно спричинило тисячні черги, в яких раз у раз спалахували сварки. Обивателі змушені були у важких умовах здобувати засоби для існування. Тому однаково зрозумілі нарікання й взаємні

звинувачення хазяїв і найманих робітників, постачальників товарів і послуг та клієнтів, візників і пасажирів, домовласників і квартиронаймачів, торговців і покупців. В умовах війни і загальної кризи поглиблювався конфлікт між державою та громадянами. На фоні суцільного зубожіння основної маси населення розквітли правопорушення й злочинність. Преса раз у раз сповіщала про випадки зловживання службовим становищем, дезертирство, підробку документів, спекуляцію, укривання прибутків, ошуканство, а також про різке зростання числа крадіжок та грабунків. Війна ставала дедалі важчого буденністю, тлом повсякденного тяжкого життя, у втомленому суспільстві назріла криза.

Весь хід подій невпинно штовхав суспільство до змін. Загальна наїруженість суспільної ситуації, непевність становища всіх і кожного примушували бажати змін, прискорювати їх. Але, безперечно, пересічна людина, як, утім, і ніби втаємничені у реальний стан речей політики того часу, не могли уявити всього масштабу очікуваних зрушень, їх стрімкості й невідворотності.

¹ Блок М. Апология истории или ремесло историка.- М., 1986. — С.61-63.

² ЦДАМЛМ.- Ф. 612.- Оп. 1.- Спр. 94.-Арк. 19.

³ Шульгин В. Дни. 1920. - М., 1990.- С.375.

⁴ Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування.- К., 2002. - Ч. 2.- С. 202.

⁵ Юго-Западный край. - 1915. - 10 березня.

⁶ Там само. - 1915. - 9 січня.

⁷ ЦДАМЛМ.- Ф.91.- Оп.1.- Од. зб.124.- Арк.1.

⁸ Маленькие одесские новости. - 1916.— 7 квітня.

⁹ Василенко К.П. Вказ. Праця — С.52.

¹⁰ Григор'єв Г. У старому Києві. - К., С.267.

¹¹ Полтавские епархиальные ведомости. - 1915,- 15 жовтня.

¹² Юго-Западный край. - 1915. - 11 березня.

¹³ Маленькие одесские новости,- 1916. - 11 жовтня.

¹⁴ Полтавские епархиальные ведомости - 1915. - 15 липня.

¹⁵ ЦДАМЛМ.-Ф.91.- Оп.1.- Од.зб. 137.-Арк. 36.

¹⁶ Известия киевской городской думы. - 1917,- № 10.- С- 100.

¹⁷ Юго-Западный край.- 1916.- 3 квітня.

¹⁸ Киевлянин. - 1914. - 28 серпня.- С.3.

¹⁹ Ответ профессоров и преподавателей императорского университета им. св. Владимира на "Обращение к цивилизованным нациям", опубликованное 93 немецкими учеными и писателями по поводу современной войны.- К.-Б.г.

²⁰ Война и промышленность. Хроника с 16 июля по 31 декабря 1914 г.- Х., 1915.

²¹ Летопись войны,- 1915,- № 25.- С. 394.

²² Юго-Западный, край. - 1915. - 3 березня.

²³ Киевлянин.- 1914.—13 листопада.

²⁴ Полтавские епархиальные ведомости,— 1914. — 16 листопада.

²⁵ Киевлянин.- 1914. -27 липня.

²⁶ Шевельов Ю (Юрій Шерех). Я - мене - мені (І довкруги). - Харків-Нью-Йорк, 2001. - Т.І.- С.24-25.

²⁷ Юго-Западный край.- 1915. - 5 березня - № 52.

²⁸ Василенко К.П. Вказ. праця,- С. 200.

²⁹ ЦДАМЛМ.- Ф. 124.- Оп. 1.- Од.зб. 255.

³⁰ Известия киевской городской думы.- 1914.— № 11.- С. 115.

³¹ Полтавские епархиальные ведомости,— 1917.- 1 березня.

³² Юго-Западный край.-1915.-1 березня.

³³ Маленькие одесские новости.- 1916,- 3 січня.

³⁴ Там само. - 2 жовтня.

³⁵ Там само. - 9 жовтня.

³⁶ Летопись войны.-1915,- № 20.

³⁷ Козеренко М. Обзор состояния товарных рынков в городах губерний Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской, Черниговской.// Известия киевской городской думы.- 1916.- №10.- С.50

³⁸ Известия киевской городской думы.-1916.- № 1-2 .- С. 201.

³⁹ Маленькие одесские новости.- 1916.— 25 січня.

⁴⁰ Там само. - 1916.- 8 жовтня.

⁴¹ Известия киевской городской думы.- 1915.- № 7.- С. 8.

⁴² Маленькие одесские новости.-1916,- 14 серпня.

⁴³ Там само. - 22 грудня.

- ⁴⁴ Там само - 19 серпня.
⁴⁵ Там само. - 16 грудня.
⁴⁶ Известия киевской городской думы.—1916.- № 10,- С. 111.
⁴⁷ Дороговизна и борьба с ней в городах пяти губерний нашего края по данным областной анкеты.// Известия киевской городской думы.- 1915.- № 7.
⁴⁸ Деятельность города Житомира в связи с войной // Известия киевской городской думы. - 1916. - № 9.
⁴⁹ Маленькие одесские новости.-1916.- 6 жовтня.
⁵⁰ Там само. - 19 грудня.
⁵¹ Там само. - 10 грудня.
⁵² Там само. - 8 жовтня.
⁵³ Полтавские епархиальные ведомости.-1916.- 1 лютого.
⁵⁴ Квартирный вопрос в г. Харькове.// Известия киевской городской думы.- 1915.- №8.- С. 168.
⁵⁵ Известия, киевской городской думы.- 1914.- № 12.
⁵⁶ Маленькие одесские новости.-1916.- 13 грудня.
⁵⁷ Там само. - 25 січня
⁵⁸ Юго-Западный край. - 1915.- 28 лютого,
⁵⁹ Маленькие одесские новости. -1916.— 6 жовтня.
⁶⁰ Полтавские епархиальные ведомости.- 1916.- 1 січня.— С. 15.
⁶¹ *Воблый К.* К вопросу о причинах современной дороговизны.// Известия киевской городской думы.-1915.- № 1.
⁶² Юго-Западный край.- 1915.- 9 січня.
⁶³ *Воблый К.* — К вопросу о причинах современной дороговизны.// Известия, киевской городской думы.- 1915,- № 1.
⁶⁴ Газета "Маленькие одесские новости" від 5 жовтня 1916 р., повідомляючи, що Америка поставила партію черевиків, зазначає, що прислане взуття великого розміру: "Наші дами нарікають, що в американок великі ноги, але однаково, черевики хапають".
⁶⁵ З початком війни скоротився і випуск ювелірних виробів. Київська ювелірна фабрика Й. Маршака зайнялась виготовленням телефонних трубок і деталей для бомб. Сам Й. Маршак пожертвував Київській станції швидкої допомоги два ящики срібла.// Вісник ювелірів України.-2002.-№ 3.
⁶⁶ Маленькие одесские новости.- 1916.— 22 грудня.
⁶⁷ Там само. - 9 жовтня.
⁶⁸ Там само. - 7 листопада.
⁶⁹ Там само. - 20 серпня.
⁷⁰ Юго-Западный край. - 1915. - 8 березня.
⁷¹ Київська міська Дума вже на зборах 20.07.1914 р. вирішила підняти таксу для візників на 25% і більше, відповідно було введено таксу на овес не вище 1 руб. .20коп. і сіна не більше 50 коп.
⁷² Юго-Западный край. - 1915,- 10 березня.
⁷³ Блок М. Вказ. праця. - С 62.
⁷⁴ Юго-Западный край. -1915.- 24 лютого,
⁷⁵ Юго-Западный край. - 1915.- 10 березня.

Резюме

В статті йдеться про повсякденне життя і суспільні настрої цивільного населення України в тяжких умовах військового побуту під час Першої світової війни.

The article is about the Ukrainian civil population daily life and social moods in the hard conditions of military life during the First World War.

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Л. П. Маркітан (Київ)

СИМОН ПЕТЛЮРА ТА ЙОГО РОДИНА В КІНО- І ФОТОДОКУМЕНТАХ

"Б українську державність ми віруємо, українську державність ми сповідуємо, в її неминучості ми переконані. Для нас вона є до певної міри живою реальністю, бо ідею її ми носимо в серці, бо її духом, потребами овіяне все наше життя"¹. Ці слова належать головному отаману військ Української Народної Республіки (УНР), а з травня 1919 р. й голові Директорії УНР, людині, яка була й залишається духовним провідником національної справи, символом ідейної чесності для багатьох українських патріотів - Симонові Петлюрі.

"Симон Васильович Петлюра, - зазначає голова Всеукраїнського товариства "Просвіта" імені Тараса Шевченка П.Мовчан, - був особливо виокремлений більшовицьким режимом серед наших національних провідників: для ідеологічної машини це був і "зрадник", і "ватажок буржуазно-націоналістичної контрреволюції",... і "чорносотенець", і "погромник"... Особливо наголошувалось на останньому, найбільш дискредитуючому у світі моменті, витвореному на замовлення ЧК у біографії того, хто все своє життя присвятив визволенню України під московського ярма. І замість шляхетної, інтелектуальної, саможертвної, високоталановитої особи ми мали якесь потворне, антилюдське, оперетково-шароварне, з великим сікачем за халявою, розбійно-відлюдкувате, бридке створіння ... Добряче попрацювала московсько-кагебістська імперія, списавши всі своїх гріхи на світлу постать Симона Петлюри"².

Дійсно, С. Петлюра був і залишається серед перших активних будівничих власного державного дому - Української Народної Республіки. Саме розбудові української незалежної держави він присвятив себе - спочатку як громадський діяч і публіцист, потім як організатор національної української армії, як воїн та командир, опісля як державний муж і аж до фізичної самопосягати.

З іменем С.Петлюри були пов'язані надії українців на існування власної державності. Про це свідчить і документ з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України³, наведений упорядником книжки "Симон Петлюра: Статті. Листи. Документи"⁴, відомим ученим, доктором історичних наук В.Сергійчуком: "По всій Україні, де ви не підете, де ви не забалакаєте, всюди ви чуєте ім'я Петлюри. У різних фарбах розписують його: як людину, біля котрої й до котрої тягнеться спокутана думка за минуле всього населення України. З ім'ям С.Петлюри зв'язано все те, що чекає людей гарного в житті. По міркуванням селян і взагалі всього громадянства, лише Петлюра дасть спокій, який і раніше цього хотів, але ми його не розуміли, бо більшовики нас вдурили, а ми їм вірили (так каже громадянство України), і чим далі на схід або ближче до московського кордону, тим більше ім'я Петлюри любіше й дорожче. Про це є свідки - ті повстання, які зв'язані лише з ім'ям Петлюри"⁵.

Мета даної статті - проаналізувати кінофотоматеріали, на яких зображено С.В.Петлюру та його родину. Для цього звернемося до фондів єдиної в Україні спеціалізованої архівної установи, що зберігає документи на нетрадиційних носіях інформації - Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України).

Матеріалів з цієї тематики небагато, але кожен документ має неабияку історичну цінність. Незначна їх кількість пов'язана перш за все з тим, що технічна база кінофотопромислу робила на той час лише перші кроки. По-друге, тодішній Центральний фотокіноархів, що був організований 1932 р. і тільки розпочав ро-

боту по збиранню унікальних документів, у т.ч. з історії Національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні, був знищений з усіма фондами під час руйнування Успенського собору в 1941 р. Та й певне ставлення до цього періоду в історії України теж наклало свій відбиток на поповнення фондів архіву.

Зараз колекція матеріалів, присвячених С.В.Петлюрі та його родині, складається з одного документального кінофільму "Документи епохи" та понад 60 світлин, у т.ч. 30 фотознімків - репродукцій з Національного архіву Канади, що надійшли 30 жовтня 1997 р.

Це результат копіткої пошукової роботи співробітників ЦДКФФА України. Усі матеріали не оригінали, а репродукції з різноманітних ілюстрованих видань, документів з інших архівів та окремих праць, виданих останнім часом як в Україні, так і за кордоном.

Звісна річ, що кінокадри та документальні світлини не додадуть жодного штриха до портрета Петлюри як політика, Петлюри як військового діяча, Петлюри як літератора й публіциста, Петлюри - носія національної ідеї, але саме вони, як ніякі інші історичні джерела, змальовують образ Симона Васильовича в різні роки його життя.

Немає сенсу зупинятися на життєпису С.Петлюри. Він поданий у різних виданнях, окремих статтях, наукових розвідках, більшість з яких вийшла друком після здобуття Україною статусу незалежної, суверенної держави, коли історична наука позбулася ідеологічних лабетів, звільнилася від шовіністичних перекручень і нашарувань, брехливої трактовки не тільки історичних подій, але й політичних діячів ⁶.

Перша за часом фотографія, яку вміщено як ілюстрацію в книжці "Симон Петлюра та його родина", - це одноповерховий чепурненький цегляний будинок на вулиці Загородній, 20 у Полтаві (знімок початку ХХ ст.)⁷. Тепер на його місці стоїть стандартна п'ятиповерхова будівля з потрісканими стінами та облупленою штукатуркою.

Найраніший фотодокумент, на якому зображено Симона Васильовича, належить до 1910 р. - Петлюра біля труни з тілом видатного пілота Л.М.Мациєвича в Адміралтейському соборі святої Спиридонії в Петербурзі⁸. Відомо, що до Першої світової війни Петлюра займався журналістикою. З 1912 по 1917 рр. він разом з О.Саліковським у Москві редагував журнал „Украинская жизнь", заснований українцями, і друкований російською мовою для інформування російського громадянства про українські справи. А раніше, від літа 1907 р. до 1909 р., був співредактором легального соціал-демократичного часопису "Слово". На фото: Петлюра серед колишніх членів редакції часопису "Слово" - В.Садовського, Ф.Міхури⁹ (знімок М.Стечина. [Москва, 1912-1914 рр.]).

С.Петлюру, В.Садовського, Ф.Міхуру та М.Порша як колишніх рупівців, а згодом членів УСДРП, бачимо й на іншому знімку М.Стечина [Москва, 1912-1914 рр.]¹⁰.

Ще один фотовідбиток: Симон Васильович серед учасників літніх учительських курсів у Києві. Серед присутніх письменники Олена Пчілка, І.Нечуй-Левицький, Ю.Тищенко-Сірий, С.Черкасенко (1913 р.) ¹¹.

Наступне фото: Симон Васильович - заступник уповноваженого Союзу земств і міст на Західному фронті. Його знято у військовому однострої (1916 р.). На одному з них в руці тримає цигарку¹².

У квітні 1917 р. Симона Петлюру обрано головою Української фронтової ради військ Західного фронту, і як її представник він прибув на I Всеукраїнський військовий з'їзд, що проходив 5-8 травня 1917 р. у Києві *. На ньому С.Петлюру було обрано головою Українського генерального військового комітету. На фото: засідання комітету, яке проходило 2 та 3 липня. Серед присутніх - С.Петлюра ¹³. Є декілька знімків Симона Васильовича 1917 р., навіть на одному з них вказано прізвище фотографа Губчевського¹⁴. Серед цієї групи фотодокументів зупинимося на одному з них - С.Петлюра у військовій формі з шевронами, що мають вигляд тупого кута, повернутого вершиною догори, на зовнішньому боці правого

рукава вище ліктя. Він сидить на лавці. Одна рука з обручкою лежить на колінах, а друга - на бильці лавки¹⁵. В архівній анотації до цього документа (до речі, надісланого з Білоруського кінофотоархіву) вказано такі вихідні дані: Львів, 1920-1922 рр. А в книжці "Симон Петлюра та його родина" це ж саме фото датується 1917 р. Відомо, що перша тимчасова форма української армії була прийнята лише 17 грудня 1917 р.¹⁶, тобто взимку. Тож робимо висновок, що дату 1917 р. вказано помилково.

У книжці "Державний центр Української Народної Республіки в екзилі" в розділі "Президенти Української Народної Республіки" вміщено фотопортрет головного отамана, голови Директорії УНР Симона Петлюри з такими же військовими відзнаками, як і на попередньому знімку. Його також можна датувати 1920-1922 рр. 17

Після створення Генерального секретаріату УЦР 28 червня 1917 р. Петлюра стає першим секретарем військових справ. На цю посаду він вступив 2 листопада 1917 р. У ЦДКФФА України зберігається фотографія, на якій заснято перший склад Генерального секретаріату Української Центральної Ради: С.Петлюра (у цивільному), секретар міжнаціональних справ С.Єфремов, голова секретаріату і секретар внутрішніх справ Б.Винниченко, фінансів Х.Барановський, освіти І.Стешенко, земельних справ Б.Мартос, продовольчих справ М.Стасюк та генеральний писар П.Христюк (Київ, 1917р., фото Губчевського)¹⁸.

Маємо ще одну світлину Губчевського: С.Петлюра серед делегатів III Всеукраїнського військового з'їзду, який проходив 20 жовтня - 1 листопада 1917 р.¹⁹

Під час роботи з'їзду С.Петлюра як генеральний секретар військових справ, а саме 8 листопада, видав наказ "До українських військових частин та гарнізонів": "На українських військових з'їздах виразно зазначилося бажання Українського вояцтва встановити у своїй Батьківщині порядок і не допустити її до анархії й руйнування, це бажання твердо висловлено в резолюціях з'їздів, особливо третього. Унаслідок останніх подій вся влада па Україні перейшла до Центральної Ради, української народної, і її Генерального секретаріату, органу українського селянства, вояцтва й робітництва. Вище військове начальство тепер призначається нею з людей, які відповідали б народним бажанням і могли б бути заступниками народних інтересів"²⁰.

"Історія судила так, щоб на чолі молодої української армії став Симон Петлюра, - відзначав у своїй статті "Вождь та військо" В.Прихода. — Петлюра був нашим військовим національно-політичним ідеологом. Зміст цієї ідеології - у значній мірі ті традиції, які установила й залишила нам наша минула визвольна боротьба. Ці традиції творилися на тернистому шляху української армії до незалежності Батьківщини й освячені кров'ю кращих синів нації"²¹.

2 листопада 1917 р., у тяжкі для Києва дні, С.В.Петлюра виступив із заявою про вступ на посаду генерального комісара військових справ України*: "Як представник революційної військової влади на Україні, здобутої революційними зусиллями, я безупинно стоятиму на стороні охорони інтересів революційної військової демократії на Україні, як української, так і неукраїнської. Тому в сучасний прикрий мент для України кличу всю революційну армію з уродженців України тісно згуртуватися для оборони інтересів революції, для оборони нового ладу й вищої революційної влади на Україні - Центральної Ради та її Генерального секретаріату"²².

Як свідчать подальші події кінця 1917 р., свого слова він дотримав. Маємо фото Симона Петлюри, що датується січнем 1918 р.²³, коли створений ним Український гайдамацький кіш Слобідської України відіграв головну роль у боях за Київ і в придушенні більшовицького повстання в місті. Зберігся й інший документ 1918 р., де С.Петлюра знятий з гайдамаками, озброєними гвинтівками й кулеметами²⁴.

Не можна не зупинитися на світлині (ЦДКФФА України. - Од. зб. 0-183075), на якій зафіксовано почесну варту січових стрільців у зв'язку з прибуттям у Фастів 1 грудня 1918 р. С.Петлюри для укладення "предвступного" до-

говору між УНР та ЗУНР про злуку українських земель. У першому пункті йшлося, що "Західноукраїнська Народна Республіка заявляє цим непохитний намір злитися в найкоротшим часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою - значить, заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усією своєю територією й населенням, як складова частина державної цілості, в Українську Народну Республіку"²⁵.

До наших часів дійшов знімок, що відбиває інший бік діяльності головного отамана. Це відвідання гімназистів м. Козятина в супроводі комісара залізниць Вірка, голови місцевого товариства "Просвіта" Ю.Грох-Грохольського, директора української гімназії "Просвіта" В.Горбачевського, членів ради товариства "Просвіта" А.Онуфрійчука, Ростовського, Лисенка, Юхимчика, Качуренка, викладачів Шамра-Вовка, Путяти, Рихлицького, Кононська (Козятин, грудень 1918р.)²⁶.

У 30-х рр. XX ст. на екрани країни вийшов восьмичастинний перемонтований документальний кінофільм автора-монтажера Л.Могилевського та співавтора Я.Габовича виробництва Всеукраїнського фотокіноуправління "Документи епохи" (1928-1929 рр.). Він і досі є перлиною української кінодокументалістики. Понад 170 м кіноплівки присвячено врочистостям вступу Директорії в Київ 18 грудня 1918 р. після перемоги над гетьманом Павлом Скоропадським. Звернімося до книжки В.Винниченка "Відродження нації": "Починається ціла серія святкувань. Особливо бучно було уряджено фахівцями вступ Директорії в Київ. До цього вступу й київські українці, і штаб головного отамана С.Петлюри готувались майже тиждень (з 14 по 19) ... Довго також обмірковувалось штабом питання, чи "вступати" головному отаманові на білому коні, чи просто на автомобілі ... А в самому Києві будували врочисту арку, розвішували по вулицях килими, плакати з різними словословними написами в честь "національних героїв"²⁷. І далі автор визнає, що "... дійсно, був і справжній захват, і радість у населення, особливо в українців"²⁸.

А на плівці бачимо: до перону залізничного вокзалу під'їжджає поїзд. На пероні стоять військові, мешканці міста, які радісно зустрічають головного отамана. С.Петлюра вітається з військовими, вітає киян. Далі він, голова Директорії В.Винниченко та супроводжуючі особи йдуть вокзалом. Тут їх зустрічають хлібом-сіллю, квітами. Члени Директорії, серед яких І.П.Андрієвський, сідають в автомобілі. Міжкадровий напис: „Петлюра переможцем вступив до Києва 19 грудня 1918 р." *. Зображення: багатолюдний мітинг на Софійському майдані. Стоять війська з національними прапорами, кияни з транспарантами „Хай живе Народна Українська Республіка!". Урочистий молебень, представники духовництва вітають С.Петлюру²⁹. "Дзвонили дзвони, блищали ризи, маяли ікони й хоругви", - писав В.Винниченко³⁰. Бачимо: парад військ, по майдану йдуть панцерники, парад приймають В. Винниченко й С.Петлюра³¹. У ЦДКФФА України зберігаються фотодокументи про цю подію, для чого використано окремі кінокадри з фільму³².

26 грудня 1918 р. на Софійському майдані в Києві в присутності величезного натовпу народу було проголошено декларацію Директорії Української Народної Республіки, в якій було викладено програму керівного органу. Цей момент також відображено на фотодокументі³³.

1919 р., протягом якого С.Петлюра керував боротьбою проти денікінців і червоних, представлено декількома світлинами з життя головного отамана. Це - зустріч С.Петлюри на пероні станції Фастів після відступу військ Червоної армії (Фастів, 29 серпня)³⁴, серед вояків української армії біля панцерників³⁵, у штабному вагоні³⁶.

У ЦДКФФА України зберігається фотографія, на якій зображено С.Петлюру та президента Західноукраїнської національної ради Є.Петрушевича, які стоять перед головним управлінням генерального штабу в м. Кам'янці-Подільському³⁷.

Ще одна світлина: військова нарада в селищі Ярмолинці на шляху Проскурів - Кам'янець-Подільський. Присутні: С.Петлюра, ад'ютант підполковник О.До-

ценко, Генерал-полковник М.Омелянович-Павленко, генерал-хорунжий О.Удовиченко³⁸.

1920 р. С.Петлюра приймає парад військ київського гарнізону на Софійському майдані (Київ, 20 травня)³⁹.

21 квітня 1920 р. С.Петлюра звернувся до українського народу у зв'язку з підписанням договору з Польщею. "Між урядами Республік Української й Польської, - ідеться у зверненні, - укладено військовий договір, на підставі якого польські війська прийдуть разом з українськими на терен український як союзники проти одного ворога, а по закінченню боротьби з більшовиками польські війська будуть негайно одведені в межі своєї республіки"⁴⁰.

Трохи пізніше, 8 липня 1920 р., головний отаман у своєму зверненні до населення Поділля відзначав: "Сьогодні я з урядом УНР перебрав від поляків військову та цивільну владу на Поділлі. Віддано розпорядження про перейняття влади в повітах та м. Кам'янці нашими адміністративними та самоврядними органами. До нашого народу таким чином повертається його рідна влада"⁴¹.

А на знімках: зустріч Симона Петлюри на привокзальній площі в м. Кам'янці-Подільському. Як сказано в анотації, серед присутніх колишній міністр сповідань і культів І.Огієнко⁴², прем'єр АЛівицький, генерали В.Сальський та В.Петрів⁴³. На майдані в оточенні цивільних і військових української та польської армії стоїть С.Петлюра, тримаючи в руках великий букет квітів⁴⁴.

Інший план - головний отаман приймає рапорт командира почесної сотні Спільної юнацької школи⁴⁵. 1 третє фото з книжки "Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926)" - С.Петлюра з групою військових стоїть біля будинку, прикрашеного прапорами та Гірляндами. Серед присутніх прем'єр АЛівицький, І.Огієнко⁴⁶ (усі ці світлини зі збірки професора Лорченка).

Перипетії визвольної боротьби примусили Симона Петлюру покинути межі батьківщини й виїхати за кордон. За ним виїхав уряд і значна частина республіканської армії. З кінця 1920 р. почався еміграційний період його життя.

Маємо невеличку колекцію документів того часу. Так, Симон Васильович оглядає створений Інтернованими козаками й старшинами парк у таборі № 410 в м. Каліші (Польща)⁴⁷. Бачимо й інтер'єр козацької церкви Святої Покрови під містом Калішем, в якій 1921 р. зі своїми вояками молився за Україну головний отаман⁴⁸. Збереглися чудові портрети Симона Васильовича⁴⁹: він на балконі свого помешкання у Варшаві (1922 р.)⁵⁰, за столом у паризькій квартирі по вулиці Тенар⁵¹.

І останній прижиттєвий знімок Симона Васильовича. Він у своїй квартирі в Парижі сидить у фотелі, спершись лівим ліктем на його бильце. Легко похилений на лівий бік, у руках тримає газету. А за його плечима, з правого боку біля голови, стоїть єдина донька Леся. Вона дивиться весело й безжурно, навіть дещо понад об'єктив фотоапарата. Життєрадісна, кругловида дівчинка з довгими косами, тулиться до свого рідного Тінека (фото зроблено під кінець 1925 р.)⁵². Вдивляючись у фото, можна стверджувати, що ніщо не віщувало трагедії, яка прийшла за кілька місяців потому.

25 травня 1926 р., під кінець обідньої пори, на розі вулиці Расіна та бульвару Сен-Мішель, неподалік від Сорбонського університету, радянським агентом Самуїлом Шварцбардом було смертельно поранено 47-річного С.Петлюру. Більшовикам не давало спокою те, що він і на еміграції не припинив боротьби, керував роботою екзильного уряду УНР та інформаційною діяльністю українців у міжнародних колах.

Перш ніж перейти до похорону головного отамана, зупинімося на низці фотознімків особистого характеру, а саме на матеріалах його сім'ї, частину з яких було зроблено на еміграції.

З родинних фотодокументів маємо два знімки. На першому зображено сім'ю Петлюр та їхніх родичів Скрипників. У першому ряду маленькі діти Сильвестр, Зіна й Валерія Скрипники, другий ряд - Феодосія Петлюра, Маріанна Петлюра

(дружина Івана Скрипника), Іван Скрипник, Марина Петлюра, третій ряд - Андрій Скрипник та Степан Скрипник (майбутній патріарх Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) Мстислав) (Полтава 1915 р.)⁵³.

Інша фотографія: С.Петлюра з дружиною Ольгою Опанасівною Більською, з якою він побрався спочатку цивільним шлюбом (1910 р.), а згодом, як свідчить свідоцтво про шлюб, офіційно (1915 р.)⁵⁴.

На більшості світлин зображено Леся, єдину дочку Ольги Опанасівни та Симона Васильовича Петлюри. Скорботним був її шлях, доля відвела їй тільки 30 років. Народилася вона 25 жовтня 1911 р. та не судилося Лесі зростати в українському місті, у затишку родинного тепла й достатку. Київ, Прилуки, Москва, Мінськ, Кам'янець-Подільський, Прага, Варшава, Париж - далеко не повний перелік місць перебування сім'ї Петлюри.

У Празі Леся навчалася в чеській школі й під кінець неповного навчального року вже вільно розмовляла чеською мовою. У Варшаві її записали до польської школи. У Парижі закінчила ліцей Фенелйон, а 24 серпня 1933 р. стала студенткою літературно-наукового факультету університету в Бордо. Вона захоплювалася малюванням. Як зазначає доктор мистецтвознавства та богослов'я Д.Степовик, в архіві Української бібліотеки ім. Симона Петлюри (Париж) зберігається альбом з 19 малюнками Лесі Петлюри з проставленими датами - від 21 липня до 27 серпня 1926 р.⁵⁵ Тут малюнки олівцем та шість акварелей, серед яких автопортрет⁵⁶.

Леся мала й літературний хист. Вона писала вірші, пронизані чистою й святою любов'ю до України. Про це свідчать її вірші "Народе мій, улюблений, хороший" та "Прапор"⁵⁷. Наведемо декілька рядків з них:

"Народе мій, улюблений, хороший,
Де взять слова й другим оповісти,
Скільки життя в твоїй барвистій ноші,
Скільки в піснях розлитої краси!" ("Народе мій")⁵⁸
"О прапор наш, України стяг шовковий,
Як сяєш ти в повітрі золотім!
І хто б сказав, скільки страждань і крові
Блищать слізьми у поліску твоїм!"⁵⁹

Але матеріальні нестатки (грошові передачі від екзильного уряду УНР ледве покривали кошти за винайм квартири, а треба було ще їсти, купувати одягу), та й моральне потрясіння від убивства батька призвели до важкого захворювання - туберкульозу. Леся Петлюру направляють на лікування до санаторію в Камбо-ле-Бен, у гористій місцевості в Піренеях, біля французько-іспанського кордону. Тут вона проживе від початку березня 1930 р. до 6 листопада 1941 р.

У хвилини відчаю Леся нотувала свої думки й спогади. "Часто я передумую цей недовгий період часу, коли я мала щастя жити біля Татка й Мама ... Тоді я вже добре розуміла всю політичну складність його (Петлюри. - *ЛМ.*) становища й фізичну небезпеку, що загрожувала йому з-за кожного рогу вулиці... Які були щасливі ці часи для мене й для Мама, яку радість безмежну я переживала в розмові з Татком, якими радісними й блаженними були тоді всі дні нашого спільного життя"⁶⁰.

На світлинах бачимо, так би мовити, перевтілення дівчинки в молоду вродливу жінку.

На перших знімках 1917 р. 6-річне маля в українському вбранні з намистом на шії⁶¹, Леся у фотелі позує фотографу⁶². На фотодокументі 1919 р. (Кам'янець-Подільський) дівчина з псом Юриком сидить на підлозі⁶³. Леся з кішкою в садку (Шампані, поблизу Парижа, 1927 р.)⁶⁴ та з подругою за обіднім столом (Париж, 1929 р.)⁶⁵.

На інших фотодокументах зображено Ольгу Опанасівну з Лесею (фото 1919 р.⁶⁶, Прага, 1920 р. та 1927 р.⁶⁷). Мила, приязна, сива жінка шляхетної зовнішності ніжно обіймає дочку, а Леся, у свою чергу, міцно горнеться до мами. Такими їх зафіксував фотоапарат.

Збереглися знімки часів лікування Лесі в туберкульозному санаторії. Це окремі портретні зйомки (1935 р.⁶⁸, 1938 р.⁶⁹), вона з подругою⁷⁰ на березі якоїсь річки, а позаду ліс (1936 р.), відвідини Лесі Єлизаветою Прокопович-Мишківською, дружиною голови уряду УНР В'ячеслава Прокоповича та генералом Олександром Удовиченком (1938 р.)⁷¹.

Але особливий інтерес викликає світлина, на якій зображено двох молодих людей - Лесею та її двоюрідного брата Степана Скрипника (1937 р.)⁷².

Цікава доля Степана. Включившись у національно-визвольну боротьбу разом зі своїм дядьком Симоном Петлюрою, він наприкінці 1920 р. з українською армією переходить р. Збруч і опиняється в Польщі. Закінчує школу політичних наук у Варшаві. У 30-х рр. - посол від української Волині в польському сеймі. З 1942 р. - єпископ, згодом - митрополит Української автокефальної православної церкви, від 5 червня 1990 р. - її патріарх⁷³.

Леся раділа приїздам двоюрідного брата і його сина Ярослава. Її радощам "не було меж ... Леся жалкувала, що не може повести дорогих гостей у чудові гори й показати їм красу Піренеїв в околицях Камбо-ле-Бен, але наступного разу, коли вони всі прийдуть ... вона вже буде зовсім здорова й тоді покаже не тільки Піренеї, але буде їхнім гідом по Франції", - писав директор Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі Василь Михальчук у статті „Єдина донька Симона Петлюри”⁷⁴.

Та мріям не судилося збутися. 6 листопада 1941 р. вранці Леся померла. Останнє фото - вона на смертному одрі (Камбо-ле-Бен, 6 листопада 1941 р.)⁷⁵. Наступного року, 28 листопада, Ольга Опанасівна перепоховала доньку в могилу Симона Петлюри на цвинтарі Монпарнас у Парижі.

З родинних фотографій маємо ще дві — Ольга Опанасівна Петлюра, Єлизавета Прокопович-Мишківська, єпископ Мстислав (Степан Скрипник) у Парижі (1947 р.)⁷⁶ та один з останніх знімків Ольги Петлюри (1958 р.)⁷⁷.

Тяжка доля не обминула й сім'ю С.Петлюри, що залишилася в Україні. Двох сестер С.Петлюри - 52- річну Феодосію та 54- річну Марину - які продовжували жити в батьківській хаті, заарештували в листопаді 1937 р. й розстріляли 19 листопада разом із небожем, отцем Сильвестром (Скрипником) в ліску біля села Триби під Полтавою. Того ж самого року розстріляли й брата о. Сильвестра - доктора Андрія Скрипника в Чернігові, а молодшого Валеріана - засудили на каторгу до Сибіру⁷⁸. Так більшовики мстилися родині головного отамана Симона Петлюри.

І навіть мертвий він не дає жити ворогам. У газеті "Сільські вісті" від 5 грудня 2003 р. з'явилося повідомлення, що невідомі мерзотники осквернили могилу Симона Васильовича, зіпсували в кількох місцях надгробок, видряпали на камені свастику.

Але повернімося до останніх хвилин життя Симона Петлюри, коли 25 травня 1926 р. агент ОДПУ Самуїл Шварцбард смертельно поранив Симона Васильовича. Фотодокументи донесли до нас вигляд останнього помешкання Симона Петлюри на вулиці Тенар, № 7, на п'ятому поверсі⁷⁹, місце загибелі⁸⁰, інтер'єр: стіл з незакінченим рукописом, поряд ліжка та фотель⁸¹. Інший план кімнати - стіл, книжкова шафа, стільці⁸². Історія зберегла для нас і фото вбивці Симона Васильовича - Самуїла Шварцбарда та його адвоката Торреса⁸³.

Маємо цілу низку фотодокументів, присвячених похоронам Симона Петлюри. Це портрет небіжчика⁸⁴, перевезення домовини з тілом С.Петлюри з Інституту медицини до румунської православної церкви, прикрашеної траурним крепом, приспущеними прапорами⁸⁵, домовина в церкві під час похоронної відправи⁸⁰, винесення з церкви труни з тілом небіжчика⁸⁷ та жалобна процесія⁸⁸.

З цієї серії фотодокументів зупинімося на одному: Ольга Опанасівна з дочкою Лесею виходять з церкви після виносу труни з тілом Симона Петлюри (30 травня 1926 р.). Тендітна 14-літня дівчинка, одягнена в траурний одяг, із закам'янілим від горя обличчям притулилася до матері, підтримуючи її лівою рукою, а в правиці тримаючи маленький пучечок білих квітів⁸⁹. На іншій фото-

графії - панахида. Катафалк. На ньому квіти. Люди моляться навколішки. Біля катафалка декілька поліцейських⁹⁰.

Далі. На цвинтарі Монпарнас священник читає молитву. Стоять люди зі свічками. Ліворуч від священника домовина з тілом небіжчика. А поряд - Ольга Опанасівна та Леся⁹¹. На окремих світлинах бачимо вшанування пам'яті загиблого. Так, учасники XIII з'їзду Спілки українських емігрантських організацій покладають вінок на могилу Симона Васильовича⁹², прихильники Петлюри на панахиді в будинку українського інваліда⁹³, траурна процесія в Подебрадах (Чехословаччина, 27 травня 1926 р.)⁹⁴ - почесна варта українських військових діячів і пластунів біля могили⁹⁵, жалобна академія в 40-ву днину смерті С.Петлюри, організована об'єднаним комітетом емігрантських організацій м. Каліша та його околиць у залі товариства християнських ремісників (Польща, 4 липня 1926 р.)⁹⁶.

Масмо окремі види могили⁹⁷, своєрідний пам'ятник на могилі⁹⁸.

Отже, ми розглянули колекцію кінофотодокументів, присвячених великому синові українського народу, про якого академік Ф.Корш говорив: "Українці самі не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра - видатний редактор, патріот, громадський діяч тощо. Це все правда, але не ціла правда. Петлюра - конечно вищий за те, що про нього думають. Він - з породи вождів, людина з того тіста, що колись у старовину закладали династії, а в наш демократичний час стають національними героями. Живе він при несприятливих умовах, не може виявити себе. Та хто знає, чи не зміниться все навкруги нас? А коли зміниться, буде він вождем народу українського. Така його доля ..." ⁹⁹.

В останні роки на екрани України виходять документальні кінофільми, в яких використовуються окремі кінокадри з фільму "Документи епохи", або деякі фотознімки, що присвячені С.Петлюрі ("Пристрасті навколо символіки", "На одній землі", "Трагедія Карпатської України", "Смерть на світанку", "Михаил Булгаков. Киевские сны" тощо ¹⁰⁰).

До одного з кіносюжетів увійшов матеріал про мітинг, присвячений відкриттю меморіальної дошки головному отаману військ УНР С.Петлюрі на фасаді одного з будинків у зв'язку з перейменуванням вулиці Червоноармійської на вулицю Петлюри в м. Рівному, на мітингу з цього приводу виступають І.Драч, В.Червоний, І.Федів¹⁰¹.

Минають роки. Для української молоді, людей середнього покоління постать С.Петлюри відходить все далі й далі. Але сподіваємося, що дана стаття стане в пригоді майбутнім дослідникам життя й діяльності національного героя. І в цьому їм допоможуть унікальні історичні джерела - кінофотодокументи.

¹ Лотоцький О. Симон Петлюра. - [Б.м.]. - 1936. - С. 10.

² Мовчан П. Високі свідчення національного провідника // Симон Петлюра. Вибрані твори та документи. - К., 1994. - С. 261.

³ ЦЦАВОВУ. - ф. 3696. - Оп. 2. - Спр. 264. - Арк. 76 зв.

⁴ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи - К., 1999. - С. 5.

⁵ Там само.

⁶ Симон Петлюра. Вибрані твори та документи. - К., 1994. - 521 с; Симон Петлюра та його родина: До 70-річчя його трагічної загибелі: Документи і матеріали / Упоряд., передмова В.Михальчука. - К., 1996. - 318 с; Табачник Д. Сім пострілів у Симона Петлюру // Вітчизна. - 1991. - № 9; Паризька трагедія // Вечірній Київ. - 1992. - 17, 18, 19 березня; Збірник пам'яті Симона Петлюри. - К., 1992; Симон Петлюра та українська національна революція // 36. праць Другого конкурсу петлюрознавців в Україні. - К., 1995; Цівірко М. Петлюрофобія - далеко не сенсація // Вечірній Київ. - 1992. - 8 грудня; Михальчук В. Симон Петлюра і погроми // Культура і життя. - 1993. - 25 грудня; Симон Петлюра. Вибрані твори та документи. - К., 1994. - 521 с; Михальчук В. Погроми в Україні і боротьба Симона Петлюри з ними // Літературна Україна. - 1994. - 9 червня; Шудря М. Перед судом історії // Молодь України. - 1994. - Числа 86 - 88; Малий словник історії України. - К., 1997. - С.303 - 304; У 70-річчя паризької трагедії 1926 - 1996: 36. пам'яті Симона Петлюри / Упоряд. В.Михальчук, Д.Степовик. - К., 1997. - 302 с; Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи / Передмова В.Сергійчука. - К., 1999. - Т. III. - 615 с.

⁷ Симон Петлюра та його родина ... - С. 74.

- ⁸ Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного (далі - ЦДКФФА України). - Одиниця зберігання (далі - Од. зб.) - 2-153886.
- ⁹ Там само. - Од. зб. 2-154300.
- ¹⁰ Там само. - Од. зб. 0-186022.
- ¹¹ Там само. - Од. зб. 2-153885.
- ¹² Там само. - Од. зб. 0-53036, 0-183109, 2-30586; Золоті ворота. - Львів, 1937. - С 112 - 113.
- Дати до 15 лютого 1918 р. подано за юліанським календарем, а з 16 лютого 1918 р. за григоріанським.
- ¹³ ЦДКФФА України. - Од. зб. 2-43643.
- ¹⁴ Там само. - Од. зб. 0-183109, 2-30587, 2-25801; Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879- 1926). - Титул.
- ¹⁵ ЦДКФФА України. - Од. зб. 0-53209; Симон Петлюра та його родина ... - С 79.
- ¹⁶ Симон Петлюра. Статті. Листи ... - С 41.
- ¹⁷ Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали. — Філадельфія, К., Вашингтон, 1993. - С 398; ЦДКФФА України. - Од. зб. 0-214867.
- ¹⁸ Збірник пам'яті Симона Петлюри. - Уклейка між с 16 - 17; ЦДКФФА України. - Од. зб. 2-53608, 0-8486, 2-8727.
- ¹⁹ ЦДКФФА України - Од. зб. 0-183771, 0-185750; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917-1923. - Ужгород, 1932. - Т. 1. - С. 158; Збірник пам'яті Симона Петлюри ... - Уклейка між с 16 - 17.
- ²⁰ Симон Петлюра. Вибрані твори ... — С. 154.
- ²¹ Збірник пам'яті Симона Петлюри. - К., 1992. - С 110.
- Так у документі.
- ²² Українська Центральна Рада: У 2-х т. - К., 1996. - Т. 1 - С 385. - Док. № 178.
- ²³ Збірник пам'яті Симона Петлюри. - Уклейка між с 112 - 113.
- ²⁴ ЦДКФФА України. - Од. зб. 4-6467.
- ²⁵ *Винниченко В.* Відродження нації. (Історія української революції) [марець 1917 р. - грудень 1919]: У 3-х частинах. - К., 1920. - Част. III. - С. 154 - 155.
- ²⁶ ЦДКФФА України. - Од. зб. 0-184030.
- ²⁷ *Винниченко В.* Відродження нації. - Част. 111. — С. 163 - 164.
- ²⁸ Там само. - С. 165.
- Так на плівці.
- ²⁹ ЦДКФФА України. - Од. зб. 593-IV, 0-145783.
- ³⁰ *Винниченко В.* Відродження нації. - Част. III. — С. 167.
- ³¹ ЦДКФФА України. - Од. зб. 593-IV.
- ³² Там само. - Од. зб. 0-145742, 0-145743, 0-145779, 0-146775, 0-145785, 0-145783, 0-54024.
- ³³ Там само. - Од. зб. 0-54024.
- ³⁴ Там само. - Од. зб. 0-181828.
- ³⁵ Збірник пам'яті Симона Петлюри. — Уклейка між с 112 - 113.
- ³⁶ Там само. - Уклейка між с 128 - 129; ЦДКФФА України. - Од. зб. 0-184069.
- ³⁷ ЦДКФФА України. - Од. зб. 0-183762.
- ³⁸ Там само. - Од. зб. 0-53722, 2-133296.
- ³⁹ Там само. - Од. зб. 2-154223.
- ⁴⁰ Симон Петлюра. Статті. Листи. - Т. III. - С. 198.
- ⁴¹ Там само. - С 223.
- ⁴² Там само. - С 206.
- ⁴³ Збірник пам'яті Симона Петлюри. - Уклейка між с 128 - 129.
- ⁴⁴ ЦДКФФА України. - Од. зб. 0-53039, 0-53641, 4-1741.
- ⁴⁵ Збірник пам'яті Симона Петлюри. - Уклейка між с 144 - 145.
- ⁴⁶ Там само. - Уклейка між с. 144 — 145.
- ⁴⁷ ЦДКФФА України. - Од. зб. 0-204545, А-178 - II-273.
- ⁴⁸ Там само. - Од. зб. 0-202383.
- ⁴⁹ Збірник пам'яті Симона Петлюри. — Уклейка між с. 208 — 209.
- ⁵⁰ ЦДКФФА України. - Од. зб. 2-154054.
- ⁵¹ Там само. - Од. зб. 2-154073, 2-154217.
- ⁵² Там само. - Од. зб. 2-154074; Симон Петлюра та його родина. - С. 189.
- ⁵³ Симон Петлюра та його родина. - С 75.
- ⁵⁴ Там само. - С. 77.
- ⁵⁵ Там само. - С 149.
- ⁵⁶ Там само. - С 154.
- ⁵⁷ Там само. - С. 163 - 164.
- ⁵⁸ Там само. - С 163.

- ⁵⁹ Там само. - С. 164.
⁶⁰ Там само. - С. 140.
⁶¹ Там само. - С. 77.
⁶² Там само. - С. 78.
⁶³ Там само. - С. 79; ЦДКФФА України. - Од. зб. 2-153842.
⁶⁴ Симон Петлюра та його родина. - С. 89.
⁶⁵ Там само. - С. 91.
⁶⁶ Там само. - С. 80.
⁶⁷ Там само. - С. 81, 82.
⁶⁸ Там само. - С. 94.
⁶⁸ Там само. - С. 98.
⁷⁰ Там само. — С. 95.
⁷¹ Там само. - С. 97.
⁷² Там само. - С. 96.
⁷³ Там само. - С. 311.
⁷⁴ Там само. - С. 133.
⁷⁵ Там само. - С. 294.
⁷⁶ Там само. - С. 99.
⁷⁷ Там само. - С. 100.
⁷⁸ Там само. - С. 311 - 312.
⁷⁹ Збірник пам'яті Симона Петлюри. - Уклейка між с. 208 - 209.
⁸⁰ ЦДКФФА України. - Од. зб. 0-202370, 2-154171.
⁸¹ Там само. - Од. зб. 0-202378.
⁸² Там само. - Од. зб. 0-202377.
⁸³ Там само. - Од. зб. 4-8771.
⁸⁴ Там само. - Од. зб. 0-204544.
⁸⁵ Там само. - Од. зб. 0-20276.
⁸⁶ Там само. - Од. зб. 0-202375.
⁸⁷ Там само. - Од. зб. 0-202374, 2-154172.
⁸⁸ Там само. - Од. зб. 0-202373, 0-202381, 0-202380.
⁸⁹ Там само. - Од. зб. 2-154173, 0-204542; Симон Петлюра та його родина. - С. 85.
⁹⁰ Симон Петлюра та його родина. - С. 84; ЦДКФФА України. - Од. зб. 2-154169.
⁹¹ Симон Петлюра та його родина. - С. 87; ЦДКФФА України. - Од. зб. 0-202379.
⁹² Там само. - Од. зб. 0-204557.
⁹³ Там само. - Од. зб. 0-202379.
⁹⁴ Там само. - Од. зб. 0-193009.
⁹⁵ Там само. - Од. зб. 2-154170.
⁹⁶ Там само. - Од. зб. 0-202382.
⁹⁷ Там само. - Од. зб. 0-184034, 0-202372.
⁹⁸ Там само. - Од. зб. 2-153854.
⁹⁹ Збірник пам'яті Симона Петлюри. - С. 12.
¹⁰⁰ ЦДКФФА України. - Од. зб. 11567-1, 12049-И, 11800-IV, 12002, 114118-1, 11126-И.
¹⁰¹ Там само. - Од. зб. 11910. - Сюж. 14.

Резюме

У статті Л.П. Маркітан розглядаються фото- й кіноматеріали з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного, а також опубліковані в різних виданнях, присвячені головному отаманові С.В. Петлюрі.

L. P. Markitan reviews the materials from the files of the State Central Cinema and Photo Records Archive concerning the chief otaman S. Petlyura as well as materials given in various publications.

Л.Д.Якубова (Київ)

МОВНА ПРОБЛЕМА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРЕКІВ (середина 20-х - 30-і рр. XX ст.)*

В той час, як державні установи воліли замовчувати проблеми "еллінізації", довкола неї з початку 30-х рр. точилася гостра суспільна боротьба. Вона розгорнулася між двома найбільшими центрами "грецького відродження" в СРСР: понтіїським, з видавничим центром у Ростові-на-Дону (газета "Комуністич"), та українським (читай маріупольським), з філіями Центрвидаву в Харкові та Маріуполі й офіційним органом - газетою "Колехтivistич". На початку 1931 р. редакція газети "Комуністич" скликала зліт сількорів, які ухвалили рішення про видання газети та всієї літератури на понтіїському діалекті. В середині 1931 р. воно було підтримане Конференцією греків-учителів Північно-Кавказького краю, які в своїй повсякденній роботі зіткнулися з тими ж проблемами, що й їхні українські колеги. Дані ухвали свідчили про те, що прокладене 1926 р. річище національно-культурного розвитку грецької діаспори СРСР реально його не вміщувало, окремим грецьким громадам були притаманні відчутні національні (зокрема мовні) особливості, що їх не можна було відмінити жодними урядовими постановами, в кожній з них набирали обертів відцентрові тенденції.

Грецька спільнота не скрізь прихильно поставилася до рішень "Комуністича", адже до 1931 р. лише видавництво в Ростові-на-Дону обслуговувало грецьке населення СРСР літературою на димотиці, як періодичною, так і навчальною. Того ж року вчителі Грецького Педагогічного Технікуму та семирічки м. Батум засудили "сепаратизм рідколегії газети "Комуністич" і в листах, розісланих по всій країні, закликали "покласти край хаотичному стану речей і приборкати "ліваків", які геть зарвалися"³³. Проте, незважаючи на свою актуальність, питання "про запровадження на практиці єдиного діалекту для... грецького населення..." на початку 30-х рр. остаточно не було з'ясоване. Саме виникнення дискусії про мовну орієнтацію греків в СРСР було досить симптоматичним, адже це свідчило, що окремим грецьким громадам накопичили достатньо сил для усвідомлення й висловлення власних культурних сподівань, проте жодна з них не була спроможною відтворити культуру в цілому, й мови зокрема, на достатньому рівні. Що ж до реальної проблеми, що полягала в неспроможності офіційної димотики стати мовою спілкування між грецькими громадами СРСР, об'єднуючою й спрямовуючою силою процесу консолідації етнічного грецького культури (адже всі громади зберігали тенденцію до культурної консервації), то вона залишалася найсуттєвішим чинником етногенезу грецької меншини в країні, спрямовувала його неприродним шляхом, впливаючи на всі сфери культурного життя грецьких громад, освіту перш за все.

Прагнення союзного уряду вирішити мовну проблему для всіх грецьких громад Союзу "одним махом" стало нездоланною перепорою на шляху організації в Україні освіти грецькою мовою. Відсутність власної видавничої бази сковувала ініціативу українських освітян. Перший етап елінізації, який в Україні розпочинався на підручниках "Неа Зої" грецького видавництва у Ростові-на-Дону, захлинувся. Виявилось, що в цих посередніх за якістю підручниках маріупольським грекам незрозумілою була принаймні третина слів. За відсутності словників робота з ними ставала неможливою навіть для вчителів. На запитання батьків своїх учнів: "Чому діти повинні вивчати мову, якою вони не зможуть скористатися ні вдома, ні в суспільному житті?", - вони давали лише одну відповідь: "Така національна політика Радянської влади".

Питання відсутності відповідної навчальної літератури грецькою мовою ставало дедалі гострішим. Протягом усієї другої половини 20-х - першої половини 30-х рр., тобто з моменту утворення національної за формою народної освіти і

Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2004. - № 2.

майже до її ліквідації, в Україні відбулися дві шкільні реформи, а **грецька школа животіла без навчальної літератури^ та іншого шкільного приладдя національною мовою**. Вже в грудні 1928 р. Маріупольське ОБНМ забракувало ростовські підручники й ухвалило: "1) скласти підручник місцевою мовою з постійним додаванням новогрецьких слів; 2) видати російсько-еллінський словник; 3) розробити нові підручники на місцевих мовах; 4) провести перепідготовку вчителів"³⁵. Зрозуміло, що розробити навчальну літературу, не завершивши дослідження еллінських мов Приазов'я хоча б у загальних рисах, було неможливо. В той же час не могло бути мови й про затримку чи хоч якесь гальмування еллінізації, адже вони дорівнювалися дискредитації не лише культурних можливостей Країни Рад, а й загального національно-культурного курсу.

В таких стресових умовах зацікавлені сторони починають похапцем і марно шукати відповідну літературу по території СРСР: у Закавказзі та Криму, які в культурному плані значно відставали від самої України. Одночасно запроваджувачі еллінізації Закавказзя і Криму намагаються отримати таку саму літературу з України. І всі розуміють, що такої літератури, яка відповідала б культурним вимогам кожної окремої грецької громади з її своєрідною мовою, **не існує**. Як певна альтернатива, виникає думка про необхідність імпорту навчальної літератури і вчителів з Греції, що, по суті, як ми бачили раніше, не могла вирішити мовну проблему греків СРСР та України як таку й була приречена з політичного погляду.

Еллінізація зайшла в глухий кут вже на межі 20 - 30-х рр. відразу в усіх районах проживання грецької етнічної меншини. Запровадження новогрецької мови у початковій, а з 1930/31 навчального року і семирічній школі просувалося необоротно й планово на тлі надзвичайно низької кваліфікації викладачів і майже повної відсутності навчальної літератури.

У своїй статті "Культурне будівництво серед греків УСРР", яка згодом у скороченому варіанті увійшла до книги "Греки в УСРР", С. Ялі визнавав, що еллінізація не була кадрово забезпечена. Греками за походженням було 36% учителів Приазов'я, проте вони володіли лише місцевою розмовною мовою. Сповідання уряду на те, що їх можна буде швидко перепідготувати, виявилися марними. Вивчення новогрецької - справа копітка й тривала. Вчитель, зайнятий у школі на повну ставку, фізично не міг якісно опанувати новогрецьку. Розбіжність між місцевими еллінськими мовами й димотикою ще більше ускладнювала суто технічну сторону проблеми. На практиці підготовка вчителів, які мали здійснювати еллінізацію, відбувалася формально і похапцем. З позицій сьогодення їх можна назвати вчителями новогрецької лише умовно.

Ось як змальовував ситуацію сам С. Ялі: "Перепідготовка" вчителів, власне, полягає в тім, щоб ліквідувати свою неписьменність грецькою мовою за букварем, призначеним для першої групи шкіл соцвиху; а вчителі 2-ї й 3-ї груп, крім того, проходили 2 та 3 частини грецької читанки "Неа Зої"... Треба відверто сказати, що при сучасній перепідготовці грецьких учителів (які ніколи не знали грецької абетки) шляхом короткотермінових курсів, кваліфікація вчителів буде залишатися обурливо низькою, якщо вони на цих короткочасних курсах отримують знань рівно стільки, скільки повинні дати дітям школи"³⁶.

Становище національної школи досить яскраво було змальоване співробітником газети "Колехтівістіс" І.С.Коранді, який писав до редакції газети "Правда": "Грецькі села буквально голодують через відсутність літератури на рідній мові..., у школах з одним підручником навчаються 30 - 40, а то й 50 чоловік, а наші досягнення - одна газета на двох сторінках, що виходить один раз у п'ять днів, та дитячий журнал*. До 15-ї річниці Жовтня не змогли випустити для них ні одного підручника".

Місцеві та центральні нацменівські установи також добре знали реальне становище речей. Ось як у 1929 р. змальовує досвід еллінізації в Сталінському окрузі окружне бюро національних меншин: "Еллінські групи є по Велико-

Газета видавалася маріупольськими діалектами, а журнал - димотикою.

Янисольському та Старобешівському районах, зорганізовано їх три роки тому (1925 р.), учбовим приладдям постачаються погано, цебто маємо тільки букварі „„, незважаючи на те, що там є вже треті групи. Мова цих підручників значно різниться від місцевого жаргону. Вчителями працюють місцеві греки, перепідготовлені на Маріупольських всеукраїнських курсах. Ці курси при своїй короткотерміновості та недостатній організації в розумінні внутрішнього змісту роботи не могли належною мірою підготувати необхідні кадри вчителів. Еллінізація провадиться лише по шкільній лінії, тому для розвитку цієї справи немає відповідних умов. Грецьке населення бажає мати семирічку, а також ВУЗ. Враховуючи все сказане, цебто відсутність підручників, різницю мов, відсутність достатньої кількості вчительських кадрів, а також відсутність перспектив мати еллінську семирічку та ВУЗ, населення налаштоване проти еллінізації...“³⁷.

З початку 30-х рр., після започаткування в Маріуполі видання грецьких газет "Колехтівістіс" і "Колхознікос" учителі були змушені використовувати при викладанні грецьку періодику, що стало єдиним можливим на той час шляхом компенсації відсутності навчальної літератури аж до ліквідації грецьких шкіл у 1938 р.

На 1933 р., коли наступ на "прояви місцевого націоналізму" набув форми суспільної істерії, "грецька проблема в Україні" стала очевидною ознакою суспільного і культурного життя грецької етнічної меншини. Влітку 1933 р. у своїй статті "З питань національної політики на Україні" В.П.Затонський зазначав: "Мабуть, що найскладніша справа з усіх нацменшостей України з маріупольськими греко-еллінами, а саме тим, що їх діалект відрізняється навіть від діалекту греків чорноморських (понтійських), тим більше від мови самої Греції. Ми не повинні ставити вимоги щодо їх асиміляції російською або українською культурою, але тоді вже хай еллінізуються, тобто приймають мову, що є літературною мовою трудящих мас Еллади та компартії Греції. Цією мовою (демотике) готуємо для них підручники"³⁸. Таким чином уряд України висловив цілковиту безпорадність стосовно вирішення основної етнокультурної проблеми маріупольських греків-еллінів - мовної, і схилився до асиміляції маріупольських греків химерною, неіснуючою культурою грецького пролетаріату.

В другій половині 30-х рр. ця історія знайшла своє логічне завершення. Через дев'ять років після початку "грецизації", у 1935 р. Грецьким видавництвом Донбасу було видано нарешті перші підручники для грецьких шкіл України³⁹: "Алфавіт" А. Димитріу та "Граматика й морфологія" Н.Моїсидіса. У 1936 р. вийшла ціла низка підручників, у тому числі: "Буквар грецької мови" та "Хрестоматія грецької літератури" (2 ч.) А.Димитріу; "Підручник грецької мови" та "Граматика грецької мови для дорослих" Г.Ф.Левкопулоса; "Граматика і правопис грецької мови" Н.А.Моїсидіса; "Арифметика" та "Збірник арифметичних задач і вправ" Н.С.Попової; "Географія" Л.Г.Терехової, В.Г.Ерделі; "Природознавство" Е.Г.Тетерева. Нарешті раніше лише номінально "грецькі" школи півдня України отримали реальну можливість стати справді національними, адже всі дисципліни початкової школи тепер можна було вести новогрецькою. Проте на той час димотика радянських греків стала такою ж штучною, як і критикована раніше катаревуса, адже вона була однаково чужою і народу Греції, й українським грекам (тому що за своєю суттю то була не рідна мова). З іншого боку, вона таким чином втратила властивості природної *койне* ("загальної мови"), завдання якої полягає в тому, щоб люди, які розмовляють на споріднених мовах чи діалектах, могли вільно спілкуватись одне з одним, не втрачаючи при цьому своєї самобутності.

На кінець 30-х рр. справа запровадження димотики в культурне життя греків України зайшла в глухий кут. Складність полягала не лише в розбіжності димотики і місцевих діалектів грецьких громад, які при відсутності єдиного еллінського культурного поля не відчували необхідності об'єднання, а, навпаки, штучно протиставлялися на поталу політичним іграм урядів СРСР та Греції. Врешті-решт уряд СРСР, зокрема України, виявився неспроможним ані керувати, ані контролювати етнокультурні процеси в середовищі маріупольських греків.

Ця обставина сприймалася державним керівництвом як потенційна небезпека розвитку місцевого сепаратизму, адже тотальний контроль держави над усіма сферами життя власного народу на той час став основою основ існування СРСР.

Запровадження димотики, як мови міжетнічного спілкування грецьких громад України та СРСР, значно ускладнило й технічну сторону роботи навчальних закладів, видавничих і культурних осередків. Основною перешкодою в їхній діяльності став вимушений, але ні організаційно, ні соціально не обґрунтований полілінгвізм. Досить сказати, що в сільських школах протягом щонайбільше 7 років діти вивчали російську, українську, одну з іноземних мов, а також димотику при одночасному широкому застосуванні в навчальному процесі одного з місцевих еллінських діалектів (безписемного). Не важко собі уявити досягнення учнів у таких школах, при відсутності до того ж необхідних підручників і кваліфікованих учителів. Низька якість освіти, отриманої в них, зводила нанівець реформаторську діяльність уряду в галузі народної освіти, дискредитує саму ідею реформування, живлячи незадоволення населення урядовими заходами, збільшуючи соціальну базу русифікації.

Наприкінці 30-х рр. державні структури також зневірилися у своїй здатності вирішити "грецьку проблему". Шляхом її розв'язання було обрано згортання політики еллінізації як такої, винищення її запровадлювачів.

Вичерпний аналіз причин згортання еллінізації, викликаних нею ускладнень і суперечностей у культурному житті маріупольських греків знаходимо в особистій справі Г. Костопрєва, за матеріалами якої він був репресований. Ми не випадково наводимо нижче значний за обсягом витяг з неї (в українському перекладі). Це не власні слова видатного національного поета маріупольських греків, а лише підписаний ним обвинувальний висновок уряду країни проти самого себе, в якому останній переклав власну відповідальність за похибки політики еллінізації на тих, хто лише виконував його розпорядження. Вся діяльність по запровадженню димотики кваліфікувалася в справі як підривна, шкідницька робота. Зокрема, зауважувалося: "Підривна робота будувалася наступним чином:

у школах насильницьки запроваджувалася еллінська мова без урахування особливостей місцевого діалекту маріупольських греків або, вірніше, наперекір шим особливостям:

підривна політика в галузі мови запроваджувалася, крім шкіл, також у газеті і державному грецькому театрі:

підтримувалося одночасне паралельне існування деох мое (місцевого діалекту й "димотики") є школі, в побуті та літературі, дезорієнтувалися грецькі маси, вчительство та учні. Припускалося паралельне видання підручників для грецьких шкіл (від 4 до 7 класу) і великої кількості художньої літератури мовою "димотики". чужою й незрозумілою широким масам місцевого грецького населення, що було результатом яскраво вираженої орієнтації на буржуазну культуру Заходи...

...В школах ... почала запроваджуватися ця мова, що, з одною боку, відривало дітей від батьків, створюючи взаємне непорозуміння, а з іншого. - надзвичайно ускладнювало засвоєння дітьми цієї мови, яка формально вважалася рідною, а по суті - була іноземною.

Таке становище, коли в школах запроваджувалася чужа й незрозуміла мова, а будь-яка робота поза школою по ліквідації неписьменності саботувалась, і доросле населення залишалося неписьменним рідною мовою, створило ґрунт для незадоволення населення національною політикою комуністичної партії і радянського уряду. Досить сказати, що до цього часу (1938 р. - Лет.) рідною широким масам трудящих греків мовою не було видано жодного примірника букваря.

Політика впровадження в школах і серед населення мову, закордонних греків "димотики". яка, природно, не давала ефективних результатів, адже педагоги грецьких шкіл самі не володіли цією мовою і фактично викладали в школах на місцевому діалекті. Шала можливість окремим керівникам організації¹⁰, зокрема Лео⁴¹ підняти питання про необхідність імпортувати викладачів (для грецьких шкіл до

СРСР з Греції, що явно дискредитувало заходи радянської влади в питаннях будівництва грецької національної культури.

Протягом семи років це актуальне питання про мову виникало десятки разів і десятки разів залишалося невирішеним. Поборники "димотики" ... ізолювали це питання від широких мас населення, зберігаючи таким чином ідею впровадження димотики від провалу. За весь час трудящі - колгоспники, колгоспниці, вчителі сільських шкіл і так далі до обговорення питання про вибір мови не притягувалися жодного разу⁴². Для участі у вирішенні цього питання використовувалося лише вузьке коло людей з редакції (газети "Колехтівістіс". - Авт.), Педтехнікуми (Маріупольського грецького. - Авт.), грецького театру... Думка цих людей подавалася як вираження думки мас.

Цей самий метод, метод відриву та ізоляції мас взяла за основи своєї діяльності і Центральна комісія нового алфавіту при ЦВК СРСР, яка розробляла питання про єдину мову греків СРСР... Вона дійшла висновку, що "трудящі греки СРСР вважають, що їхньою спільною мовою має бути димотика"... Після рішення Комісії (1933 р.) за своєю сутністю половинчастого, яке допускало на практиці двомовність, "суперечки" тривали, руйнуючи роботи шкіл, школи топталися на місці, вчителів, які б володіли мовою, не було, учні закінчували десятирічки з таким рівнем знань, який позбавляв їх можливості вступати до технікумів і продовжувати навчання...

Було визнано за доцільне видавати в Маріуполі підручники, ніби, у зв'язку з особливостями місцевого діалекту, позаяк ростовські підручники сприймалися складно. Проте при виданні підручників ця особливість була врахована лише до 3-го класу. В подальшому ж відбувався різкий перехід на 100% "димотики". Це створювало принциповий розрив між окремими віковими етапами виховання і навчання грецької молоді, причому, перший підготовчий етап зводився нанівець.

Знаючи про слабе засвоєння "димотики". Донецьке обласне грецьке видавництво орієнтувалося при випуску видавничої продукції, головним чином, на димотику, плануючи випуск більшості книг художньої літератури цією мовою. Продукція ця, не користуючись попитом, залежувалася на складах видавництва мертвим капіталом. Окремі книги, видані тисячними накладками ("Політекономія" Сесалія - 5000 прим), навіть не надходили в продаж, залишаючись на складах видавництва"⁴³.

Так цинічно й жорстоко урядовці країни звинуватили ентузіастів національно-культурного відродження маріупольських греків. Вони намагалися надати нового поштовху культурному життю цієї меншини за допомогою димотики, і їх звинуватили у виборі саме цього шляху, незважаючи на те, що останній був нав'язаний їм урядом країни в 1926 р.; на те, що, постійно перебуваючи в центрі критики рядових мешканців грецьких сіл, учительства, науковців, цей шлях уперто захищався й штучно впроваджувався урядом протягом 1926 - 1937 рр. Лише вичерпавши всі можливості реально впливати на хід етнокультурних процесів у країні, втративши будь-який інтерес до сфери міжетнічних взаємин, комуністичний уряд вирішив національне питання і "гордіїв вузол" етнокультурних проблем шляхом денаціоналізації життя країни.

Постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У "Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України" (20.04.1938 р.) та РНК УРСР "Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і ВУЗах УРСР" (29.06.1938 р.) припинили не лише політику коренізації, а й багаторічні й не завжди вдалі спроби реформування грецької мови в Україні. Згідно з цими постановами, в Україні припинили свою роботу 6 початкових, 3 неповні середні, 2 середні грецькі школи та 5 початкових, 9 неповних середніх і 7 середніх мішаних шкіл.

У травні 2001 р. виповнилося 75 років з моменту прийняття Першою всесоюзною нарадою з питань освіти та культурного будівництва серед греків СРСР рішення про визнання димотики єдиною офіційною, письмовою й розмовною мовою греків СРСР. В етнічній долі маріупольських греків воно відіграло непересічну роль. З жалем доводиться констатувати, що від початку прогресивна новаторська політика еллінізації, метою якої було національно-культурне відродження радянських греків, завдяки цьому рішенням була скерована псевдореволюційним, хибним шляхом. В Україні 1925 р. еллінізація розпочиналася за унікальних Історичних обставин, на тлі невивченості маріупольських греків як специфічної етнокультурної спільноти, запущених культурних проблем громади, відсутності національних організацій і національного проводу, невизначеності національно-культурних прагнень. Складність ситуації яскраво і поки що політично не деформовано була змалювана С. Ялі у статті "Про умови національного відродження грецької народності": "Чи є якийсь сенс відроджувати народність, що не має писемності, тим більше, якщо, як дехто думає, маріупольські греки майже забули рідну мову і втратили багато рис національного побуту... Перед нами народність, що перенесла століття національного пригнічення, але зберегла в собі ще низку самостійних, лише їй притаманних, особливостей. А без відродження рідної мови та рамок її застосування розвиток грецької народності не зможе йти достатньою мірою вперед, він буде уповільнюватися. Нехай поруч із нагальною потребою переходу на рідну мову є ще багато труднощів для цього переходу. Потрібно останнє подолати й створити будь-що умови для відродження грецької національності. Немає сенсу залишати її напризволяще, очікуючи, щоб вона сама по собі зникла"⁴⁴,

Підсумовуючи досвід еллінізації в Україні, її проблеми, результати, вади, слід визнати, що, як це не парадоксально, **визначальною проблемою, яка привела еллінізацію до невдачі, яка стримувала етнокультурний розвиток маріупольських греків протягом 200 років і продовжує його стримувати зараз, є етнокультурна, перш за все мовна, специфіка маріупольської громади.** Завдяки відмінності маріупольських говорів від новогрецької, суттєвим особливостям матеріальної та духовної культур, які трансформувалися за радянських часів, врешті - своїй ментальності, маріупольська громада не монтувалася на еллінський культурний ґрунт. Слід визнати, що українські греки 20-30-х рр. ХХ ст. перебували значно ближче до субкультури Південної України, аніж до культури Греції. Політичний фактор поглиблював і робив нездоланною прірву між національно-культурним поступом маріупольських греків і народу Греції, які на той час уже більше 150 років не мали регулярних культурних зв'язків.

Культурна ситуація маріупольських греків була чи не найскладнішою з усіх національних меншин України. З одного боку, розбіжність мов означала вимушену асиміляцію маріупольських греко-еллінів спорідненим народом у разі їхнього переходу на новогрецьку (димотику). З іншого, - національно-культурний розвиток на власній мовній основі на той час також був неможливий з багатьох причин, а саме: маріупольські говори були не вивчені; їх було щонайменше п'ять на 45 тис. населення, а загалом у кожному селі існували певні мовні відмінності; незважаючи на різноманіття говорів, у Північному Приазов'ї та Україні загалом не було соціальних і культурних потреб у консолідації говорів, існуванні загальноетнічної мови спілкування грецької діаспори, роль мови міжнаціонального спілкування виконувала російська; мовне питання вирішувалося в межах усього Радянського Союзу, де, окрім маріупольських греків мешкали понтійські, кримські греки, незначна частка емігрантів, які володіли новогрецькою; держава ні технічно, ні культурно не могла забезпечити культурний розвиток кожної грецької громади на власному мовному ґрунті; держава не була зацікавлена у самовідтворенні малопотужних у культурному відношенні громад та їхньому перетворенні на самостійні етноси; запровадження димотики, як мови міжетнічного

спілкування греків СРСР мало для комуністичного уряду певний, важливіший за етнокультурне відродження грецьких громад, політичний зміст.

З технічної точки зору, запровадження димотики до навчального процесу призвело до фактичного полілінгвізму в грецьких національних навчальних закладах. У початковій школі вивчали, викладали або використовували новогрецьку димотику, місцевий діалект, російську та українську мови. Що ж до семирічок і спеціальних навчальних закладів, то до вищезгаданих мов додавали ще й іноземну. Надзвичайний різнобій у навчальних програмах, та обставина, що, вступаючи до шкіл, грецькі діти погано володіли російською, практично не знали української та новогрецької мов, низька кваліфікація вчителів катастрофічно знижували рівень знань, здобутих у таких школах. Додамо лише, що багатомовність, яка потребує високого технічного (навчальна й методична література) й кадрового забезпечення, а також відповідного культурного рівня населення, недосяжна в школах навіть у наш час.

Що ж до народної мови маріупольських греків, то вона продовжувала жити, але знову, як до революції російською, так тепер димотикою штучно витіснялася до сфери побуту. Різні верстви приазовських греків час від часу висловлювали незадоволеність "грецизацією", наголошували на штучності реформи, незрозумілості димотики. Ця обставина викликала сумніви щодо правильності обраного шляху (мається на увазі орієнтація на новогрецьку мову), а після 1933 р. почулися закиди стосовно насильницької "грецизації", насадження в грецьких селах Приазов'я "чужої й незрозумілої широким масам грецького населення мови димотики".

Очевидно, що за відсутності достатніх місцевих культурних сил визнання димотики єдиною розмовною мовою греків України та СРСР було помилковим. Ідеологічні ігри радянського уряду в даному випадку поставили "еллінізацію" в Україні у безвихідь. У Радянському Союзі явно не було можливостей для здійснення проголошеного реформування новогрецької мови, ось чому сподівання на його запровадження власними силами за відсутності такої ж реформи в Греції були нереальними. Разом з тим, враховуючи існування в межах СРСР декількох грецьких громад, перспективна орієнтація на літературну мову Греції не мала альтернативи. З часом димотика (за умови еволюційного розвитку політики коренізації в Україні, вирішення "мовної проблеми" в Греції, регулярного вільного культурного обміну між країнами) могла забезпечити і певне збереження місцевої мовної традиції, і збагачення її через взаємовплив з мовою спорідненої мовної групи, і розширення сфери культурного спілкування греків Приазов'я.

Сама еллінізація просувалася дуже важко, але мала певні позитивні наслідки. Найважливішим серед них однозначно слід визнати підвищення престижу еллінських мов Приазов'я, створення і зростання ромейської літератури. Поява творів молодих письменників (Г.Костопрва, Д.Теленчі, К.Галла, М.Тишлека, О.Чибарова, К.Пастура) багато важила в процесі національного відродження греків Приазов'я. Звісно, не всі з них мали високу літературну цінність, але свідчили про невичерпаність образотворчих можливостей, як маріупольської грецької громади, так і її демотичних мов. Після Леонтія Хонагбея і Дмитра Богадиці в той час було зроблено найзначнішу спробу створення художньої ромейської літератури та надання ромейській мові статусу літературної мови греків України. За часом вона припала на складний історичний період, на якому актуальними були завдання етнічної консолідації і в Греції, і в СРСР, а тому даний процес набув суперечливого характеру.

На думку українського уряду, в Україні реальністю стала "грецька проблема". Проте це було справедливо лише почасти. Найімовірніше, відбувався процес поширення сфери впливу димотики на грецьку діаспору УСРР, який при недостатніх культурних силах і можливостях, природно, просувався дуже повільно, для його здійснення і завершення був потрібний значно довший історичний період. Вимоги та сподівання уряду за цих обставин були явно завищеними. А метод "підхльостування" у створенні "грецької пролетарської культури" відсутніх наслідків не давав.

Після завершення "великого ривка", здійснення Індустріалізації та колективізації "грецька проблема в Україні" стала плямою на сяючій картині соціалістичного будівництва. У сукупності з необхідністю врегулювання міжнаціональних суперечностей, викликаних згоранням політики коренізації, це призвело до переслідування ідей національного відродження.

Політика "еллінізації" в Україні загострила проблему етнокультурного виживання нечисленного народу. Епохальність наслідків державної національної політики щодо греків у досліджуваний період була не в "еллінізації" як такій, не в недоліках і помилках при її запровадженні, а в тім, що вона показала: ні уряд, ні суспільна думка (як у нашій країні, так і в Греції) не були готові до того, щоб сприймати приазовських греків як самостійний етнос, який при бажанні мав право розвиватися власним шляхом. У концентрованому вигляді дану культурологічну позицію висловив В.П. Затонський. Вона, між іншим, панує і в наш час. Досі актуальним залишається також і питання етнокультурного виживання мариупольських греків. Мовна проблема залишається питанням номер один у низці заходів по забезпеченню етнозбереження мариупольських греків. Хоча в наш час, здається, зацікавлені сторони чекають, коли, за словами С.Ялі, "вона вирішиться сама по собі" разом із зникненням її відтворювача.

³³ ЦДАВО України. - Ф.1, оп. 20, спр. 4171, арк. 46.

³⁴ Практика здійснення еллінізації на початку 30-х рр. показала, що другою її невід'ємною складовою, поряд з підготовкою педагогічних кадрів, є видання літератури національними мовами. Забезпечувати населення виданнями грецькою мовою мав Центрвидав УСРР у Харкові. Про результати його діяльності можна судити на підставі даних про обсяг продукції". У 1930 р. грецькою мовою було видано 1 брошуру (обсяг 1 др. арк., наклад - 4 тис. примірників). 1931 р. видавництво випустило вже 19 найменувань продукції грецькою мовою, обсягом 60 др. арк., накладом 38 тис. примірників. Разом з тим про будь-яке задоволення попиту на національну літературу говорити не доводилося. В доповідній записці до Ради Національностей ЦВК СРСР 1931 р. зазначалося: "Видання нацменлітератури в Україні перебуває у край тяжкому становищі і не в змозі задовольнити потреби широких верств трудящих у навчальній та політосвітній літературі". (Див.: ЦДАВО України. Ф. 413, оп.1, спр. 562, арк.36,63; спр. 555, арк. 51; спр. 589, арк.134.)

В листопаді 1930 р. було закладено поліграфічну базу грецької газети "Колехтівістіс" у Маріуполі. Вона, як передбачалося, повинна була в 1932 р. використовуватися для видання гасел, невеликих журналів і підручників. 1931 р. нею видавалася пересувна передовичка "Махітікос колхознікос", що висвітлювала здійснення колективізації в грецьких селах. Робота видавництва, що до літа 1932 р. не мало навіть шрифтів, неодноразово ревізувалася ЦКНМ та Укрдержнацменвидавом, проте залишалася незадовільною. Відбитком складної ситуації була й часта зміна редакторів газети. Першим із них у 1931-1932 рр. був Ф.Г. Ялі (1899-1938). В 1932 р. змінилося два редактори: О.М.Димитріу (1896-1938) та Л.Л.Лео (? -1938). Лише влітку 1932 р. видавництво налагодило випуск журналу "Неос Махітіс" (див.: ЦДАВО України. Ф. 413, оп.1, спр. 557, арк. 320).

Незважаючи на труднощі, порівняно з 20-ми роками, чисельність періодичних видань грецькою мовою на початку 30-х рр. відчутно зросла. Проте організація грецьких філій Центрвидаву в Маріуполі та Харкові, випуск періодики не вирішили основної проблеми - видання достатньої кількості навчальної літератури. Грецька школа працювала без відповідної навчальної літератури протягом усього часу свого існування. Доповідна записка Маріупольської окружної інспектури народвіти, датована 27.09.1928 р., зберігала свою актуальність аж до 1936 р. В ній читаємо: "...Не дивлячись на неодноразові заяви про те, що запровадження еллінізації може зірватися, якщо школи не будуть забезпечені підручниками, ми й досі їх не маємо. Наше замовлення на підручники для еллінських шкіл залишилося невиконаним. Всі видавництва (Москва, Харків, Ростов) повідомили, що грецьких підручників немає. Таке становище зриває всю нашу роботу в галузі проведення еллінізації, й ОкрІНО, не маючи іншого виходу, повинна буде піти неприпустимим шляхом, почавши знову русифікувати еллінське населення" (див.: ЦДАВО України. Ф. 413, оп.1, спр. 369, арк.143).

³⁵ Там само, спр.283, арк.189.

³⁶ Там само, спр.382, арк.50-51.

³⁷ Там само, спр.397, арк.31-32.

⁵⁵ Затонський В.П. З питань національної політики на Україні//Більшовик України.- 1933.- №9 -10. -С.114.

³⁹ До цього на території України використовувалися підручники, видані в Ростові-на-Дону, які через розбіжності між мовами понтійських і приазовських греків були неприйнятними для грецької діаспори України.

⁴⁰ Мається на увазі міфічна "Грецька повстанська шпигунська контрреволюційна організація", за матеріалами якої був засуджений Г.Костоправ. Докладніше див.; *Насєдкіна Л.Д.* Сталінські репресії проти греків України в 30-ті роки//За міжнаціональну злагоду проти шовінізму та екстремізму. - К., 1995. - С.83-87.

⁴¹ Лео Леон Леонович у 1932 р. був редактором газети "Колєхтівістіс", на момент арешту в 1938 р. - працівник Донецького обкому партії.

⁴² Не відповідає дійсності. Про дискусії з мовного питання докладніше дивись: *Якубова Л.* Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. - початок 30-х років XX ст. - К., 1999 р.

⁴³ Архів СБУ. КДБ. Донецька область. - Спр. 11639. - Т.1. Арк. 42-46.

⁴⁴ Наша Правда. - 1925. - 17 сентября.

До 170-річчя від дня народження О. М. Лазаревського

Н.О.Герасименко (Київ)

ПОДВИЖНИК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ

Наприкінці XVIII - на початку XIX ст. Лівобережна Україна була інкорпорована до складу Російської імперії. Це призвело до значних змін у всіх сферах її суспільного життя: завершився процес ліквідації української державності, яка майже століття проіснувала на цій території як політична автономія; ліквідовано її соціально-економічні та культурні здобутки попередніх років; відбулися зміни у соціальній структурі українського суспільства, започатковані процесом закріпачення селянства та перетворення козацької старшини у дворянство.

В першій половині XIX ст. при лояльному ставленні царського уряду, який прагнув використати український національний рух для протиставлення його польським культурницьким впливам в Україні, набула розвитку романтично-народницька історична наука. У поєднанні з глибоким інтересом до народної культури, пісенної творчості, живої народної мови вона сприяла збереженню самобутності українського народу і його національному відродженню й стала ідеологічною основою виникнення Кирило-Мефодіївського товариства - першої політичної організації в Україні, культурно-просвітницьких об'єднань і рухів.

Українське відродження сформувало національно-свідому інтелігенцію, яка очолила національний рух на Лівобережній Україні, та сприяло поступовому перетворенню "етнічно-мовної" спільноти, що наприкінці XVIII ст. постала внаслідок втрати державності, на "самосвідому політичну й культурну спільноту" - українську націю¹. Проте спроба, хоч і невдала, української інтелігенції перейти від культурницького до політичного етапу національного розвитку, що свідчило про зростаючу свідомість українців, призвела до зміни ставлення царського уряду до українського питання. Ліквідація у 1847 р. Кирило-Мефодіївського товариства сприяла активізації антиукраїнських сил, виявом чого було видання царським урядом Валуєвського циркуляра (1863 р.) та Емського указу (1876 р.), що забороняли вживання на офіційному рівні української мови. Їх видання мало на меті паралізувати просвітницькі заходи української інтелігенції й ліквідувати культурну самобутність українців. За цих умов саме історія була найбільш придатною формою для вираження ідеології національної ідентичності.

З 40-х рр. XIX ст. почалося становлення "наукового періоду української історіографії", під час якого Історична наука звільнилася від безпосереднього "впливу суспільно-політичної думки та художньої літератури", засвоїла "новітні уявлення про зміст і характер історичного процесу", завдання й предмет дослідження, методику природничих та суспільних наук².

Розвитку наукового етапу української історіографії сприяли і ліберальні реформи, проведені в Російській імперії в 60-х - 80-х рр. XIX ст., особливо ліквідація

кріпосного права, створення земств, реформа освіти тощо. Актуальні і злочинні проблеми, які постали перед українським суспільством під час проведення реформ, потребували врахування історичного досвіду. Тому українська історична наука набула значного піднесення. Серед її діячів з'явилися яскраві постаті, вагоме місце серед яких належить Олександрові Матвійовичу Лазаревському.

Життя, наукова й громадська діяльність ученого в цілому достатньо вивчені³. Проте, незважаючи на значну кількість праць з цього питання, окремі аспекти все ще залишаються поза увагою дослідників, а у ряді праць бракує повноти та системності, що потребує подальшого дослідження проблеми.

О. М. Лазаревський народився 8 червня 1834 р. у с. Гирявці Чернігівської губернії, поблизу м. Конотопа. Нині це село перейменовано у Шевченкове і знаходиться воно у Конотопському районі Сумської області. У ньому Олександр Матвійович і провів свої дитячі роки⁴.

Предками Лазаревського були конотопські козаки Лазоренки, які значилися у козацьких реєстрах 1711 і 1736 рр. їх нащадок Степан Лазоренко, конотопський кушнір, у 1761 р. купив землю у м. Конотопі й повернувся у стан козаків. Тоді ж він змінив своє прізвище на Лазоревський, яке більше нагадувало панське походження. Це свідчило про його наміри увійти до шляхетського стану, який у 60-х рр. XVIII ст. сформувався в Українській козацькій державі (Малоросії), що на правах автономії входила до складу Російської імперії. На відміну від попередніх років, з цього часу увійти до привілейованого стану було надто важко⁵.

І все ж одному з шести синів Степана Лазоревського - Іллі (1758-1806) - діду історика - вдалося увійти до складу значкового товариства. 4 квітня 1778 р. за відмінну службу на посаді канцеляриста Конотопської сотенної канцелярії його було зараховано до складу штатних канцеляристів Ніжинської полкової канцелярії, а у березні 1781р. Малоросійська колегія призначила Іллю Лазоревського значковим товаришем Ніжинського полку⁶.

Отже, для нього був відкритий шлях до привілейованої верстви українського суспільства - козацької старшини. Однак політичні процеси, які відбувалися в Лівобережній Україні (ліквідація автономного устрою та інкорпорація її території до складу Російської імперії), внесли певні зміни у його соціальне становище.

З ліквідацією у 1781 р. полкового устрою на Лівобережжі та відкриттям намісництва він втратив попередню посаду, й у 1782 р. його було обрано суддею м.Конотопа. У 1783-1791 рр. І.Лазоревський служив у казначействі Новгород-Сіверського намісницького правління й у 1791 р. отримав чин губерньського секретаря⁷.

За період служби І. Лазоревського у казначействі почався процес формування на Лівобережній Україні дворянства. Відповідно до "Записки" генерал-губернатора Малоросії та президента Малоросійської колегії П.О.Рум'янцева, поданої у 1781 р. імператриці Катерині II, цей процес мав проходити поступово, оскільки претендентам на дворянство було важко підтвердити це право документально. Крім того, П.Рум'янець уважав "несправедливим", що дворянство мала отримувати лише козацька старшина. На його думку, козацтво також повинно було б користуватися дворянськими правами⁸.

Такі пропозиції малоросійського генерал-губернатора не знайшли підтримки у Катерині II. Вона наполягала на створенні дворянства лише з козацької старшини. Рядові ж козаки отримували право записуватись у міщани або купці⁹. Отже, козацтво - привілейований стан в Українській козацькій державі - в ході інкорпорації її території до складу Російської імперії втрачало свої права. Всупереч намірам П.Рум'янцева поступово проводити ліквідацію старих порядків у Малоросії, імператриця прагнула здійснити це якнайшвидше. 21 квітня 1785 р. вона підписала "Жалувану грамоту дворянству", за якою представники козацької старшини мали право записуватись у родовідні дворянські книги, які запроваджувалися в Російській імперії.

Відповідно до царської грамоти, І. Лазоревський порушив клопотання про надання дворянства його батькові - Степану (Стефану) Лазоревському.

На підставі свідоцтва про благородне життя його предків, отриманого у травні 1786 р.¹⁰, справу Степана Лазоревського було розглянуто в дворянському зібранні 10 жовтня 1786 р. На ньому було визнано права на дворянство СЛазоревського "неопровергаемыми" й одногласно прийнято рішення про внесення його з нащадками у другу частину дворянських родовідних книг та надання йому дворянської грамоти за підписом і печаткою дворянських зборів¹¹.

У другу частину родовідних книг вписували тих осіб, яким дворянство надавалося за військову службу¹². Отже, Степан Лазоревський з нащадками 10 жовтня 1786 р. отримав потомственне дворянство за військову службу своїх предків, яке було документально підтверджено 22 березня 1787 р. губернським предводителем дворянства полковником Опанасом Лобисевичем¹³ та 26 березня 1792 р. Конотопською дворянською опікою¹⁴. Отже, в останньому документі прізвище родини було змінено на Лазаревські.

Значна кількість чиновників і військових у Російській імперії збільшувала кількість претендентів на дворянство. Це змусило царський уряд запровадити обмеження зарахування у вищий стан. Такі обмеження запроваджувалися і на приєднаних до імперії територіях, у тому числі й на Лівобережній Україні, де кількість дворянських родів значно зросла за рахунок насамперед військових чинів козацького війська. Так, за даними Д. Міллера, за період з 1785 по 1790 рр. дворянські зібрання трьох українських губерній надали дворянство 22 702 родам¹⁵.

Царський уряд почав обмежувати входження у вищий стан і в 1796 р. заборонив дворянським зібранням вирішувати питання надання дворянства. Крім того, 20 січня 1797 р. вийшов царський указ про підготовку герольдією загального гербовника дворянських родів Російської імперії. У зв'язку з цим губернські правління та повітові депутати мали повідомити дворянам про необхідність направлення у герольдію підтвердження дворянської гідності, родоводу і герба¹⁶.

Робота по складанню гербовника дворянських родів призвела до перегляду рішень дворянських зібрань. Герольдія визнала право на потомственне дворянство лише за тими козацькими старшинами, які мали російські військові чини за службу¹⁷. Лазаревські, як і багато інших українських козацьких родів, втратили право на нього.

Дворянських прав згодом домогся син Іллі - Матвій Лазаревський, батько історика. Дослужившись на цивільній службі до чину титулярного радника, він 28 липня 1832 р. вийшов у відставку й отримав "знак отличия беспорочной службы", які проте не давали права на дворянство¹⁸.

У жовтні 1832 р. на Губернських дворянських виборах у м. Чернігові Матвія Лазаревського було обрано засідателем у Конотопському повітовому суді. 30 січня 1836 р. за роботу по організації виборів дворянства його було нагороджено орденом св.Володимира 4 ступеня. Цьому сприяв син Матвія, Михайло Лазаревський, який служив старшим чиновником для особливих доручень при санкт-петербурзькому цивільному губернаторі¹⁹.

Орден св. Володимира будь-якого ступеня в той час давав право на потомственне дворянство. Тому 20 травня 1836 р. Чернігівське дворянське зібрання ухвалило рішення про внесення Матвія Лазаревського з нащадками до третьої частини дворянських родовідних книг²⁰, до якої вносилися роди, що отримали дворянський титул за чинами й орденами.

Отже, Матвію Лазаревському вдалося повернути дворянський титул своєму роду, поставивши його у привілейоване становище у Російській імперії, яке давало права, на його думку, "так лестны, особенно в настоящее время"²¹.

Проте Матвій Лазаревський розумів, що дворянський титул за відсутності значних маєтностей не міг забезпечити дітям гідного життя. Тому всі зусилля батьки спрямували на те, щоб діти здобули добру освіту. За даними К. Лазаревської, на освіту дітей Матвій і Афанасія Лазаревські витратили у 1838 р. - 21,7 % сімейного бюджету; у 1839 р. - 19,5; у 1840 р. - 23,4; у 1841 р. - 21,9%. Загальна сума витрат батьків на навчання дітей тільки у грошовому еквіваленті (без продуктового) становила на 1854 р. 16 тис. рублів²².

Завдяки піклуванню батьків про освіту дітей Василь та Федір закінчили Харківський університет, Михайло - Ніжинську гімназію, Яків навчався у Полтавському кадетському корпусі та Санкт-Петербурзькому університеті²³.

Батьки планували також дати освіту й Олександрю і в 1842 р. відправили його до брата Федора, який навчався у Харківському університеті, щоб той готував його до вступу у повітове училище. Проте 20-літній Федір, зайнятий собою, не приділяв належної уваги брату. В 1844 р. батьки забрали Олександра додому і віддали його до Конотопського повітового училища. Там, за свідченням О.М.Лазаревського, навчалися діти "бедных панов", а отже, він перебував у середовищі рівних собі. Крім того, штатним наглядачем в училищі був товариш батька, І. П. Княгницький, який оточив Олександра увагою і турботою. Тому перебування в училищі залишило у нього добрі спогади²⁴.

Оскільки Олександр був записаний кандидатом у кадети дворянського полку, то 24 лютого 1846 р. батьки забрали його з Конотопського повітового училища і разом із старшим братом Василем, який направлявся до столиці у пошуках роботи на літературній ниві, відправили до Санкт-Петербурга. Для вступу у кадети Олександр мав скласти вступні іспити. Проте він майже не готувався до них і не склав їх. Повернувшись додому він також не міг, оскільки йому виповнилося на той час лише 12 років. Тому у липні 1847 р. разом з братом Василем відбув до Оренбурга, місця нової служби брата як чиновника по статистичному опису Киргизької орди. У цій же комісії в Оренбурзі працювали їх брати Федір і Михайло. Там Михайло Лазаревський познайомився з Т.Г.Шевченком. Це знайомство переросло у дружбу, яка тривала до смерті поета²⁵.

Василь Лазаревський пробув у Оренбурзі декілька місяців і взимку 1847 р. відбув по службі до Санкт-Петербурга. У російській столиці він познайомився з В.І.Далем, завідувачим канцелярією міністра внутрішніх справ Л.А.Перовського, відомим російським письменником, лексикологом, фольклористом і етнографом, і за його рекомендацією отримав місце секретаря канцелярії. Олександр залишився в Оренбурзі у брата Федора і чекав нагоди повернутися до Санкт-Петербурга. Маючи достатньо вільного часу, він почав багато читати. Серед книг, що потрапили йому до рук, була "История Малой России" Д.Бантиша-Каменського, яка посилювала його зацікавлення історією України²⁶.

Восени 1848 р. Олександр повернувся до Санкт-Петербурга і на початку 1849 р. Василь Лазаревський влаштував брата, якому на той час виповнилося 14 років, у приватний пансіон для підготовки до вступу у гімназію. В лютому 1850 р. Олександра було прийнято до 3 класу 2-ї Петербурзької гімназії. Навчаючись у гімназії, він показав відмінні успіхи й зразкову поведінку і "в награду и поощрение за отличные успехи в науках и благонравие" 18 червня 1851 р. учня 4 класу Олександра Лазаревського було нагороджено похвальним листом²⁷.

Особливе враження на нього у гімназії справили лекції викладача Історії В.Ф.Евальда, високоосвіченої людини з передовими поглядами. Він познайомив учнів з працями відомого російського історика С.М.Соловйова, творами М.В.Гоголя, зокрема "Тарасом Бульбою." Це посилювало інтерес Олександра до історії як науки. У 1853 р. у "Черниговских губернских ведомостях" були опубліковані перші праці О.Лазаревського: "Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях", "Купчая крепость, данная Леонтием Харковым Леонтию Таранскому 1728", "Чуры или Цюры", "Василий Золотаренко, полковник нежинский" та ін.²⁸.

Зацікавленість Олександра історією України духовно зблизила його з батьком, Матвієм Лазаревським. Виявом високої довіри до сина було передання йому на зберігання 17 листопада 1853 р. давніх актів "фамилий Лашинских, Таранских, Лазаревских и другия старыя бумаги". Він просив сина "зберечь их как фамильную древность" і дав йому перші поради щодо їх зберігання та опрацювання²⁹.

Матвій Лазаревський не здобув спеціальної освіти, проте був досить обізнаний з історичними подіями в Україні. Про це свідчить вступна частина до його незавершених мемуарів "Памяти мои", де автор здійснив короткий екскурс в істо-

ричне минуле, коли "славная и благословенная Малая Россия" перебувала "под самовластным правлением лиц, избираемых вольными голосами", які мали "громкое тогда звание гетмана". Він охарактеризував також генерал-губернаторів Малоросії, які управляли Лівобережною Україною після ліквідації гетьманства³⁰.

Отже, атмосфера любові до історії України, власного роду та української традиції в родині Лазаревських, благоговійне ставлення до архівних документів справили значний вплив на формування світогляду О.Лазаревського та на вибір ним професії.

Після закінчення гімназії (серпень 1854 р.) він поступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Російську історію у ньому викладав професор М.Г.Устрялов, провідник теорії "самодержавства, православ'я і народності". Його лекції не викликали захоплення у О.Лазаревського. Увагу Олександра привернули лекції молодого, ліберального професора російської словесності М. І. Сухомлинова. Під впливом останнього він написав і опублікував у студентському збірнику Петербурзького університету, а також в окремих номерах "Библиографических записок" низку нарисів про російських письменників та "Записку о русском хронографе"³¹.

Проте захоплення російською літературою було тимчасовим явищем. Наукові інтереси студента Лазаревського під час навчання в університеті все більше зосереджувалися виключно на історії України. Значний вплив на формування їх мало листування Олександра Матвійовича з відомим істориком та археографом О.М.Бодянським³², який у листах щедро ділився із студентом досвідом наукової роботи. Це зміцнило інтерес О.М.Лазаревського до історичного минулого України та виявило схильність до археографічної діяльності. На знак поваги і подяки за цінні поради він присвятив Бодянському дві свої праці: "Указатель источников для изучения Малороссийского края" та третій том "Описания Старой Малороссии"³³.

Вплив на формування наукових інтересів Олександра Матвійовича мало також знайомство з аматорами української старовини О.М.Марковичем і Г.О.Милорадовичем, яке схвалив його батько Матвій Лазаревський. Він не полишав сина своєю увагою. У листах до нього надсилав інформацію про нову літературу з історії України, різні відомості з архівних джерел. Так, 23 лютого 1856 р., повідомляючи про опубліковану рецензію на працю Маркевича, він зазначав у листі сину: "Маркевич не литератор, а добросовестный малорос" і заслужив "не грубого порицания, а пофалы за труд". Матвій Ілліч вважав, що "Малороссия... должна иметь свою историю". І хоча Бантиш-Каменський написав її, але, на його думку, "в последствии найдется" той, хто "выставит народ малороссийский в лучшем виде"³⁴. Це була програма дій для сина, який, відповідно до своєї професійної орієнтації, мав здійснити посильний внесок у розробку історії України.

Матвій Лазаревський поступово вводив сина у захоплюючий світ історичної науки. Так, у листах, відправлених 15 та 29 березня 1856 р., він розповів Олександру про справу гайдамака Гаркуші, з якою ознайомився в архіві Конотопського повітового суду, та про своє захоплення історією, яка для нього "лучше малины"³⁵. Батько ділився із сином своїм баченням історії України, необхідності її дослідження, бажанням, щоб Олександр не займався "отвлеченными предметами, но существенными, к которым призвание главное, и почетно, и необходимо"³⁶.

Значний вплив на формування світогляду О.М.Лазаревського мала творчість Т.Г.Шевченка. 1858 р. український поет повернувся із заслання до Петербурга й одразу ж відновив дружні стосунки з Михайлом Лазаревським, у якого Олександр мешкав. Там він і познайомився з Тарасом Григоровичем. Вірші українського поета, його малюнки, зустрічі та спілкування з ним, як відзначав О.М.Лазаревський, дали напрямок його світогляду на все життя. На згадку про ці зустрічі і розмови Тарас Григорович 6 лютого 1860 р. подарував Олександру Матвійовичу примірник "Кобзаря" з написом: "Чистому сердцем доброму козакові Олександру Лазареву. Кобзар Тарас"³⁷.

Вплив батька, спілкування з відомими діячами української культури, люби-

телями української старовини визначили наукові інтереси О.М.Лазаревського. Він полишив заняття "отвлеченными предметами", російською літературою і почав ґрунтовно займатись історією України. З 1854 р. Олександр Матвійович постійно друкував у "Черниговских губернских ведомостях" рецензії на книги та журнальні статті "к истории или географии Малороссийского края и преимущественно Черниговской губернии"³⁸.

Під впливом батьків у Олександра пробудився інтерес до усної народної творчості, пошуку і збереження архівів відомих діячів України. Він просив матір записувати народні прислів'я, а у батька цікавився долею архіву Ханенків*. 9 січня 1856 р. Матвій Іллєч повідомив сину: "... О архиве Ханенко и я жалею, но ничего не придумаю". На той час архів Ханенків зберігався у вдови одного з представників цього роду, яка була, на думку М. Лазаревського, "далека от того, чтоб архивной заниматься, по крайней мере сохранить ее"³⁹.

Одночасно у 1857 - 1858 рр. О.М.Лазаревський продовжував роботу над "Украинской литературной летописью", перервавши її лише під час хвороби та смерті батька. 25 липня 1857 р. він повідомив О.В.Шишацького-Іллєча, що не відповідав і не надсилав обіцяних статей з причини "нашего несчастья, мы похоронили отца...". Результатом багаторічної бібліографічної роботи була публікація О.М.Лазаревським у 1858 р. "Указателя источников для изучения Малороссийского края"⁴⁰.

Влітку 1858 р. О. Лазаревський закінчив Петербурзький університет. У дипломі, виданому йому в січні 1859 р., зазначалося, що він прослухав повний курс на історико-філологічному факультеті й здобув "відмінні" знання з російської, грецької та римської словесності, російської історії та літератури, педагогіки, логіки й психології і "добрі" - з богослов'я, загальної історії та французької мови. Враховуючи високий рівень знань О.Лазаревського, рада університету визнала його гідним вченого ступеня кандидата. 11 грудня 1858 р. це рішення було затверджено попечителем Санкт-Петербурзького навчального округу. Відповідно до нього, Олександр Матвійович отримав "чин десятого класса и право считаться в первом разряде чиновников", а також право на "производство в офицеры, по выслуге трех месяцев в унтер-офицерском звании"⁴¹.

Отже, О.Лазаревський після закінчення університету міг обрати як цивільну, так і військову кар'єру. Але він мріяв займатися наукою. На заваді цій мрії стали відсутність коштів і необхідність їх заробляти. Ще студентом, не маючи засобів для існування, він, за рекомендацією брата Михайла, управителя маєтків графа Уварова, займався упорядкуванням петербурзького музею та бібліотеки графа. Після закінчення університету Олександр продовжував працювати у графа, втрачаючи надію зайнятися наукою. У лютому 1859 р. він писав брату Федору, що "мысль о магистерстве принимает вид все более и более несбыточной мечты". Робота у графа йому не подобалась, оскільки "редкая служба при лице не отзывается лакейством", але і залишити її через матеріальні нестатки він не міг⁴².

О. Лазаревському, як видно з цього листа, подобалась робота в архіві, але туди "попасть без протекции невозможно". Він був не проти і місця вчителя, "а если лет через 10 директорство, так я и думать ни о чем не хочу"⁴³.

З від'їздом Уварова за кордон влітку 1859 р., О. М. Лазаревський повернувся до Петербурга. Йому не вдалося влаштуватися на посаду вчителя. За клопотанням братів Василя і Федора 15 вересня 1859 р. його зарахували канцеляристом Санкт-Петербурзького губернського правління. Отже, йому довелося поступати "в гражданскую службу" і починати з незначної канцелярської посади. 18 травня 1860 р. О. Лазаревського було призначено колезьким секретарем по відомству Міністерства народної освіти⁴⁴.

На цій посаді він не пропрацював і року. 19 лютого 1861 р. царський уряд прийняв "Положення" та маніфест про скасування кріпацтва. Ознайомившись з документами, які скасовували кріпацтво, О. Лазаревський вирішив взяти безпосередню участь у втіленні їх у життя. Це "Положення" мали впроваджувати в дію мирові посередники. Обиралися вони із потомствених дворян, які володіли 500

десятинами землі, або мали не менше 150 десятин і закінчили навчальні заклади з присвоєнням чину XII класу, або мали право голосу у Губернських дворянських зборах⁴⁵. О. Лазаревський мав відповідний ценз, але проживаючи в Петербурзі, далеко від України, і тільки-но здобувши освіту, потрапити в їх число не міг. Тому він наполегливо почав домагатися посади "члена від уряду", який брав участь у з'їздах мирових посередників.

У квітні 1861 р. Олександр Матвійович виїхав з Петербурга в Україну. Разом з художником Г. Честахівським він супроводжував труну з тілом померлого українського поета та художника Т. Шевченка, який, згідно із заповітом, хотів бути похованим на березі Дніпра.

Поховавши поета, він поїхав у с.Гирявку, де самотньо проживала його старенька мати, яку він дуже любив. Там чотири місяці Олександр чекав призначення на посаду "члена від уряду". Лише 4 липня 1861 р. міністр внутрішніх справ затвердив його на цій посаді. Як "член від уряду" він мав брати участь у з'їздах мирових посередників Конотопського, Кролевецького, Сосницького та Борзенського повітів Чернігівської губернії й у вересні 1861 р. приступив до роботи⁴⁶.

Серед мирових посередників, у з'їздах яких брав участь О. Лазаревський, було дуже мало тих, хто співчував, як він, справі визволення селян і радів реформі 1861 р. Переважна більшість їх "сожалела об утраченном крепостном праве", оскільки передбачала "грядущия... экономическия затруднения...".⁴⁷

Працюючи на посаді "члена від уряду", О.Лазаревський робив усе можливе, щоб селяни при складанні уставних грамот не були скривджені. Він багато зробив також для збереження матеріалів про звільнення селян, особливо діловодства мирових посередників⁴⁸.

З'їзди мирових посередників проходили, як правило, у м. Чернігові, яке стало постійним місцем перебування вченого. У місті, де в той час було зосереджено багато матеріалів з історії Лівобережної України XVII - XVIII ст., він поринув у наукову роботу.

О. Лазаревський перебував на цій посаді до 1863 р. Протягом трьох років він опублікував близько 20 праць. Серед них "Украинские юридические акты", "Конотопская старина", статтю "Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в."⁴⁹.

У 1863 р., із запровадженням у Чернігівській губернії акцизної системи, Олександр Матвійович перейшов в акцизне відомство і був призначений наглядачем акцизних зборів 3-го (Мглин), а з 1864 р. - 5-го (Глухів) округів Чернігівської губернії⁵⁰.

Робота акцизного чиновника не залишала часу для наукової праці. У листі до Г.О.Милорадовича від 27 лютого 1865 р. учений зазначав: "...Когда пивоваренные заводы в действии - акцизному чиновнику не до литературы". Тому у червні 1865 р. він перейшов на іншу роботу. Спочатку працював секретарем Чернігівського губернського по селянських справах присутствія, а з 21 червня - секретарем Чернігівського губернського статистичного комітету. В липні 1865 р. О.Лазаревський підготував і запропонував членам комітету програму вивчення Чернігівської Губернії. За його ж пропозицією статистичний комітет замість "Памятных книжек" почав видавати "Записки Черниговского губернского статистического комитета". У них О.Лазаревський опублікував значну кількість праць, у тому числі й монографію "Малороссийские посполитые крестьяне" та нариси про дворянські роди⁵¹.

У 1865 р., на 31 році життя, Олександр Матвійович прийняв важливе для себе рішення про одруження. Своєю нареченою він обрав сусідку Лазаревських по маєтці і родичку по материнській лінії Катерину Федорівну Лашинську. В її особі вчений знайшов не тільки рідну, кохану, розумну людину, а і єдність поглядів та взаєморозуміння. Напередодні весілля, 1 жовтня 1865 р., він писав нареченій: "Сегодня получил твое письмо и под его впечатлением искренно возблагодарил рок, посылающий мне в жены тебя". Шлюб з К.Лашинською прихильно зустріла родина О. Лазаревського. Брати Олександра - Василь та Михайло - у

листах до його майбутньої дружини висловлювали впевненість у їхньому щасливому шлюбі⁵².

Прагнучи матеріально забезпечити свою сім'ю, О.М.Лазаревський у 1866 р. посів посаду правителя канцелярії чернігівського Губернатора Голіцина. Нова робота була пов'язана з частими переїздами, світськими прийомами й обідами, на яких за посадою Олександр Матвійович мав бути присутній. Це йому не подобалося, не задовольняло, заважало науковій роботі. 12 вересня 1867 р. він писав дружині: "Дома я только переночевал одну ночь. В Глухове третий день и сегодня я выезжаю в Кролевец, а оттуда вероятно возвращусь в Чернигов вместе с Голыцыным) к 17". До того ж Олександр Матвійович хвилювався за стареньку матір, яка самотньо проживала в с. Гирявці і тяжко переживала смерть сина Михайла. Він хотів перейти на будь-яку службу у м. Конотопі, щоб бути ближче до матері. Серед запропонованих йому посад кращою він вважав посаду акцизного чиновника, наглядача по акцизу 8 округу Чернігівської Губернії (м. Конотоп), яку і посів 23 травня 1868 р. Того ж року у нього народилася донька Галія⁵³.

Незважаючи на постійну зайнятість на роботі, О. Лазаревському вдалось у 1866-1868 рр. опублікувати низку праць, які одразу ж привернули увагу наукової громадськості. У ці роки вийшли "Малороссийские посполитые крестьяне", "Обозрение Румянцевской описи" по Чернігівському полку, "Описание Черниговского наместничества 1781 г.", "Очерк старейших дворянских родов в Черниговской губернии" та "Села Конотопского уезда", підготовлені на значній джерельній базі⁵⁴. Отже, ці роки - період творчої наснаги вченого, визначення ним основних напрямів і тематики його наукової діяльності.

У зв'язку з проведенням у 60-х рр. XIX ст. у Російській Імперії судової реформи виникла потреба у кадрах для судових органів. Олександру Матвійовичу запропонували обійняти посаду члена окружного суду. Він дав згоду і 4 січня 1869 р. його було призначено виконуючим обов'язки голови Кременчуцького повітового суду та членом Полтавського окружного суду⁵⁵. 6 січня він повідомив дружині про своє призначення і про проблеми, пов'язані з новою посадою, оскільки став суддею, "не зная по сей части ни аза в глаза". Це змушувало Олександра Матвійовича багато працювати, самотужки вивчати цивільне і кримінальне право, виїжджати у повіти "на дознание"⁵⁶.

Матеріальне становище сім'ї О. Лазаревського поліпшилось. У 1869 р. він зміг нарешті купити пустир у с.Підлипному, неподалік від м.Конотопа і почав будувати там хату. Згодом, купивши землі, вчений заклад сад і гай з цінними породами дерев. Проста, крита соломою хата, стала місцем літнього відпочинку для його сім'ї. У ній він зберігав зібрану бібліотеку, колекції історичних коштовностей і портрети визначних діячів України⁵⁷.

26 березня 1871 р. у сім'ї Лазаревських народилася друга дитина — син Борис. Після його народження здоров'я дружини погіршало - вона захворіла на сухоти. Не допомогло і лікування в Криму. Щоб бути ближче до дітей і хворої дружини, Олександр Матвійович прийняв рішення залишити роботу в суді⁵⁸.

2 липня 1872 р. він взяв участь у зборах акціонерів Полтавського земельного банку, де був обраний членом його оціночної комісії. Члени комісії повинні були працювати у Чернігівській губернії. Отже, Олександр мав можливість більше уваги приділяти хворій дружині і дітям. Незважаючи на його піклування, дружині ставало все гірше і 10 липня 1872 р. вона померла⁵⁹. На плечі Олександра Матвійовича лягли турботи про двох маленьких дітей: 5-літню доньку Галю та дворічного сина Бориса. Він тяжко переживав втрату дружини: у домі без неї "скука и тоска". Не влаштувала його і нова робота. Він жалкував, що залишив роботу в суді (20 серпня 1872 р. указом № 30 по Міністерству юстиції його, "согласно прошению", було звільнено з посади члена Полтавського окружного суду⁶⁰).

22 листопада 1872 р. О. М. Лазаревський залишив роботу в банку і обійняв посаду кандидата, а з 4 січня 1873 р. — мирового посередника Григорівської дільниці Конотопського повіту. 18 квітня 1874 р. його було призначено членом новоутвореного Ніжинського окружного суду. Там він працював п'ять років. Ро-

бота у суді була пов'язана із службовими відрядженнями, тому для виховання дітей він найняв гувернантку. Однак вона виявилася людиною нечесною. Брати Іншу О. М. Лазаревський не захотів, незважаючи на те, що "дети остались решительно без призора". Він вирішив обмежити їх виховання "нянькою и школою"⁶¹.

30 червня 1876 р. Олександр Матвійович одружився вдруге "с дочерью отставного поручика Анною Николаевною Шрамченко"⁶². Ганна Миколаївна відіграла значну роль у житті Олександра Матвійовича. Народилася вона 12 грудня 1851 р. у м. Воронежі у сім'ї поручика М.О. Шрамченка. Їх рід значився у 2-ій частині дворянських родовідних книг Чернігівської губернії. Отже, Ганна Миколаївна належала до дворянського роду. В 1868 р. вона закінчила Київський інститут шляхетних дівчат і 12 червня того ж року отримала атестат за № 1028, в якому зазначалося, що за час навчання вона показала відмінні успіхи з усіх предметів⁶³.

За відмінні успіхи у навчанні I зразкову поведінку Ганну Миколаївну було представлено радою інституту до нагороди. Атестат інституту давав їй право на отримання посади домашньої наставниці⁶⁴.

Познайомив Олександра Матвійовича з Ганною Миколаївною, очевидно, її брат, М. Шрамченко, який працював помічником секретаря Ніжинського окружного суду, членом якого був О. М. Лазаревський. За рекомендацією М.Шрамченка, Олександр Матвійович вирішив запросити Ганну Миколаївну для виховання й освіти своїх дітей. У зв'язку з цією обставиною вона звернулася до попечителя Київського навчального округу про видання їй свідоцтва на право працювати домашньою наставницею. 28 січня 1876 р. Ганна Миколаївна його отримала⁶⁵.

Протягом півроку вона працювала у сім'ї Олександра Матвійовича домашньою наставницею його дітей. За лагідну вдачу її полюбили діти, яким вона замінила матір, та їх батько, для якого вона створила тихе, радісне сімейне щастя. У 1877 і 1879 рр. у сім'ї Лазаревських народилося ще двоє дітей - Гліб і Катерина⁶⁶.

Влаштувавши сімейне життя, О. Лазаревський зміг більше уваги приділяти службовій, науковій і громадській діяльності. Це одразу ж позначилося на його службовій кар'єрі. 19 січня 1877 р. колезький асесор, член Ніжинського окружного суду О. Лазаревський "в воздаяние отлично-усердной и ревностной службы" був нагороджений орденом "святыя Анны второй степени"⁶⁷.

У жовтні 1879 р. Олександр Матвійович отримав підвищення по службі: його було призначено товаришем голови Курського окружного суду. Але перебував він на цій посаді недовго. Звільнилася посада товариша голови Київського окружного суду й О. Лазаревський направив прохання про переведення його до Києва. Претендентів на цю посаду було багато. Проте судовий персонал підбирав видатний правник, чесний та незалежний суддя, старший голова Київської судової палати І. Мечників. Він і рекомендував товаришем голови Київського окружного суду О. Лазаревського за "непохитність, самостійність і незалежність як судді". 14 травня 1880 р. його було призначено на цю посаду⁶⁸.

Діяльність Олександра Матвійовича на посаді товариша голови Київського окружного суду була високо оцінена. Указом імператора Олександра III від 1 січня 1882 р. його пожалувано орденом "Святого равноапостольнаго князя Владимира четвертой степени". 4 грудня 1885 р. О. Лазаревського обрано членом Київської судової палати з присвоєнням чину дійсного статського радника. Членство в цій палаті не давало матеріальної винагороди, але було визнанням його професійних досягнень як чиновника судової системи. Він користувався в палаті великим авторитетом. Визнанням його заслуг став ще один орден "князя Владимира третьей степени", яким О. Лазаревський був нагороджений указом імператора Олександра III від 1 січня 1889 р.⁶⁹.

З підвищенням по службі поліпшилося матеріальне становище сім'ї Лазаревських. Вони змінили помешкання, переїхавши у 1883 р. у власний будинок по вул. Мало-Володимирській, 34 (нині - О. Гончара). У ньому Олександр Матвійович із сім'єю мешкав 14 років, влаштувавши своє життя так, щоб поза службою можна було найбільше часу віддавати науковій роботі. Згодом учений жив у будинку № 43 по вул. Рейтарській та Львівській (нині - Артема)⁷⁰.

Останні 20 років життя О.Лазаревського були періодом творчої наснаги. Якщо у 1853-1879 учений опублікував 81 працю, то за період з 1880 по 1902 рр. - 340. Серед них такі відомі праці і збірки документів, як "Люди старой Малороссии", "Мотыжинский архив", "Сулимовский фамильный архив", "Дневник Н. Ханенко", "Описание старой Малороссии", "Черниговская летопись", "Малороссийские переписные книги 1666-го года" та ін.⁷¹

Значна кількість праць ученого (305 з 429) була опублікована на сторінках часопису "Киевская старина", з яким пов'язаний чималий період його життя. Олександр Матвійович був одним з ініціаторів створення журналу, входив до складу першої його редакції. Він допоміг також у прискоренні отримання дозволу на його видання та редагування у Києві, звернувшись у 1881 р. по допомогу до старшого брата Василя - члена ради Міністерства внутрішніх справ і ради Головного управління у справах друку⁷².

У жовтні 1881 р. головний редактор-видавець журналу Ф. Г. Лебединцев отримав дозвіл Міністерства внутрішніх справ на заснування історичного журналу російською мовою. Журнал не мав достатньої матеріальної підтримки. Тому члени редакційного комітету, у тому числі й О. Лазаревський, працювали фактично безкоштовно, направляючи свої гонорари у фонд підтримки видання⁷³.

З 1888 р., зі зміною редакції, "Киевская старина" перейшла під безпосередній вплив Олександра Матвійовича, який спочатку виконував обов'язки редактора, а у 1890-1891 рр. був редактором журналу⁷⁴. Майже у кожному номері журналу протягом багатьох років О. Лазаревський публікував статті, документи, підписані його прізвищем або ініціалами "А. Л."

Значним був внесок ученого й у діяльність історичного товариства Нестора-літописця, почесним членом якого його було обрано 14 березня 1893 р. До активної роботи у ньому О. Лазаревського залучив відомий історик та літературознавець М. Дашкевич. Олександр Матвійович регулярно відвідував засідання товариства, виступав на них з доповідями й публікував свої праці на сторінках "Чтений" - друкованого органу товариства. У березні 1894 р. його було обрано членом ради товариства⁷⁵.

З 10 жовтня 1893 р. по вересень 1895 р. головою товариства був професор Київського університету В. Іконников. Коли ж він відмовився виконувати обов'язки голови, то після довгих умовлянь ці обов'язки погодився тимчасово виконувати О. Лазаревський. У листі до Г. О. Милорадовича від 9 жовтня 1895 р. він зазначав, що до керівництва товариством потрапив "в виде компромисса двух партий, которые, подравшись на своих кандидатах, выбрали чужого"⁷⁶.

Трохи більше року - з 18 березня 1895 р. по 5 жовтня 1896 р. - Лазаревський очолював товариство, проте встиг зробити досить багато. Завдяки його старанням М. Терещенко пожертвував товариству 1000 руб., на які Олександр Матвійович започаткував читання публічних лекцій, що згодом видавалися окремими книжками. За його редакцією було видано два томи "Чтений". Проте більшість членів товариства вважала, що очолювати його повинен професор Київського університету, що зміцнило б зв'язки товариства з науково-освітніми закладами. Тому 5 жовтня 1896 р. на засіданні товариства його головою було обрано професора Київського університету В. Антоновича. Олександр Матвійович обійняв посаду (товариша) заступника голови і займав її до кінця життя. Він також активно друкувався на сторінках "Чтений". З 1896 р., коли була опублікована перша його стаття, і до його смерті у 1902 р., учений опублікував 22 дослідження⁷⁷.

Індивідуаліст за характером у службовій та науковій діяльності, О.Лазаревський не дуже цікавився громадською діяльністю. "Гуртове-чортове, - любив він повторювати". Тому, як правило, Олександр Матвійович не брав участі у суспільному житті. Винятком з правила стали земства, запроваджені у Російській імперії в процесі ліберальних реформ 60-х - 80-х рр. Земські діячі сприяли поліпшенню в Україні стану освіти, медичного обслуговування та сільського господарства, а також піднесенню національної свідомості народу. Тому у 1868 р. О. Лазаревський став членом Конотопського повітового земства і протягом 34-х

років, до смерті незмінно обирався гласним повітових сільських зібрань, а у 1874-1882 рр. - представником Конотопського земства на губернських земських виборах⁷⁸.

Його неодноразово обирали почесним мировим суддею, секретарем земських зібрань, членом різних земських комісій. Значну увагу О. Лазаревський приділяв організації народної освіти, медицини, соціальній справі. Він пропонував, на противагу шинкам, організувати на земські кошти народні клуби з чайними, бібліотеками-читальнями, приміщення для розваг, театральних вистав⁷⁹.

За заповітом брата Михайла та за домовленістю з усіма братами, Олександр Матвійович віддав садибу і будинок у с. Гирявці для облаштування школи для селянських дітей. Вони ж допомогли школі і матеріально. Завдячуючи братам Лазаревським, восени 1879 р. у с. Гирявці "для бесплатного обучения" селянських дітей було відкрито школу⁸⁰.

О. Лазаревський виконував також спеціальні доручення земських зборів. Так, у 1890 р., з нагоди 25-річчя запровадження земських установ на Чернігівщині, за постановою Конотопського повітового земства, він підготував "памятную книжку Конотопского земства" за 1865-1890 рр., яку було видано у Києві в 1890 р.⁸¹.

У 1880 р. О.М.Лазаревський приступив до зведення зібраних протягом багатьох років документальних матеріалів, наслідком чого стало "Описание старой Малороссии", одна з найвизначніших праць ученого. Автор мав намір подати опис усіх десяти адміністративно-територіальних полків Лівобережної України. У листі до Г. О. Милорадовича від 16 грудня 1885 р. він повідомляв, що почав "печатать описание старой Малороссии, которое может быть и не кончу, так как работа большая, на издание которой вполне может не оказаться и средств". У виданні першого тому він мав намір подати портрети видатних діячів України: Миклашевського, Жоравки та Павла Полуботка⁸².

Перший том "Описания" по Стародубському полку вийшов у 1888 р., другий, по Ніжинському — у 1893 р. Обидва томи надруковані автором власним коштом. Другий том "Описания", представлений до нагороди, встановленої графом Уваровим, був удостоєний Імператорською академією наук премії в сумі 500 руб. Третій том, присвячений Прилуцькому полку, був опублікований у 1901 р. Однак повністю реалізувати свій задум учений не зміг. Несподівана смерть (31 березня 1902 р.) застала його за роботою. Рукописні ж матеріали, які залишилися після смерті О. М. Лазаревського, свідчать, що він працював над описами інших полків. Збереглися його нотатки про села Полтавського полку, велика кількість біографій місцевої козацької старшини, незавершений рукопис опису Київського полку, витяги з описів Переяславського, Миргородського та Гадяцького полків⁸³.

Відспівували О. М. Лазаревського 2 квітня 1902 р. у Старо-Вознесенській церкві, яка знаходилася на Львівській вулиці. Причиною смерті 67-річного вченого, як зазначено у церковній метричній книзі, стало "воспаление легких". Того ж дня його було поховано на цвинтарі с. Гирявки Конотопського повіту Чернігівської губернії⁸⁴.

На відзначення заслуг Олександра Матвійовича у розвитку земської справи на зборах Конотопського повітового земства, які відбулися 21 вересня 1902 р., було прийнято рішення про увічнення його пам'яті заснуванням премії ім. О.М.Лазаревського у розмірі 300 руб. за кращу працю з історії України. Крім того, земські збори асигнували 100 руб. на виготовлення його портрета, який мав знаходитись у приміщенні земства⁸⁵.

⁷⁸ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. - К., 1994. — Т. 1. — С. 147.

⁷⁹ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). - Харків, 1996. - С. 329, 331, 332.

⁸⁰ Олександр Матвійович Лазаревський. 1834-1902. Матеріали до біобібліографії. - К., 1994. - 78 с; Воронов В. І. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М.Лазаревського //

Дніпропетровський історико-археографічний збірник. - Дніпропетровськ, 1997. - С.200-219; Його ж. Місце О.М.Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії. 36. праць на пошану проф.М.П.Ковальського. - Острого, Нью-Йорк, 1999. - С.211-228; Його ж. Родина Лазаревських у контексті вітчизняного історико-культурного процесу // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки. МІЖВУЗ. зб. наук. праць. - Дніпропетровськ, 2000. - С.170-185 та інші; *Білокінь С.* Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмарова // Київська старовина. - 1998. - № 4. - С. 131—164; *Ринсевич В.* Полковничі універсали другої половини XVII ст. за колекцією О.М.Лазаревського // Наукові записки. 36. праць молодих вчених та аспірантів. - К., 1999. - Т. 4. - С.5-27; *Мельник А., Фицик Л. О. М.* Лазаревський - біограф козацької старшини // Сіверянський літопис. - 2002. - № 1. - С.51 - 55.

⁴ Орывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // Киевская старина. - 1902. - №6. - С.471.

⁵ *Лазаревский А.* Сведения о старейших членах рода Лазаревских // Український археографічний збірник. - К., 1927. - Т.2. - С.1,2, 9-18 (далі - УАЗ).

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАНУ.- Ф. 1. - Спр.68382. - Арк.2 - 3; Спр.68383. - Арк.1; Спр. 68387. - Арк.1, 2 (далі - ІР НБУВ).

⁷ Там само. - Ф. 1, - Спр.68387. - Арк. 1, 2; *Лазаревский А.* Сведения о старейших членах рода Лазаревских. - С. 1,2, 9 - 18.

⁸ *Стороженко Н.В.* Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Киевская старина. - 1891. - № 1 - 3. - С.479 - 480.

⁹ Там само. - С. 480 - 481.

¹⁰ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68384. - Арк. 1.

¹¹ Там само. - Ф. 1. - Спр. 68385. - Арк. 1; *Савелов Л. М.* Лекции по генеалогии. - М., 1908. - С. 151.

¹² *Карелин А.П.* Дворянство в пореформенной России. 1861 - 1904 гг. - М., 1979. - С.25, 26.

¹³ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68385. - Арк. 1.

¹⁴ Там само. - Спр. 68388. - Арк. 1.

¹⁵ *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии: Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. - 1897. - № 4. - С.2, 46.

¹⁶ *Лазаревский А.М.* Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. - Харьков, 1898. - С.24 - 25.

¹⁷ Там само. - С.25. *Лазаревська К.* Господарство незможного панка на Конотопщині в першій половині XIX ст. // УАЗ. - К., 1927. - Т.2. - С.Х, XI, XVI.

¹⁸ ІР НБУВ. - Ф.1. -Спр.58485. -Арк.1 зв., 21 Спр. 68412. -Арк. 1; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи // УАЗ. - Т.2. - С.115.

¹⁹ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр.68412. - Арк, 1; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С.115.

²⁰ *Рикман В.Ю.* Дворянское законодательство Российской империи. - М., 1992. - С.27; Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С.115.

²¹ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С.115.

²² Там само. - С.114; *Лазаревська К.* Назв. праця. - С.ХХІ.

²³ *Лазаревський О.* Короткі біографії братів Лазаревських // УАЗ. - Т.2. - С.57.

²⁴ Орывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского. - С.473, 478 - 480.

²⁵ *Лазаревський О.* Короткі біографії братів Лазаревських... - С. 69.

²⁶ Там само. - С. 68.

²⁷ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68438. - Арк.1.

²⁸ *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М.Лазаревського. - К., 1961. - С.26; *Ткаченко М.* Список праць О.М.Лазаревського та праць про нього // УАЗ. - К., 1927. - Т.2. - С.111.

²⁹ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С.109.

³⁰ *Лазаревський Матвій.* Памяти мои // УАЗ. - К., 1927. - Т.2. - С.19.

³¹ *Сарбей В.Г.* Назв. праця. - С.27.

³² *Лазаревська К.* Листи Осипа Бодяньського до Олександра Лазаревського {1854 - 1855) // Україна. - 1926. - Кн. 1. - С.66 - 70.

³³ *Сарбей В.Г.* Назв. праця. - С.28.

³⁴ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С.191 - 192, 200.

³⁵ Там само. - С.200 - 201, 206 - 207.

³⁶ Там само. - С.207.

³⁷ *Сарбей В.Г.* Т.Г.Шевченко і О.М.Лазаревський // Укр. іст.журн. - 1989. - № 3. - С.28, 34.

³⁸ Листи Олександра Лазаревського. - С.266 - 267.

За даними О. Оглоблина, архів Ханенків до 1918 р. знаходився у В. О. Ханенка в с. Городище Стародубського повіту, згодом потрапив до м. Стародуба, а звідти у 1926 р. був перевезений до Гомельського обласного архіву, де зберігався до Другої світової війни // Див.: *Мезько - Оглоблин О.* Люди старої України та інші праці. Острого, Нью-Йорк, 2000. - С.258. Частина архіву Ханенків зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ф. 983).

- ⁴⁹ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. - С. 177 - 178.
- ⁴⁰ Листи Олександра Лазаревського. - С. 270 - 276.
- ⁴¹ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68440. - Арк. 1.
- ⁴² Листи Олександра Лазаревського. - С. 277 - 278.
- ⁴³ Там само. - С. 278.
- ⁴⁴ Олександр Матвійович Лазаревський. 1834-1902. Матеріали до біобібліографії. - С. 11.
- ⁴⁵ *Василенко Н.П.* Первые шаги по введению положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. - К., 1901. - С. 6.
- ⁴⁶ Там само. - С. 43; *Батуринець П.* З 'Громадської діяльності О.М.Лазаревського на Чернігівщині. - К., 1928. - С. 4.
- ⁴⁷ *Батуринець П.З.* Назв. праця. - С. 4, Ъ.
- ⁴⁸ *Сарбей В.Г.* Назв. праця. - С. 34; *Верзилов А.В.* Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. - Чернигов, 1903. - С. 3 - 4.
- ⁴⁹ *Ткаченко М.* Назв. праця. - С. LIV - LV; *Лазаревский А.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа. - 1862. - № 5. - С. 82—89.
- ⁵⁰ *Федоренко П.* О.М.Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // УАЗ. - Х., 1927. - Т. 2. - С. XXII.
- ⁵¹ Листи Олександра Лазаревського. - С. 280; *Ткаченко М.* Назв. праця - С. LV - LVI.
- ⁵² Листи Олександра Лазаревського. - С. 279 - 281; *Василенко М.* Олександр Матвійович Лазаревський // Україна. - 1927. - № 4. - С. 41.
- ⁵³ Там само. - С. 282 - 283; *Федоренко П.* Назв. праця. - С. XXIII.
- ⁵⁴ *Ткаченко М.* Назв. праця. - С. LVI - LVII, LXXIII.
- ⁵⁵ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68443. - Арк. 1; Листи Олександра Лазаревського. - С. 283.
- ⁵⁶ Листи Олександра Лазаревського. - С. 265 - 286.
- ⁵⁷ *Батуринець П.* Назв. праця. - С. 13.
- ⁵⁸ Листи Олександра Лазаревського. - С. 305 - 306.
- ⁵⁹ Там само. - С. 306.
- ⁶⁰ Там само. - С. 306 - 307; ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68446. - Арк. 1.
- ⁶¹ Листи Олександра Лазаревського. - С. 307 - 308.
- ⁶² ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68450. - Арк. 1.
- ⁶³ Там само. - Спр. 68488. - Арк. 1; Спр. 68457. - Арк. 1, Z.
- ⁶⁴ Там само. - Спр. 68488. - Арк. 1.
- ⁶⁵ Листи Олександра Лазаревського. - С. 308; ІР НБУВ. - Ф. 1. - Сщз. 68469. - Арк. 1.
- ⁶⁶ *Василенко М.* Назв. праця. - С. 50.
- ⁶⁷ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68452. - Арк. 1.
- ⁶⁸ Листи Олександра Лазаревського. - С. 309 - 311; *Василенко М.* Назв. праця. - С. 51.
- ⁶⁹ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68453. - Арк. 1, 1 зв.; Спр. 68454. - Арк. 1, 1 зв.; Листи Олександра Лазаревського. - С. 319.
- ⁷⁰ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68453. - Арк. 1, 1 зв.; Листи Олександра Лазаревського. - С. 314 - 315, 319, 323 - 324, 332, 345, 355 - 363; *Василенко М.* Назв. праця. - С. 53; *Лазаревський Г. О.* Брати Лазаревські // Україна. - 1945. - № 3. - С. 25.
- ⁷¹ *Ткаченко М.* Назв. праця. - С. LII - LXXIII.
- ⁷² (А.Л.) Как основалась "Киевская старина" // *Лазаревский А.* Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. - К., 1898. - Т. 4. - С. 94 - 95. *Матях В.М.* Біля витоків "Киевской старины" (До 110-річчя виходу першого номера журналу) // Укр. іст. журн. - 1992. - № 1. - С. 144.
- ⁷³ *Матях В. М.* Назв. праця. - С. 145.
- ⁷⁴ Там само. - С. 146.
- ⁷⁵ *Воронов В.І.* Внесок О.М. Лазаревського у діяльність історичного товариства Нестора-літописця // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. - Дніпропетровськ, 2001. - Вип. 2. - С. 190 - 192.
- ⁷⁶ Листи Олександра Лазаревського. - С. 350.
- ⁷⁷ *Воронов В.І.* Назв. праця. - С. 192 - 193; Олександр Матвеевич Лазаревський (Некролог) // Киевская старина. - 1902. - № 5. - С. XVII; Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (1879 - 1914). Бібліографічний довідник / Укладач М.П.Колесник. - К., 1989. - С. 43 - 44. (далі - ЧИОНЛ).
- ⁷⁸ Листи Олександра Лазаревського. - С. 319.
- ⁷⁹ *Сарбей В.Г.* Назв. праця. - С. 49; ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 66978. - Арк. 1.
- ⁸⁰ *Василенко М.* Назв. праця. - С. 53.
- ⁸¹ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 66977. - Арк. 1.
- ⁸² Листи Олександра Лазаревського. - С. 309 - 310.
- ⁸³ *Василенко М.* Назв. праця. - С. 53.
- ⁸⁴ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 68471. - Арк. 1; Похороны А.М.Лазаревского (Впечатление очевидца) // Киевская старина. - 1902. - № 5. - С. XXII—XXVII.
- ⁸⁵ *Федоренко П.* Назв. праця. - С. XXIV.

(Далі буде)

До 90-річчя від дня народження Ф.П.Шевченка

О.І.Гурж (Київ), Л.І.Капітан (Київ)

Ф.П.ШЕВЧЕНКО - ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР "УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ"

У період хрущовської відлиги історики республіки спробували відновити свої клопотання перед вищими державними і партійними органами про створення профільного національного періодичного видання. Всі попередні заходи, як відомо, завершувалися невдачею. Отже, за активного ініціювання "знизу" керівництвом Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КПУ та Архівного управління МВС УРСР у липні 1956 р. звернулося до секретаря ЦК КПУ С.Червоненка з листом, де йшлося про необхідність створення українського історичного журналу, який би став осередком формування наукової думки, координував дослідницьку діяльність українських радянських істориків, надавав їм дійову допомогу¹. У відповідь на такі заходи і лютого 1957 р. секретаріат ЦК КПУ прийняв рішення про видання "Українського історичного журналу" періодичністю 6 номерів на рік, обсягом 10 друк. арк., тиражем 10 тис. примірників і штатом у кількості 4-х осіб². Перед часописом ставилися завдання - висвітлювати історію українського народу, його героїчну боротьбу за соціальне і національне визволення та створення Української радянської держави, за побудову соціалізму і комунізму, вирішальну роль народних мас, боротьбу робітничого класу, комуністичної партії, видатну роль Леніна та ін. Особливу увагу передбачалося приділяти висвітленню боротьби партії за єдність рядів, питанням союзу робітничого класу і селянства, дружби українського народу з іншими народами Радянського Союзу, узагальненню досвіду викладання історичних дисциплін³.

1957 р. розгорнулася велика, копітка робота щодо організації й підготовки до друку перших номерів журналу. Особливо активно в цю роботу включився відомий дослідник, канд. іст. наук, перший відповідальний редактор часопису Ф.Шевченко. Його хвилювало все - організаційні питання, пошук авторів та підготовка матеріалів, популярність і тираж випуску. Він особисто підготував листа від імені редколегії до завідуючого відділом агітації й пропаганди ЦК КП України М.Хворостяного, де пояснював, що було б дуже корисно ознайомити з матеріалами, які будуть публікуватися, партійний актив, агітаторів, пропагандистів, лекторів - усіх працівників мережі комуністичної освіти. При цьому бажано було, щоб "партійні бібліотеки" (так у документі. - *Авт.*) організували передплату на "Український історичний журнал". Тоді передплатна ціна на півроку становила 18 руб., а одного номера - 6 руб.⁴ Виходячи з першочергових завдань, які постали перед редколлегією, Ф.Шевченко вважав за необхідне встановити контакти із середніми школами, педагогічними училищами й інститутами. В зв'язку з цим він звернувся за підтримкою до тодішнього міністра освіти республіки І.Білодіда і попросив офіційної допомоги в справі проведення передплати на часопис навчальними закладами, підпорядкованими Міністерству освіти УРСР⁵.

Непросто вирішувалося питання й про поліграфічну базу. Створивши "Український історичний журнал"* - орган Інституту історії Академії наук та Інституту історії партії ЦК КП України, своїм рішенням від 12 липня 1957 р. Центральний комітет компартії республіки друкування часопису поклав на видавництво АН УРСР. Проте директор Інституту історії партії І.Назаренко, директор Інституту історії АН УРСР О.Касименко, відповідальний редактор часопису Ф.Шевченко звернулися безпосередньо до секретаря ЦК КПУ С.Червоненка з роз'ясненням, що затверджене видавництво має слабку і застарілу базу, а тому не

Майже відразу в наукових колах часопис почали між собою називати «УІЖ». Така аббревіатура вживається і сьогодні.

зможє забезпечити регулярний та своєчасний випуск журналу. Ї, враховуючи той факт, що в Москві "Вопросы истории КПСС" і "Вопросы истории", які є ніби попередниками "УІЖу", друкувалися не у видавництві АН СРСР, а у видавництві "Правда", то вони запропонували схоже зробити і в Києві - друкувати часопис у видавництві ЦК КПУ "Радянська Україна"⁶.

16 липня 1957 р. відбулося перше засідання редколегії вже офіційно затвердженого журналу. В протоколі №1 стояли два питання: 1) організаційне та 2) обговорення проекту першого номера. З інформацією про постанову ЦК КПУ від 12 липня й завдання, які виникли у зв'язку з цим, виступив Ф.Шевченко. На засіданні постанову взяли до неухильного виконання, сформували структуру часопису з 7 рубрик, для статей надали площу 7,5 друк. арк. і на всі інші матеріали також - 7,5⁷.

Важливі аспекти діяльності часопису обговорювалися на засіданні 27 липня того ж року. Кілька членів редколегії (В.Самофалов, П.Лавров, Г.Мултих) у черговий раз наголосили на необхідності встановлення тісних зв'язків з вузами. Ф.Шевченко попередив присутніх, що труднощі будуть значні, але треба шукати вихід. Він запропонував, враховуючи надзвичайну ситуацію, що склалася з добром матеріалів, організувати виїзд членів редколегії в обласні центри для пошуків авторів статей, які необхідні для перших номерів. Учений вніс також пропозицію: у №1 часопису вмістити анкету і запропонувати читачам, згідно з нею, оцінити зміст, висловити побажання, а на початку 1958 р. скликати читацьку конференцію. Було звернуто увагу на необхідність розробки допоміжних Історичних дисциплін⁸.

Проте технічні труднощі затримували вихід у світ першого номера. Чому він не виходить і з яких конкретних причин? Як дирекція відповідних інститутів допомогла редакції? Такі гострі запитання порушив 11 грудня В.Жебокрицький перед відповідальним редактором. Ф.Шевченко пояснив: "Робили спробу друкувати журнал у друкарні "Радянська Україна", - місяць друкували матеріал, дали гранки, які були набрані дуже погано, без покликів, без іноземних назв. Верстку ж №1 видавництво пообіцяло дати 14 грудня"⁹.

Діяльність редакційної колегії також не була до кінця ефективною через нестачу кваліфікованих кадрів. Їх пошуки тривали. О.Касименко і Ф.Шевченко звернулися безпосередньо до ЦК КП України з проханням врахувати потреби часопису і під час розподілу випускників Академії суспільних наук направити І.Хміля - колишнього працівника редакції газети "Радянська Україна" - в Інститут історії АН УРСР для роботи на посаді заступника відповідального редактора "Українського історичного журналу"¹⁰. Проте це побажання на той час не було враховано.

Незважаючи на всі ці перешкоди, редколегія доклала всіх зусиль, щоб уже з другого півріччя 1957 р. журнал почав виходити. Її склад був таким - Ф.Шевченко (відповідальний редактор), І.Бутич, І.Гуржій, М.Доній, В.Жебокрицький, П.Калениченко (заст. відп. редактора), С.Королівський, І.Крип'якевич, П.Лавров, Г.Мултих (заст. відп. редактора), В.Самофалов, Г.Шевчук (відп. секретар). Редакція розмістилася на бульварі Шевченка, 14.

У передовій статті "Від редакційної колегії" зазначалося, що поява "Українського історичного журналу" є знаменною подією в науковому житті республіки, "ще одним переконливим свідченням піклування комуністичної партії та радянського уряду про розвиток історичної науки на Україні"¹¹. Орієнтувався часопис головним чином на професійних суспільствознавців, викладачів історії вищих та середніх навчальних закладів, пропагандистів і лекторів, на партійний і радянський актив та студентів історичних факультетів. Його найважливішою метою повинно було стати об'єднання творчих зусиль українських істориків, "войовнича, партійна і непримиренна боротьба за чистоту марксизму-ленізму, проти будь-яких спроб ревізувати це велике вчення, проти всіляких проявів ворожої ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму, проти реакційної буржуазної історіографії"¹². Такі принципи протрималися фактично до середини 80-х років ХХ ст.

Перший номер (липень - серпень) було підписано до друку 20 грудня 1957 р., і вийшов він тиражем у 5 тис. примірників. Його зміст поділявся на такі рубрики: статті, повідомлення, документи, спогади, огляд джерел та літератури, рецензії, хроніка¹³. Дещо умовним, на наш погляд, виглядало структурне виділення тематично схожих підрозділів: огляд джерел і рецензії. Однак без перебільшення можна сказати про те, що номер викликав неабиякий інтерес і жваве обговорення. Серед інших, особливу увагу медієвістів привернула студія І.Крип'якевича про соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (до 300-річчя від дня смерті)¹⁴. Спочатку її запланували до рубрики "Статті". Проте після обміну думками між колегами прийняли рішення вмістити 4 статті на історико-партійну тематику, а рукопис І.Крип'якевича перенесли до повідомлень¹⁵. Публікація являла собою лише незначну частину капітальної монографії вченого про засновника Української козацької держави, яка після довгих поневірянь, урізань цензури побачила світ у 1954 р.¹⁶

Слід зазначити й про публікацію в цьому номері рецензії Ф.Шевченка на колективну працю співробітників Інституту філософії АН СРСР "Роль народных масс и личности в истории" (М., 1957)¹⁷. Правда, рецензент поставив питання дещо ширше: роль народних мас, класів, партій і особи в історії. Можливо, це збіг обставин, але думається, що тут немає випадковості, - у "Наукових записках" Інституту історії № 9 за той самий рік вийшла програмна стаття вченого "Про роль народных масс в истории"¹⁸. Хоча вона була написана з широким використанням праць класиків марксизму-ленізму, їх методології, - її гостро критикували у вищих партійних органах, а автор тривалий час зазнавав переслідувань за нібито неправильне тлумачення предмета дослідження.

№1 і 2 "Українського історичного журналу", як доповідали у відділ науки і культури ЦК КПУ, вийшли з великими труднощами і напруженням¹⁹. Успіху було досягнуто тільки завдяки ентузіазмові членів редакційної колегії і зокрема Ф.Шевченка. Тому останні ставили питання хоча б про елементарні умови для праці. Офіційно в штаті значилися один літредактор і редактор-організатор, на яких покладалася вся технічна частина.

Разом з тим за перші два місяці функціонування часопису до його портфеля надійшло понад 250 статей, повідомлень, рецензій, оглядів тощо. Всі матеріали вимагали кваліфікованого редакційного доопрацювання. Через це стала очевидною потреба у завідувачах відділами історії партії та радянського суспільства, капіталізму, феодалізму й загальної історії, а також у досвідченій друкарці та кур'єрові. Для порівняння зазначимо: московські двомісячні журнали "Вопросы истории КПСС" у своєму штаті мали 24 особи, а "История СССР" і "Новая и новейшая история" по 19 осіб. Причому останні не мали такого широкого профілю й призначення, як український часопис. У зв'язку з цим ставилося питання, щоб членам його редколегії, які за свою роботу не одержували ніякої винагороди, зменшити наукове навантаження на основних місцях, а саме: відповідальному редакторові Ф.Шевченку, заступникам відповідального редактора П.Калениченку (Інститут історії АН УРСР) і Г.Мултиху (Інститут історії партії), відповідальному секретареві Г.Шевчуку (Інститут історії АН УРСР) на 2/3 навантаження на основній роботі. Членам редколегії В.Жебокрицькому і П.Лаврову (Київський держуніверситет), С.Королівському (Харківський держуніверситет), М.Донію (інститут історії партії), В.Самофалову (Вища партійна школа), І.Бутичу (Архівне управління УРСР) - на 1/3 навантаження²⁰.

Московські історичні журнали за опубліковану в них продукцію авторам виплачували гонорари від 3 тис. до 5 тис. руб. за 1 друк, арк., а видавництво АН УРСР збиралося розраховуватися відповідно лише 1,2 - 1,5 тис. руб., що нерідко не зацікавлювало провідних істориків країни. Планувалося гонорари "УІЖу" збільшити до 1,5 - 3 тис. руб.²¹

Хоча часопис офіційно вважався друкованим органом двох установ, проте більший обсяг роботи у ньому виконували працівники Інституту історії АН УРСР. Так, стосовно двох своїх заступників Ф.Шевченко повідомив директора Інституту

Історії партії І.Назаренка: активну участь у роботі журналу фактично бере один з них - П.Калениченко. В той час як роль другого - Г.Мултиха, протягом майже двох років зводилася лише до присутності на засіданнях редколегій та візуванні час від часу окремих статей. Відповідальний редактор вважав таке становище неправильним і запропонував, щоб заступники по черзі вели номери часопису. Це, на його думку, "ліквідує штурмовщину в редакції", дасть змогу відповідальному редакторові "більше займатися організацією та підготовкою теоретичних і проблемних статей", в яких відчувалася гостра потреба, а також сприятиме "розчищенню редакційного портфеля", де знаходилося близько 500 матеріалів²².

Вихід у світ журналу історичного профілю був зустрінутий суспільствознавцями республіки із задоволенням і схваленням. З'явилися позитивні оцінки на сторінках преси²³. Однак, коли широкому колу дописувачів стало відомо, що один авторський аркуш в "УІЖі" оплачується в середньому 660 руб.²⁴, та й то не всім*, то незабаром наплив матеріалів скоротився в кілька разів. Практично редакція не могла залучити за такий гонорар відомих істориків союзного рівня. Навіть траплялися випадки, коли автори забирали з редакції свої статті й відправляли до Москви. Негативно впливав на репутацію часопису і його несовоєчасний вихід у світ. Так, № 1 у виробництві перебував 101 день, а № 2 - 75 днів. Через це деякі статті встигали застаріти (особливо це стосувалося матеріалів хроніки)²⁵.

У 1958 р. вирішувалося також багато інших питань як технічно-організаційних, так і наукових. Зокрема через необхідність більше уваги приділяти методиці викладання історії в школі, висловлювалося побажання редколегії залучити до співпраці співробітника Науково-дослідного інституту педагогіки АН УРСР А.Санцевича²⁶. В №3 з'явився новий розділ - "Історіографія"²⁷. І.Гуржій наполягав на збільшенні публікацій з історії України доби феодалізму**. Його повністю підтримав Ф.Шевченко, який також зауважив стосовно рецензій, вміщених у часописі й майбутніх: їх цінність має полягати не в анованому переказі рецензованих праць, а в критичній оцінці. В черговий раз обговорювалася можливість збільшення обсягу "УІЖу", зокрема друкування його з 1960 р. раз у два місяці²⁸.

Проте, звичайно, найбільш гостро вирішувалися проблеми впорядкування редколегії належними штатами, оплати їх і статей авторів. Нерідко обговорення переносилося в стіни ЦК КПУ, кабінети С.Червоненка та М. Під горного. Однак це не дуже допомагало. З 630 матеріалів, які були в портфелі редакції на час виходу №8, лише 258 було опубліковано. Понад 370 статей продовжували лежати і втрачати свою наукову цінність та політичну актуальність²⁹.

Слабо поліпшували розпочату справу консультації, спільні засідання редколегії з представниками інших журналів, наприклад "Истории СССР"³⁰. Роботу "УІЖу" обговорювали також на вчених радах Інституту історії з огляду "Перспективи радянської історичної науки на Україні на 10 - 15 років"³¹. Проте такого роду діяльність, безперечно, підвищувала вимоги до часопису, його автури, сприяла формуванню творчої атмосфери навколо нього.

Протягом 1958 р. вийшло 6 номерів із 142 матеріалами. Серед них 21 стаття, 9 оглядів, 35 рецензій і нотаток про книги, 6 листів до редакції, 2 публікації про обмін досвідом, 41 хроніка. Надійшло близько 350 матеріалів різних авторів³².

Наступного року робота в журналі помітно нормалізувалася, стала більш ритмічною. В січні, за планом, було рекомендовано до друку №1 за 1959 р. і затверджено план №2. Підвищувалися вимоги до розділу "Критика та бібліографія". У зв'язку з цим відповідальний редактор зауважив, що "рецензії пишуть

* Видавництво АН УРСР довільно встановило оплату тільки третині статей у кожному номері: тобто десь 5 друк, аркушів.

До речі, того року І.Гуржій був обраний членом-кореспондентом АН УРСР із спеціальності Історія України періоду феодалізму, а І.Крип'якевич - академіком, що певною мірою свідчило про зростання фахового рівня членів редколегії в галузі медієвістики.

або друзі, або вороги, а в бібліографії відсутня система. Критика часто має поверховий і суб'єктивний характер, лише 20% рецензій є більш-менш аргументованими". М.Доній запропонував взагалі замовляти рецензії відповідним фахівцям³³.

Разом з тим різко впала передплата: з 4 тис. у першій половині 1958 р. до 2 тис. на початку наступного. Очевидно, це можна певною мірою пояснити тим, що журнал майже не передплатили вчителі шкіл через відсутність на його сторінках публікацій про викладання історії в середніх навчальних закладах³⁴.

За вказівкою "згори", огульної критики зазнали давні праці І.Крип'якевича, що також не пройшло безслідно для редколегії. Безпосередньою причиною цього стала їх популяризація (насправді тільки згадка) на сторінках часопису в період висунення вченого в академіки. Про те, що так не слід було робити, зауважив П.Лавров. М.Доній наголосив, що при оцінці книжок І.Крип'якевича не було використано офіційну характеристику, дану їм комісією Відділу суспільних наук. Г.Мултих запропонував: "Треба якось реагувати на цю помилку. Краще всього було б, коли б Іван Петрович Крип'якевич звернувся з листом до редакції, в якому вказав би на негативний характер видання, в якому була надрукована одна з його праць, перелічених у № 6 журналу за 1958 р."³⁵.

Вченому пригадали, що він був одним з послідовних учнів "буржуазно-націоналістичної школи" М.Грушевського і в багатьох працях, які свого часу вийшли за його редакцією, виступав противником марксистської історичної науки. Зокрема критичного переосмислення, на думку декого, вимагали такі праці вченого: "Козаччина в політичних комбінаціях 1620 - 1630 рр." (ЗНТШ, т.117/118, 1914), "Студії над державою Богдана Хмельницького". Вип.1 - 9 (ЗНТШ, т. 138/140,144/145,147,151, 1925 - 1931), "Матеріали до історії української козаччини," Т.1, (1908) та інші, які "чомусь в "УІЖі" назвали широковідомими та такими, що мають велике пізнавальне значення"³⁶. "Кожному радянському історикові відомо, - наголошувалося на розширеному засіданні редколегії 2 лютого, - що перелічені праці Крип'якевича написані в звичайному дусі буржуазно-націоналістичної школи Грушевського. "Історія української культури", в якій Крип'якевич виступає співавтором і редактором, є твором, цілком ворожим марксистській науці, в якому паплюжиться весь культурно-історичний процес, що відбувався в Радянській Україні до 1939 року"³⁷. "УІЖу" закидалося, нібито він зробив переоцінку цінностей і перелічені вище роботи необгрунтовано визнав доброякісними та рекомендував увазі широкого кола читачів.

Наскільки вищі партійні органи втручалися в діяльність редколегії, свідчать такі факти. №4 "УІЖу" 1959 р. редколегія вирішила присвятити 20-річчю возз'єднання українських земель у складі республіки. Проте, як повідомили їй з ЦК КПУ, ця дата не відзначатиметься. Звідти ж безпосередньо "порекомендували", які матеріали зняти й замінити. Причому було наказано: "Брати рішучий курс на історію радянського періоду"³⁸. Нерідко доходило до автоматизму, коли кожна компартійна постанова обов'язково бралася на "озброєння", навіть тоді, коли вона безпосередньо не стосувалася діяльності часопису. Це видно з виступу П.Калениченка на засіданні редколегії 17 вересня: "ЦК вказує більше друкувати статей радянського періоду. Постанова* стосується нашого журналу, і ми повинні керуватися нею, хоча в ній і не згадується конкретно про наш журнал". Цю думку продовжив Г.Мултих: "У подальшому треба звернути увагу не лише на радянський період і сучасність (так у документі. - *Лем.*), і не обмежувати дослідницькі статті тільки рамками історії України. Бажано частіше виступати зі статтями загальноросійськими. Орієнтувати дослідників і читачів на загально-російську тематику"³⁹.

Діяльність редколегії в 1960 р. спрямовувалася постановою ЦК КПРС "Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах", і саме їй було присвячено кілька засідань, і вже в січні спеціально вирішувалося питання про необхідність

Мова, очевидно, йде про постанову ЦК КПРС, прийняту внаслідок рішень позачергового XXI з'їзду КПРС.

публікації передової чи статті пропагандистського характеру. На що Г.Шевчук чи то приречено, чи то філософськи зазначив: "Треба дати про цю постанову в № 1, бо будуть знову нас лаяти", а Г.Мултих додав: "Це розгорнута програма ідеологічної роботи на цілий період"⁴⁰.

На початку року було підбито підсумки попередньої діяльності "УІЖу": в 15-ти номерах опубліковано 405 матеріалів 409 авторів (58 статей, 28 оглядів, 105 рецензій, 10 листів до редакції і т.д.); основна увага приділялася висвітленню історії радянського періоду: 38 матеріалів про громадянську війну, 10 - відбудовний період, 19 - Велику Вітчизняну війну 1941 - 1945 рр. З історії партії вийшло 34 студії, або 20% загальної кількості, серед авторів публікацій кияни становили близько 67%⁴¹.

Про результати і проблеми, які загострилися до 1960 р., висловлювалися самі члени редколегії приблизно так - Ф.Шевченко: "Передплата на журнал дуже погана - всього 2800 передплатників. Широке залучення вчителів до неї не вдалося. Часопис дорогий, нецікавий. Однак, коли з ціною нічого не поробиш, то за те, щоб викликати більший інтерес у читача, будемо боротися"; В.Жебокрицький: "УІЖ" повинен сам за себе агітувати".

Однак у кінці того ж року відповідальному редакторові довелося вирішувати не лише наболілі питання журналу, а й власні проблеми. Справа в тім, що в президії ЦК КПУ було прийнято спеціальну постанову стосовно книги Ф.П.Шевченка "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст." (К.,1959), відповідальним редактором якої був І.Крип'якевич⁴². Центральний комітет зобов'язав обговорити працю, "викрити" в ній методологічні помилки і "належним чином оцінити її на сторінках журналу "Комуніст України". Постанову обговорили на парткомі, а потім на партійних зборах Інституту історії. Було вирішено розглянути книгу Ф.П.Шевченка і на редколегії. Правда, головуючи на засіданні 12 листопада, І.Гуржій звернув увагу на те, що її "широко розглянули на інститутських зборах, недоліки роботи стали ясні", а тому звів критику головним чином до "недостатньої оцінки (аналізу)" окремих аспектів у книзі. Потім швидко перейшли до обговорення видання книг в АН УРСР, апробації статей, які надходять у портфель часопису. М.ДоніЙ згодом повернувся до постанови президії ЦК і дещо із сумнівом зазначив, що в ній говориться, ніби з рецензією повинен виступити "Комуніст України", але, можливо, це варто зробити і "УІЖу", а коли так, то треба обов'язково підготувати рецензію об'єктивну, "а мовчати нам не можна"⁴³. На той час уже з'явилася критична рецензія К.Гуслисто-го, але Ф.Шевченко з нею категорично не погодився.

Наступний 1961 р. у цілому пройшов під гаслом - "Гідну зустріч проведенню та обговоренню матеріалів XXII з'їзду КППС і КПУ". В зв'язку з цим відповідальний редактор журналу запропонував навіть дещо змінити його структуру, зокрема видавати додаток - вкладиш. Планувалося розробити програму, щоб можна було давати відповіді на ті питання, які порушувалися на з'їздах. Виникла пропозиція запровадити рубрику "Календар", в якому дуже стисло висвітлювалися б видатні історичні події та біографії відомих діячів (з №3). Пропонувалося надрукувати серію статей, спрямованих на подолання культу особи.

Цікаво, що коли прийшов лист з Нью-Йорка з проханням надіслати певні дані про журнал, то члени редколегії, не маючи досвіду прямого спілкування із західними колегами, вирішили порадитися з цього приводу з ЦК КПУ. А те, що на запит слід відповісти, не викликало сумніву, бо, мовляв, "вони все одно напишуть про журнал і можуть дати невірні дані"⁴⁴.

В 1962 р. у черговий раз гостро постало питання про викриття наслідків культу особи, а в редакції не було на цю тему жодної статті. Наближалось відзначення дати з дня народження партійного та державного діяча, академіка АН УРСР М.Скрипника (1872 - 1933), але наявну студію з цього приводу не наважувалися друкувати без схвалення "згори". Дописи Ф.П.Шевченка продовжували обговорювати з усіх боків, контролювати, і навіть його принципова позиція

- "Стаття не передова, а авторська, і кожен автор має право висловлювати свою думку", - нічого не змінювала на краще. Лише коли вчений показав свою наукову продукцію в ЦК і отримав "добро", - зникли всі проблеми. "Раз у ЦК не заперечують, то навіщо тоді обговорювати її на редколегії", - дивувався М.Доній⁴⁵.

Члени редколегії обговорювали багато рецензій на книги, що тоді виходили, або готувалися до друку у видавництві АН УРСР. Ця робота безпосередньо впливала на розвиток історичної науки в республіці і, конкретно, на оцінки подій, явищ, осіб.

Слід зазначити, що деякі негаразди організаційно-структурного характеру того часу обговорювалися на засіданнях редколегії, висвітлювалися на сторінках "УІЖу". Скажімо, питання становища вітчизняної історіографії чи національного краєзнавства, які виникли в кінці 50-х - на початку 60-х років і могли певною мірою сприяти оформленню думки про необхідність виділення таких окремих підрозділів у Секції суспільних наук. Рубрика "Питання краєзнавства" в часописі з'явилася ще в 1960 р.

Поступово минав період так званої "відлиги". У всьому відчувалося наближення зміни політичного курсу в країні. 14 жовтня 1964 р. пленум ЦК КПРС увільнив М.Хрущова від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС, члена президії ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР.

Події, які мали місце в країні в кінці 1964 р., прямо позначились і на діяльності "УІЖу". Тоді фактично вперше спеціальною постановою ЦК КП України було звернено увагу на його роботу. У зв'язку з цим 2 листопада відбулося засідання дирекції Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ. Порядок денний передбачав практично одне питання: про заходи виконання постанови ЦК КП України 1964 р. стосовно часопису. Присутніми були новопризначений директор Інституту історії К.Дубина - дослідник актуальних проблем ленінської теорії соціалістичної революції⁴⁶, згадувані вище І.Назаренко, Ф.Шевченко, І.Гуржій, Г.Мултих, А.Санцевич, а також П.Маркіанов, І.Коломійченко, О.Юрченко, Л.Мрищук, І.Лупандін. Перше, про що оголосив К.Дубина, це те, що "УІЖ" з нового року стане щомісячником (згідно з рішенням президії ЦК КПУ). Відповідно до критики в ньому мало більше друкуватися проблемних статей, але з такими, на жаль, ніхто з докторів наук Інституту історії не виступив протягом цілого року. Передбачалося повнокровне висвітлення всіх періодів історії України, адже, за твердженням Ф.П.Шевченка, "журнал не читають". 70 - 80% становили матеріали новітнього періоду, які більшість читачів взагалі не вважали за історію, бо ці публікації не розкривали її хід. А в окремих номерах зовсім були відсутні студії із середньовічної доби і нового часу, які давали б перспективи для майбутніх творчих пошуків⁴⁷.

Також зазначалося про слабе висвітлення аспектів всесвітньої історії, недостатню критику буржуазної ідеології в історіографії. Причому останнє пояснювалося тим, що "не дають належної літератури". А стосовно рівня рецензій до протоколу було записано: "Ніхто не дає своїх думок, більше переказ книг". Знову порушувалося питання про матеріальні видатки, наголошувалося, що журнал з початку свого існування видається фактично на громадських засадах, в редакції додатково ще потрібні 6 осіб (літредактор, редактори, коректор, друкарка), зарплата редактора 98 руб., що "не входить ні в які рамки, бо то є люди освічені й багато працюють". Зазначалося також, що тираж "УІЖу" тоді становив близько 5 тис, а журналу "Радянське право" - 9 тис.⁴⁸

Ці ж проблеми залишалися невирішеними і в наступні кілька років, незважаючи на те, що "УІЖ" продовжував бути чи не основною творчою трибуною істориків республіки⁴⁹. Проте це не завадило К.Дубині при неофіційному спілкуванні з вченими діаспори на XII Міжнародному історичному конгресі у Відні 1965 р. порівняти вітчизняний часопис з американським "Українським істориком" і заявити, що перший - не гірший⁵⁰. Критичніше висловився відповідальний редактор "УІЖу", коли на початку 1966 р. серед членів редколегії зазначив:

"Наш журнал не читають, бо в статтях сучасного періоду не пишемо правду. Цим ми компрометуємо себе"⁵¹.

На наш погляд, Ф.П.Шевченко мав на це і моральне право. Висловимо свою особисту думку, можливо, дещо суб'єктивну: його статтю "Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?" в №11 "УІЖу" за 1966 р.⁵² слід вважати дуже сміливою на той час і найкращою серед інших студій часопису за весь рік. Як би там не було, саме про неї нерідко згадували молоді історики кінця 60-х - середини 80-х років через певну недоступність інформації про біографію М.Грушевського.

1965 р. багато провідних учених республіки виступили на сторінках журналу з кількома важливими ініціативами. Зокрема І.Крип'якевич, М.Марченко, А.Введенський, Я.Ісаєвич, Я.Дашкевич, Ф.Максименко (заст. директора наукової бібліотеки Львівського університету ім. І.Франка) та бібліограф Н.Шеліхова наполягали на необхідності видання бібліографії з історії УРСР. На їхню думку, "успішне наукове опрацювання історії України вимагає, з одного боку, створення наукової фундаментальної ретроспективної бібліографії з історії УРСР і одночасно - обліку численних досліджень, статей та інших публікацій, вміщуваних у періодичних виданнях Радянського Союзу та за кордоном"⁵³. Такий заклик дав помітний поштовх для активізації роботи в цьому напрямі. Незабаром було підготовлено кілька бібліографічних покажчиків, де історичні публікації видавництва АН УРСР посіли відповідне місце⁵⁴. Проте випередив усіх "Систематичний покажчик (1957 - 1966) по "УІЖу"⁵⁵.

Уважним до порушеної радянськими істориками важливої проблеми був "Український історик". Він не раз критикував партійно-ідеологічні нашарування в бібліографії з історії УРСР (1960 - 1965 рр.), що тоді друкував "УІЖ"⁵⁶. Разом з тим видавці американського часопису розуміли, за яких складних суспільно-політичних обставин доводиться працювати їхнім колегам в Україні⁵⁷.

З цікавою ініціативою 1965 р. виступив М.Брайчевський, підтримавши ідею Г.Логвина, висловлену ним у статті "Перегук віків" ("Літературна Україна", 1965 р., 9 лютого) щодо організації в нашій республіці Добровільного товариства сприяння охороні пам'яток культури⁵⁸. 21 грудня наступного року було створене Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, до республіканського правління якого відразу увійшли і деякі члени редколегії "УІЖу", наприклад, К.Дубина (голова), І.Гуржій (член президії) та ін.⁵⁹

У 1965 р. до віце-президента АН УРСР І.Білодіда надійшла доповідна записка, підписана групою українських істориків на чолі з І.Крип'якевичем. У ній йшлося про задум створити "Історичний атлас України". Ідею якимось чином перехопили в Москві. Бо того ж року в №7 часопису було опубліковано не текст записки, а матеріал московського спеціаліста в галузі історичної географії В.Яцунського "Про створення історичного атласу"* . До обговорення проблеми підготовки атласу підключилося багато дослідників різного рівня. Хід дискусії, структура майбутнього атласу і тематика карт протягом тривалого періоду висвітлювалась "УІЖем". Однак реально втілити задумане в життя не судилося через радянську ідейно-методологічну основу. До вирішення цього питання вітчизняні науковці повернулися в кінці ХХ ст.

24 квітня 1967 р. помер Іван Петрович Крип'якевич. Для редколегії, її іміджу це була величезна втрата - втрата як людини, і як вченого зі світовим ім'ям⁶⁰. Його знали й цінували на Заході, а праці широко використовували.

В липні того ж року "УІЖу" виповнилося 10 років. Для істориків це стало помітною подією. Часопис залишався єдиним у республіці періодичним виданням, що публікував наукові студії з історії України від найдавніших часів до

Можна припустити, що ця публікація вийшла за попередньою домовленістю російського вченого з українськими і, зокрема, членами редколегії. Бо, наскільки нам відомо, зв'язок між ними існував постійно. Наприклад, В.Яцунський опублікував кілька рецензій на історичні праці, видані в АН УРСР.

новітніх подій. Він був своєрідним барометром стану науки загалом по СРСР і зокрема в Україні, показником успіхів і негараздів, які в ній відбувалися. За цей період у 75 номерах опубліковано 2684 матеріали 3094 авторів, що говорить саме за себе. Своєрідно склалися взаємовідносини редколегії з дописувачами, яскраву характеристику яким Ф.Шевченко дав у своїй статті з приводу ювілею: "Взаємини між авторами й журналом не зводились лише до принципу - автор бажає надрукуватися, а журнал має можливість опублікувати. Вони набагато складніші. Почати хоча б з того, що авторські пропозиції й можливості журналу не завжди перебувають у гармонійній єдності. Пропозицій багато, редакційний портфель з року в рік збільшується, але обсяг журналу залишається без змін. Прийняті до друку матеріали довго чекають своєї черги (іноді рік - два). І є небезпека, що ці терміни зростатимуть. Таке залежання матеріалів зовсім нестерпне, бо стримує розвиток науки"⁶¹. До цього важко щось додати. І дуже показовим є те, що головний редактор добре розумів: не Існує читачів з однаковими вимогами, рівнем знань та інтересу до історії.

За 10 років на сторінках часопису опублікували свої матеріали автори зі 102 населених пунктів України — столиці, обласних центрів, невеликих міст і сіл. Правда, кияни становили майже половину з них. За кількістю надходжень матеріалів до редакції після Києва йшли Харків, Львів, Одеса, Ужгород, Дніпропетровськ, Кам'янець-Подільський, Чернівці і т.д. Присилали свої статті історики з інших республік СРСР та з-за кордону. Польщу представляли дописувачі з Варшави, Кракова, Вроцлава, Ополя, Катовиць, Чехословаччину - з Праги й Братислави, Румунію - з Бухареста й Сігета, Угорщину - з Будапешта й Дебрецена, Німецьку Демократичну Республіку - з Берліна, Єни, Ляйпцига, Болгарію - із Софії, також була представлена Канада⁶². Отже, можна казати не лише про всесоюзне, а й до певної міри про міжнародне визнання.

Під час відзначення 10-літнього ювілею було висловлено щирі подяки за плідну роботу членам редколегії, які перебували в її складі з часу заснування й стали своєрідними ровесниками часопису - І.Бутичу, І.Гуржію, М.Донію, В.Жебокрицькому, П.М.Калениченку, С.Королівському, П.Лаврову та деяким іншим.

У другій половині року бунтівного і щирого Ф.Шевченка усунули з посади відповідального редактора, зробивши рядовим членом колегії. Замість нього було призначено К.Дубину, під керівництвом якого встигли затвердити всього кілька планів журналу (22 вересня він раптово помер). 20 вересня на розширеному засіданні редколегії (за участю 12 співробітників Інституту історії) відбулося обговорення двох останніх підготовлених до друку номерів "УІЖу" (1967). Головним чином ішлося про необхідність збільшити тираж часопису, підняти теоретичний рівень статей. На думку нового головного редактора, "журнал хороший, але інколи трапляються речі, які призводять до того, що треба рвати сторінки..."⁶³. Планувалося дещо реорганізувати підрозділи часопису й щоб кожний член редколегії відповідав тільки за свою ділянку роботи. Підготували список заввідділів. До роботи на громадських засадах залучили групу активу з інституту.

Ціле півріччя 1968 р. журнал залишався без головного редактора. Його функції виконували заступники А.Гасцький, А.Санцевич, П.Шморгун. Тож восени редакційний колектив знову очолив Ф.П.Шевченко. У вересні до складу редколегії було введено А.Шлепакова, А.Ярошенка, а виведено І.Назаренка, П.Шморгуна, і, зрозуміло, К-Дубину⁶⁴. І.Кожукало посів посаду заступника головного редактора.

У радянській історіографії було прийнято вважати, що в кінці 60-х - на початку 70-х років відбувався "процес бурхливого розвитку науки", у тому числі її гуманітарної галузі⁶⁵. Дійсно, якщо говорити про кількість спеціальних монографічних досліджень чи великих узагальнюючих праць, було досягнуто значних успіхів. Окремо слід назвати такі: "Історія Української РСР: Науково-популярний нарис" (К., 1967), "Історія робітничого класу Української РСР" у 2-х томах (К., 1967. - Т.1. - Відп. ред. Ф.Єлось; Т.2. - Відп.ред. І.О.Гуржій), "Історія селянства Української РСР" у 2-х томах (К., 1967. - Т.1. - Відп. ред. В.А.Дядиченко;

Т.2. - Відп. ред. Л.І.Компанієць), "Історія Української РСР" у 2-х томах (К., 1967. - Т.1, 2. - Відп. ред. К.Дубина)*, "Історія АН Української РСР" у 2-х книгах та інші. Їх характеристика та оцінка не є предметом нашого дослідження, тому лише зауважимо: члени редколегії доклали великих зусиль, щоб ці видання побачили світ, процес їх підготовки висвітлювався на сторінках часопису. Безперечним позитивним здобутком останнього в 1965 - 1970 рр. слід вважати публікацію статей з історії козацтва⁶⁶, розробку проблем виникнення та еволюції української державності, формування самосвідомості українців доби феодалізму⁶⁷.

Однак хотілося б наголосити на іншому - на суперечностях суспільно-політичної обстановки, що стосувалися безпосередньо й істориків. 1965 р. у надрах ідеологічних структур КПУ розгорнулася підготовка ідеологічного погрому так званих шістдесятників. Восени поповзли чутки (поширювали їх офіційні особи) про нібито розкриття антирадянського "бандерівського" підпільного центру, виявлення нелегальної друкарні, вилучення зброї, іноземної валюти тощо. Незабаром почалися арешти. Поступово боротьба з дисидентством набула ще більш грубих форм. За будь-яку незгоду з офіційною лінією партії її членів позбавляли партійних квитків, наукових працівників виганяли з роботи, студентів виключали з вузів і т.д.

Лише один конкретний приклад, який безпосередньо має відношення до "УІЖу". На замовлення І.Гуржія, П.Калениченка, Ф.Лося, А.Санцевича відомий на той час археолог М.Брайчевський підготував статтю стосовно термінів "приєднання" і "возз'єднання" України з Росією в 1654 р. Передбачалося, що виникне суто академічна дискусія. Необхідність її було зумовлено підготовкою в Інституті історії АН УРСР "Історії Української РСР" (у 2-х томах), де це питання стояло досить принципово. Проте вихід статті на тривалий час затримався, а влітку 1966 р. вона почала поширюватися в самвидаві. Це, а також те, що в статті переконливий критиці було піддано концепцію "возз'єднання двох братніх народів", причому із широким залученням положень класиків марксизму-ленінізму, призвело до її заборони. Новий директор інституту А.Скаба (з березня 1968 р.) - фахівець з історії радянського суспільства та КПРС, який за плечима мав лише одну невелику монографію, звільнив М.Брайчевського з роботи. З 1970 р. той почав працювати вже в Інституті археології АН УРСР. У 1972 р. його стаття "Приєднання чи возз'єднання" потрапила за кордон, у Торонто, де й була опублікована без згоди автора видавництвом "Нові дні". Тоді ж ученого звільнили з роботи без права протягом багатьох років працювати за фахом⁶⁸.

На початку 70-х рр. тиск компартійної номенклатури на розвиток історичної думки неабияк зріс, набув нових вульгарних форм і проявів.

Конкретно "УІЖ" критикували за недостатнє висвітлення ленінської тематики⁶⁹. О.Бородін, М.Буцько, Г.Нікольников, В.Павленко в "Комуністі України" (№ 6 за 1970 р.) опублікували статтю "Більше уваги питанням історії КП України", де, окрім іншого, було зроблено огляд матеріалів з цієї тематики, надрукованих на сторінках "УІЖу" протягом 1967 - 1970 рр. Основний закид такий: ряд питань ленінської теоретичної спадщини, історії комуністичної партії України дожовтневого періоду залишилися поза увагою, а роль партії в соціалістичному будівництві, Великій Вітчизняній війні й післявоєнній відбудові народного господарства висвітлюється недостатньо (зауваження, на наш погляд, не були об'єктивними). Тому редколегія, врахувавши критику, визначила як одне зі своїх головних завдань - прагнути й надалі підносити теоретичний та ідейно-політичний рівень журналу, посилювати увагу як до загальних питань історії КПРС, КПУ, так і до розробки історії місцевих партійних організацій⁷⁰.

У 1971 р. почав виходити очолюваний І.Гуржієм "Український історико-географічний збірник" (К. - Вип.1). Однак наступного року, після виходу другого випуску, видання прикрили. Було відновлено часопис "Київська старовина", але

* У 1969 р. видання вийшло російською мовою.

відразу йому інкримінували навмисне виділення в назві "буржуазно-ліберально-го спрямування"⁷¹. Журнал припинив існування 1972. Виникли непереборні труднощі з друком "Історіографічних досліджень в Українській РСР" (К., 1968 - 1972. - Бип. 1 ~ 5). Створена редколегія для публікації джерел з історії України (щось на зразок Археографічної комісії АН УРСР 1919 - 1936 рр.) спромоглася, хоч задуми в неї були досить великі, випустити у світ лише "Літопис Самовидця", підготовлений Я.Дзирою (К., 1971).

Різно змінювалася ситуація у верхах. 1972 р. було усунуто з посади першого секретаря ЦК Компартії України, члена політбюро ЦК КПРС П.Шелеста. Його замінив ортодоксально налаштований В.Щербицький. Секретарем ЦК КПУ з ідеології став відвертий українофоб В.Маланчук. Вони повели республіканське партійне керівництво у фарватері політики "викриття національного чванства, ідейно порочних позицій самотності, відрубності історичного минулого України"⁷², ініційованої Москвою.

У проекті доповіді головного ідеолога В.Маланчука на республіканському активі Ідеологічних працівників знаходимо звинувачення окремих істориків (конкретно це стосувалося Ф.П.Шевченка, як тодішнього директора Інституту археології (1968 - 1972 рр.)) в "безпринципності, проявах аполітичності, потурання сіоністським настроям, політичній короткозорості", а також у "націоналістичних викривленнях"⁷³. Тоді ж було виключено з партії й звинувачено в націоналізмі відомого скульптора І.Гончара, який наважився проповідувати любов до рідної мови, батьківщини, козацької минувшини.

Статті в часописі проходили через редакторське сито по кілька разів. Навіть ті з них, які писалися у відповідному дусі, лише через згадку небажаних осіб викликали у чиновників від науки категоричні заперечення. Так, 1972 р. було поставлено під сумнів доцільність публікації матеріалів про кардинала Й.Сліпого та митрополита А.Шептицького, бо лунали рішучі заклики про посилення боротьби з буржуазною ідеологією та її найбільш "підступним і отруйним різновидом - українським буржуазним націоналізмом"⁷⁴.

Незважаючи на звинувачення, Ф.П.Шевченко продовжував наполягати на тому, щоб більше друкувати студій з історії України доби феодалізму та капіталізму⁷⁵. Проте його вже мало хто підтримував. 31 жовтня 1971 р. помер друг і колега вченого І.Гуржій. З 1972 р. директором Інституту історії призначили А.Скабу. Деякі члени редколегії пропонували порушити перед ЦК партії питання про усунення відповідального редактора з посади⁷⁶, що й було здійснено в тому ж таки році. На зміну медієвісту прийшов працьовитий і наполегливий дослідник проблем новітньої історії Польщі П.Калениченко. Зрозуміло, що за таких обставин ще більший ухил часопису в бік сучасної тематики став неминучим.

ЦК КПУ пильно стежив за роботою редколегії журналу, а її члени постійно мали звітувати перед вищим партійним органом республіки. Про це, зокрема, свідчать великі томи своєрідних доповідних записок "Про хід виконання Інститутом історії АН УРСР рішень...". Конкретно в 1972 р. секретаріат ЦК КП України виявив цілий ряд хиб і помилок в науковій діяльності інститутів археології, філософії та історії. Наприклад, робився закид, що в названих установах "розмах і якість теоретичних досліджень деяких науковців, практичні висновки і рекомендації, що містяться в опублікованих ними працях, ще не повністю відповідають тим вимогам, які поставлені перед істориками комуністичною партією... Деякі співробітники... допускають порушення принципу партійності в оцінці суспільних подій і явищ". А найстрашнішим видавалося те, що вони прагнули підняти на щит, обілити й прикрасити ідеологів буржуазного націоналізму, ідеалізувати патріархальщину⁷⁷. Останнє стосувалося безпосередньо періоду середньовіччя.

Центральний Комітет КПУ критикував і конкретних авторів журналу та їхні студії. Зокрема стосовно статті С.Злупка "До 90-річчя від дня народження В.П.Левинського" зазначалося, що в ній подано антинаукове висвітлення життя, діяльності та поглядів цієї особи, зроблено спробу переконати читача в тому, що

діяч і теоретик буржуазно-націоналістичної партії Галичини усе життя пропагував ідеї соціалізму⁷⁸.

Відповідні наслідки не забарилися. Згідно з настановами партійного керівництва республіки в Інституті історії було вжито заходів "по ідейному оздоровленню колективу": з його штатів "скоротили" д-ра іст. наук О.Компан, канд. іст. наук О.Апанович, канд. філол. наук Я.Дзиру, "не обрано за конкурсом" В.Кука⁷⁹. Тоді ж було проголошено цілий напрямок роботи Інституту історії та "УІЖу", який повністю відповідав "історичним накресленням" XXIV з'їзду КПРС, настановам ЦК КПРС і КП України: актуалізація тематики наукових досліджень, надання переваги розробці проблем сучасної Історії, соціалістичного та комуністичного будівництва в нашій країні, критика буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій радянської дійсності, розгортання роботи на допомогу комуністичній партії у справі виховання трудящих, ідейно-політичне загартування кадрів і т.д.⁸⁰

Отже, особливості функціонування "УІЖу" в 60-х - на початку 70-х рр. полягали в тому, що змінився сам історичний період у країні: суспільно-політична відлига перейшла в стійкий застій, брежнєвську добу. Пішли у минуле масові репресії й фізичне знищення людей, але диктат компартійних чиновників поступово й усебічно опанував галузь Історичної науки. Було розгромлено опозиційну течію шістдесятників, представники якої мали безпосереднє відношення до публікацій на сторінках часопису (О.Компан, М.Брайчевський, О.Апанович, Я.Дзира та ін.). Смерть І.Крип'якевича, І.Гуржія, усунення Ф.П.Шевченка з посади відповідального редактора, вихід зі складу редколегії одного з провідних українських археографів, фахівця з історії середньовіччя І.Бутича, спрямованість дирекції інституту на сучасну тематику обумовили швидкий відхід від раніше завойованих позицій - проголошувалася прерогатива багато в чому сфальсифікованих студій з історії соціалістичного та комуністичного будівництва.

⁷⁸ У пещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 - 1956). 36. док. і матеріалів: У 2-х ч. - К., 1996. - 4.2. - С.216 - 218.

⁷⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.8. - Спр.2440. - Арк.9 - 10.

⁸⁰ Там само. - Арк. 18 —19.

⁸¹ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі - НА ІІУ НАН України), - Ф.1. - Оп. 1. - Спр. 721(в). - Арк. 3-4.

⁸² Там само. - Арк. 5-6.

⁸³ Там само. Протокол № 1 засідання редколегії "УІЖу" від 16 липня 1957 р.//НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.721 (д). - Арк.1 -3, 14 - 15.

⁸⁴ Протокол № 1 засідання редколегії "УІЖу" від 16 липня 1957 р.//НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.721 (д). - Арк.1 - 3.

⁸⁵ Протокол № 3 засідання редколегії "УІЖу" від 27 липня 1957 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 721 (д). - Арк. 8 - 10.

⁸⁶ Протокол № 7 засідання редколегії "УІЖу" від 11 грудня 1957 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 721 (д). - Арк. 23 - 25.

⁸⁷ До Центрального Комітету КП України//НА ІІУ НА України. -Ф.1.- Оп.1. - Спр. 721 (в). - Арк. 13.

⁸⁸ Від редакційної колегії // Укр. іст. журн. - 1957. - № 1. - С.5.

⁸⁹ Там само. - С.9.

⁹⁰ Протокол № 1 засідання редколегії "УІЖу" від 16 липня 1957 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 721 (д). - Арк. 1.

⁹¹ Крип'якевич І.П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (до 300-річчя з дня смерті) // Укр. Іст. журн. - 1957. - № 1. - С.94 - 104.

⁹² Протокол № 3 засідання редколегії "УІЖу" від 27 липня 1957 р. // НА ІІУ НАН України. -Ф.1. -Оп.1. -Спр. 721 (д). -Арк. 11.

⁹³ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - К., 1954.

⁹⁴ Роль народных масс и личности в истории. - ГИ., 1957. - 376 с.

⁹⁵ Шевченко Ф. Про роль народних мас в історії// Наукові записки Інституту історії. - К., 1957. - С.3 - 26.

⁹⁶ Відділу науки і культури ЦК КП України // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 721 (в). - Арк. 18.

⁹⁷ Там само. - Арк. 19.

- ²¹ Там само. - Арк. 20.
- ²² Директору Інституту історії партії ЦК КП України тов. Назаренку І.Д. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 721 (в). - Арк. 16 - 17.
- ²³ Новый исторический журнал // Новая и новейшая история. - 1957. - № 5. - С.156 - 157; Львівська правда. - 1958. - 28 січня.
- ²⁴ ЦК КПУ від 11 лютого 1958 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 721 (в). - Арк. 41 - 43.
- ²⁵ Там само. — Арк. 45.
- ²⁶ Там само. - Арк. 24 - 25.
- ²⁷ Протокол № 2 засідання редколегії "УІЖу" від 2 квітня 1958 р.// НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.823 (б). - Арк.5.
- ²⁸ Там само.- Арк. 5-9, 18, 20.
- ²⁹ Секретарю ЦК КПУ тов. С.В.Червоненку// НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. -Спр. 721 (в.). - Арк. 57 - 58.
- ³⁰ Протокол № 5 засідання редколегії "УІЖу" від 2 червня 1958 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 823 (б). - Арк. 15.
- ³¹ НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп. 1. - Спр. 769, 773, 788.
- ³² Протокол № 3 засідання редколегії "УІЖу" від 3 квітня 1959 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 902. - Арк. 18.
- ³³ Протокол № 1 засідання редколегії "УІЖу" від 5 січня 1959 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 902. - Арк. 1 - 2.
- ³⁴ Там само. - Арк. 3.
- ³⁵ Протокол № 2 засідання редколегії "УІЖу" від 2 лютого 1959 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 902. - Арк. 7, 8.
- ³⁶ Вибори нових академіків і членів-кореспондентів АН УРСР. І.П.Крип'якевич // УІЖ. - 1958. - №6. - С.143.
- ³⁷ Протокол № 2 засідання редколегії "УІЖу" від 2 лютого 1959 р.//НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.902. - Арк.12, 13.
- ³⁸ Протокол № 5 засідання редколегії "УІЖу" від 3 липня 1959 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 902. - Арк. 28.
- ³⁹ Протокол № 7 засідання редколегії "УІЖу" від 17 вересня 1959 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 902. - Арк. 33, 35.
- ⁴⁰ Протокол №1 засідання редколегії "УІЖу" від 11 січня 1960 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.987. - Арк.1, 3; Протокол №3 засідання редколегії "УІЖу" від 14 березня 1960 р. //Там само. - Арк. 11.
- ⁴¹ Протокол №3 засідання редколегії "УІЖу" від 14 березня 1960 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.987. - Арк.9 - 10.
- ⁴² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. - К., 1959. - 500 с
- ⁴³ Протокол № 7 засідання редколегії "УІЖу" від 12 листопада 1960 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 987. - Арк. 26 - 32.
- ⁴⁴ Протокол № 1 засідання редколегії "УІЖу" від 1 січня 1961 р. // Там само. - Спр. 1056. - Арк. 1 — 8; Протокол № 7 засідання редколегії "УІЖу" від 10 листопада 1961 р. // Там само. - Арк. 28.
- ⁴⁵ Протокол № 1 засідання редколегії "УІЖу" від 12 січня 1962 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 1122. - Арк. 1 - 4; Протокол № 2 засідання редколегії "УІЖу" від 19 січня 1962 р. // Там само. - Арк. 8.
- ⁴⁶ Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. - К., 1986. - С.110.
- ⁴⁷ Протокол № 7 засідання дирекції Інституту історії АН УРСР і Інституту історії партії при ЦК КПУ від 2 листопада 1964 р.// НА ІІУ НАН України.- Ф.1.- Оп.1.- Спр. 12 (в).- Арк.21, 22.
- ⁴⁸ Там само. - Арк. 22 - 24.
- ⁴⁹ Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. - С.95.
- ⁵⁰ Хроніка // Український історик. - 1967. - Ч. № 3 - 4. - С.144.
- ⁵¹ Протокол № 3 засідання редколегії "УІЖу" від 21 березня 1966 р. // НА ІІУ НАН України. - Ф.1. - Оп. 1. - Спр. 139 (б). - Арк. 12.
- ⁵² Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // УІЖ. - 1966. - № 11.
- ⁵³ Крип'якевич І.П., М.І.Марченко, А.О. Введенський та ін. Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР. Лист до редакції // УІЖ. - 1965. - № 1. - С.158 - 159.
- ⁵⁴ Видання Академії наук УРСР (1919 - 1967). Суспільні науки. Бібліографічний покажчик. - К., 1969. - 650 с; Рудь М.П. Українська Радянська Соціалістична Республіка 1917 - 1967. Бібліографічний покажчик літератури. - К., 1969. - 481 с
- ⁵⁵ Український історичний журнал (1957 - 1966). Систематичний покажчик. - К., 1968. - 233 с.
- ⁵⁶ Хроніка // Український історик. - 1966. - № 1 - 2. - С.130; № 3 - 4. - С.121.

⁵⁴ Сакада Л.Д. Два журнали українських істориків: "Український історичний журнал" та "Український історик" // УІЖ. - 1997. - № 4. - С.64.

⁵⁶ Брайчевський М.Ю. Важлива ініціатива. Лист до редакції // УІЖ. - 1965. - № 4. - С.152 - 153.

⁵⁹ Даниленко В. Дубина Кузьма Кіндратович // Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник. Серія "Українські історики". - К., 1998. - Вип.1. - С.92; Іван Олександрович Гуржій. Бібліографія вчених Української РСР. - К., 1974. - С.15.

⁶⁰ Іван Петрович Крип'якевич // УІЖ. - 1967. - № 6. - С.159 - 160.

⁶¹ Шевченко Ф.П. "Українському історичному журналу" 10 років // УІЖ. - 1967. - № 6. - С.7 - 8.

⁶² Там само. - С.8.

⁶³ Протокол № 6 засідання редколегії "УІЖу" від 20 вересня 1967 р. // НА ІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 204 (б). - Арк. 19.

⁶⁴ Протокол № 6 засідання редколегії "УІЖу" від 13 вересня 1968 р. // НА ІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 256 (в). - Арк. 13.

⁶⁵ Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. - С. 109.

⁶⁶ Кмищенко М.П. Про місце і роль Хортиці в історії запорізького козацтва // УІЖ. - 1968. - №8. - С.93 - 99; Котляр М.Ф. Хто такі бродники (до проблеми виникнення українського козацтва // УІЖ. - 1969. - №5, - С95 - 101; Апанович О.М. Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі // УІЖ. - 1970. - №9. - С.23 - 35 та ін.

⁶⁷ Апанович О.М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму // УІЖ. - 1965. - №12. - С.29 - 38; Крип'якевич І.П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI - на початку XVII ст. // УІЖ. - 1966. - № 2. - С.82 - 84; Бойко І.Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму // Там само. - С.84 - 87; Його ж. До питання про державність українського народу в період феодалізму // УІЖ. - 1968. - № 6. - С. 27 - 38.

⁶⁸ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х - 80-х років. - К., 1995. - С.116.

⁶⁹ Протокол № 8 засідання редколегії "УІЖу" від 11 вересня 1970 р. // НА ІУ НАН України. - Ф.1. - Оп. 1. - Спр. 405 (б). - Арк. 15, 16.

⁷⁰ Там само. - Арк. 17 - 21.

⁷¹ ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.32. - Спр. 630. - Арк. 18.

⁷² Постанова квітневого (1972 р.) пленуму ЦК КПУ // Комуніст України. - 1972. - № 8. - С.4 - 8; Щербіцький В.В. Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС // Комуніст України. - 1973. - № 5. - С.21 - 41.

⁷³ ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.32. - Спр. 630. - Арк. 18.

⁷⁴ Лисенко А.О., Солдатов В.І., Уйомов А.І. Підвищувати рівень філософських досліджень // Комуніст України. - 1972. - №6. - С.86 - 94; Овчаренко Ф.Д. Сучасна ідеологічна боротьба і виховання нової людини // Там само. - С.21 - 34; Римаренко Ю.І., Чередищенко В.П. Український буржуазний націоналізм — знаряддя анти комунізму // Там само. - №10. - С.12 - 19 та ін.

⁷⁵ Протокол № 6 засідання редколегії "УІЖу" від 21 червня 1972 р. // НА ІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 598 (б). - Арк. 19.

⁷⁶ Протокол № 7 засідання редколегії "УІЖу" від 27 вересня 1972 р. // Там само. - Арк. 27.

⁷⁷ Доповідна записка про хід виконання Інститутом історії АН УРСР рішень ЦК КП України з питань дальшого розвитку суспільних наук та підвищення їх ролі в комуністичному будівництві // НА ІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.584. - Арк.11.

⁷⁸ Там само. - Арк. 11, 12.

⁷⁹ Там само. - Арк. 13.

⁸⁰ Доповідна записка про хід виконання Інститутом історії АН УРСР рішень ЦК КП України з питань дальшого розвитку суспільних наук та підвищення ролі в комуністичному будівництві // НА ІУ НАН України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 584. - Арк.14.

Резюме

У статті висвітлюється діяльність Ф.П.Шевченка як головного редактора "Українського історичного журналу".

The article deals with F. Shevchenko's professional practice as an editor-in-chief of the "Ukrainian Historical Journal".

О.В. Ясь (Київ)

ПОСТАТЬ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК Ф.П. ШЕВЧЕНКА: ПОГЛЯД З ТОГО БОКУ "ЗАЛІЗНОЇ ЗАВІСИ"

Взаємини між ученими становлять цікавий та самобутній зріз інтелектуальної історії. Вони включають найрізноманітніші форми обміну думок: дослідницькі праці, особисті контакти, дискусії на наукових форумах, епістолярні зв'язки тощо. Із досягненнями та здобутками світової цивілізації кардинально змінилися стандарти й вимоги до продукування історичних знань, а відтак і способи та форми інтелектуальної взаємодії між науковцями. Крім традиційної полеміки з допомогою друкованого слова та обміну ідеями під час академічних диспутів чи форумів, до науково-дослідної практики ввійшли новітні, віртуальні способи передачі інформації. Взагалі діалог між ученими в усі часи відігравав роль творчого чинника, який будив дослідницьку уяву та фантазію, фіксував наукові здобутки й пріоритети, сприяв поширенню інтелектуальних новацій, розвитку методологічного інструментарію та концептуальних підходів.

Утім в історії української науки був період, коли ідеологічні догмати та політичні заборони, які побутували в країнах, що опинилися за "залізною завісою", майже звели нанівець діалог між дослідниками. Однак навіть в умовах тотальної заборони тривав обмін думками між ученими, що опинилися по різні боки біполярного світу. Він набував викривлених, часто штучних, форм у вигляді "критики" радянськими істориками "буржуазних фальсифікацій" чи гнівних філіппік у працях учених-емігрантів, котрі часто-густо не усвідомлювали обставин і умов, в яких працювали їхні колеги-опоненти на Батьківщині. Останні не тільки були позбавлені можливості вільно висловлювати свої думки та погляди, а здебільшого навіть не мали елементарного доступу до публікацій своїх колег з діаспори та західного світу. Тож діалог сторін інколи виглядав як майже одностороння рецепція вченими на ештраді та в діаспорі наукових студій і діяльності істориків, що працювали на теренах української радянської історіографії.

Зауважимо, що на еміграції та в діаспорі побутували різні думки щодо оцінки праць радянських учених: від апріорного, категоричного заперечення до поміркованої, розважливої критики з констатацією та визнанням певних досягнень. Одну із сторінок такого "діалогу" становить висвітлення та оцінка наукового доробку видатного українського історика Федора Павловича Шевченка (1914—1995 рр.) з того боку "залізної завіси".

Хронологічно перші публікації Ф.П.Шевченка були помічені на еміграції наприкінці 40-х рр. XX ст. На той час дослідник опрацьовував проблематику, пов'язану з регіональною історією Буковини XIX — початку XX ст. Зацікавлення означеним колом проблем у Федора Павловича виявилось ще до радянсько-німецької війни, коли молодий історик працював директором Чернівецького обласного державного архіву (1940-1941 рр.). Наразі слід підкреслити, що буковинська проблематика XIX - початку XX ст. привертала увагу деяких українських учених-емігрантів, яких цікавили міжнародні аспекти історії вказаного регіону та заходи сталінського керівництва щодо його примусової советизації. Тому публікації з історії Буковини та інших західноукраїнських земель, що входили до складу СРСР, досить часто рецензувалися та реферувалися в еміграційних наукових виданнях.

Первісно в поле зору потрапила стаття Ф.П.Шевченка 1947 р., яку автор опублікував у московському журналі "Вопросы истории"¹. Інформацію про цю розвідку знаходимо в бібліографічних нотатках паризького часопису "Україна", який виходив за редакцією Ілька Борщака. Цей журнал з-поміж інших еміграційних періодичних видань вирізнявся добре організованими рубриками критики та бібліографії². Крім бібліографічної інформації про статтю вченого, паризький часопис повідомляв: "Ф.Шевченко за численними документами, друкованими й невиданими, малює становище Буковини в 1917-1918 рр."³.

Значно більше уваги паризька "Україна" приділила збірці документів про селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст., що упорядкував та видав Ф.П.Шевченко в 1949 р.⁴ У бібліографічній нотці про зазначене видання не тільки відзначалося, що це "цікава збірка", а й було висловлено думки щодо рівня її археографічного опрацювання. "З сучасного археографічного погляду, - відзначав невідомий автор вказаної інформації, - збірці можна закинути, що архіви, де зберігаються документи, не завжди уточнені, що ті документи не подаються в цілості, і що їх не подано мовою оригіналу (німецькою чи польською), а в українському перекладі. Бракує також покажчика, конче потрібного в такій праці"⁵.

Вищеназвані публікації Ф.П.Шевченка у своїй монографії про радянську історіографію згадує й Борис Круїницький, який розглядав їх у контексті поширення радянських підходів на історію "іовонабутих земель"⁶. "На цьому полі зробив собі Ф.Шевченко ім'я, - відзначав Б. Круїницький. - За дорученням дирекції совєтсько-українських архівів він дав дуже корисну (хоч і не завжди з відповідними вказівками джерел і літератури в примітках і не в українській мові) збірку документів до селянських заворушень на Буковині 1843-1853 рр. (К., 1949. - 219 с). Йому ж належить стаття про жовтневу революцію в Росії й Буковині. - ("Вопросы истории". - 1947. - Ч. 10. - С. 81-105), яка характеристична для його ставлення до Буковини, що, як відомо, у революційні часи була зв'язана з Україною, а зовсім не з Росією"⁷. Автор монографії також подає інформацію про його участь у роботі науково-археографічних інституцій АН СРСР⁸.

Про студії Ф.П.Шевченка з історії Буковини згадує й інший історик-емігрант Василь Дубровський у своєму огляді української радянської історіографії, уміщеному в "Українському збірнику", який видавав Інститут для вивчення СРСР у Мюнхені⁹. У цій розвідці автор негативно оцінює тезу Ф.П.Шевченка про розбійницьку сутність австрійського та німецького імперіалізму на початку XX ст.¹⁰

Варто наголосити, що в 50-х — на початку 60-х рр. XX ст. на еміграції циркулювали різні думки стосовно процесів десталінізації, які розпочалися в СРСР після смерті Й.Сталіна. Представники старшого покоління та більшість емігрантів з радянської України, до яких належав і В.Дубровський, здебільшого скептично-негативно оцінювали будь-які зміни радянської дійсності, зокрема хрущовську відлигу¹¹. Натомість деякі представники міжвоєнної еміграції та частина науковців-емігрантів з СРСР уважали, що боротьба з радянською історіографією посідає в еміграційній науці непомірно велике місце.

Зокрема досить толерантно й виважено ставився до праць своїх колег по той бік радянського кордону О.Оглоблин. Він обстоював думку, що "українська еміграційна історіографія - це лише галузь єдиної великої української історіографії, законний спадкоємець її кращих традицій і співтворець її дальшого розвитку. Її, цю галузь, можна відламати чи відрубати від рідного дерева, але ні сама вона, ні її дерево цього зробити не може. Звідси ясно, що обов'язком і завданням української вільної історіографії не є змагання з совєтською українською історіографією, ні поборювання її, чи полемізування з нею, тим паче не заміна їй"¹². З огляду на ситуацію в радянській історичній науці за часів хрущовської відлиги вчений уважав, що еміграційна історіографія має специфікувати свої цілі та завдання, оскільки вона "передусім мусить бути доповненням і продовженням, а подекуди й поширенням та виправленням наукової діяльності в Україні"¹³. Очевидно, що вказані підходи до тлумачення тодішніх суспільно-політичних процесів у СРСР суттєво позначилися й на оцінках наукових праць з обсягу української радянської історіографії.

50-ті рр. - це дуже важливий період у творчій біографії Ф.П.Шевченка, позначений як численними працями, так і активною співпрацею історика з академіком Іваном Крип'якевичем. Про складні обставини, в яких тривала ця співпраця, довідуємося з листування обох учених, котре нещодавно опублікував Юрій Сливка¹⁴. Федір Павлович був редактором монографії І.П.Крип'якевича "Богдан Хмельницький" (К., 1954). Пізніше Крип'якевич став редактором моно-

графічної праці Шевченка "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.", яка була основою його докторської дисертації¹⁵.

Зазначену студію Ф.П.Шевченко опублікував у 1959 р. її відзначили в кількох історіографічних оглядах, авторами яких були вчені з діаспори. Зокрема Степан Горак називав її серед радянських праць, присвячених вивченню проблем українсько-російських взаємин. Водночас він досить упереджено відніс цю студію до досліджень, які підпорядковані "російським національним інтересам"¹⁶.

Значно більшу увагу вищеназваній монографії Ф.П.Шевченка приділив у своїй праці 1963 р. Олександр Оглоблин. Він порівнював її концептуальні засади з теоретичними підвалинами студії І.Крип'якевича "Богдан Хмельницький" (К., 1954) і фактично відзначив його вплив на Ф.П.Шевченка. "Концепція Крип'якевича (з невеличкими змінами й "роз'ясненнями") й надалі залишилася в українській советській історіографії. її повторює (в основному) Ф.П.Шевченко, автор монографії "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст."", - підкреслював учений¹⁷. У цілому О.Оглоблин визнав, що праці обох дослідників фактично вийшли за межі офіційної "советської схеми"¹⁸. Він також навіс стислу бібліографічну інформацію про публікації Ф.П.Шевченка¹⁹.

Не обминув увагою зазначену працю Ф.П.Шевченка і Ярослав Пеленський у своєму англomовному огляді української радянської історіографії 1964 р. Він не тільки зарахував її до найважливіших праць з української історії доби Хмельниччини, що з'явилися на Батьківщині, а й відзначив негативні закиди щодо цієї роботи. Зокрема вказав на рецензію, надруковану в журналі "Комуніст України" (1961. - №1) та на ідеологічні інвективи на адресу автора монографії²⁰.

Доцільно відзначити, що працю Ф.П.Шевченка про українсько-російські взаємини часів Хмельниччини досить широко використовували у своїх наукових студіях учені з діаспори, зокрема Наталія Полонська-Василенко у двотомному курсі з історії України²¹, Степан Величенко в докторській дисертації²² та ін.

Вочевидь в умовах тоталітарного контролю дослідницькі підходи, представлені в працях І.Крип'якевича, Ф.Шевченка, І.Бойка та деяких інших науковців, подавали максимум можливого, що можна було зробити українським ученим. Матеріали приватного листування 50-х - 60-х рр. між І.Крип'якевичем і Ф.Шевченком висвітлюють атмосферу потужного психологічного тиску та всеохоплюючого примітивного критицизму, в якій працювали тогочасні дослідники. Про його рівень довідуємося з листа останнього до І.Крип'якевича від 7 травня 1960 р., в якому він повідомляв про результати обговорення докторської дисертації, підготовленої на основі вищеназваної монографії 1959 р. "І чого тільки вони не наговорили, у чому тільки не обвинувачували мене - аж до методологічних і політичних помилок. Не обмежували вони себе в засобах, щоб доказати мою наукову неспроможність, а то й глупість. Мені аж страшно, як згадаю. Та це, може, на другий день так здається, а згодом пройде.- Не обов'язково я повинен померти доктором, коли життя таке прекрасне й для кандидатів наук і для мільйонів трударів без особливих наукових ступенів", - писав Федір Павлович²³. Такими були неформальні обставини науково-дослідної праці в тогочасній радянській Україні. Та, незважаючи на досить складні умови та ідеологічні лещата, Ф.П.Шевченко продовжував інтенсивно працювати й не цурався небезпечних тем.

Іншою студією, яка привернула увагу науковців діаспори та викликала резонанс, була розвідка Ф.П.Шевченка до 100-річчя від дня народження Михайла Грушевського²⁴. Крім статті Івана Бойка та Євгена Кирилюка, опублікованої в "Літературній Україні"²⁵, це була єдина праця в радянській Україні до 100-літнього ювілею видатного історика.

У рецензійному відгуку Любомира Винара про цю розвідку Ф.П.Шевченка відзначалося, що в "100-ліття народження М.Грушевського в УІЖ" появилася обширна стаття Ф.Шевченка, в якій автор намагається з'ясувати причини повернення Грушевського в Україну. Праця спирається на архівних матеріалах (автор використовує листування Грушевського) і на літературі²⁶. Утім автор рецензії вельми

критично оцінив статтю, зокрема вказав на урізане цитування праць Грушевського, у т.ч. його відомої студії "Початки громадянства (Генетична соціологія)" (Відень, 1921)²⁷. Однак уже сама поява цієї статті за радянських часів із використанням низки праць М.С. Грушевського періоду еміграції та неопублікованих архівних матеріалів була вкрай небезпечною для Федора Павловича. Сучасний дослідник життєвого шляху та творчої спадщини М.С. Грушевського Руслан Пиріг слушно зауважив, що розвідка Ф.П.Шевченка як на ті часи "досить повно й неупереджено" висвітлювала причини його повернення до радянської України, але "зарубіжні грушевськознавці не оцінили гідним чином появу цієї публікації"²⁸.

Забігаючи наперед, зазначимо, що усвідомлення умов і обставин, в яких працювали історики в радянській Україні, навіть у добу хрущовської лібералізації, на еміграції та в діаспорі сталося значно пізніше. Зокрема в розвідці 1982 р. Л.Винар визнав, що Федір Павлович у 1966 р. першим серед дослідників послався на матеріали М.Грушевського, що зберігалися в радянських архівах у Києві²⁹.

У 1984 р. редактор "Українського історика" вже кваліфікував статтю Ф.П.Шевченка як спробу реабілітації М. Грушевського, яка, проте, виявилася невдалою. "Під час періоду десталінізації в українській советській історіографії була спроба Ф.П.Шевченка - тодішнього головного редактора "Українського історичного журналу" — реабілітувати Михайла Грушевського, - зазначав Л.Винар. - У 1966 р. він помістив в "УІЖ" статтю "Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну", в якій твердив, що творчу спадщину М.Грушевського "не можна обійти або ігнорувати". Проте ця спроба закінчилася повною невдачею, а через цю статтю Ф.П.Шевченка звільнили зі становища головного редактора "УІЖ". Історична спадщина Михайла Сергійовича є така небезпечна для советських істориків і советсько-російської влади, що всяке питання хоч би про частинну реабілітацію найвидатнішого Історика України в советській Україні вважається кари гідним учинком і злочином"³⁰. На початку 90-х рр. про спробу реабілітації М.С. Грушевського в 1966 р. згадував і інший історик з діаспори - Богдан Клід³³.

Відзначимо, що й у науковому середовищі української еміграції побутували різні, інколи діаметрально протилежні, підходи щодо оцінки ролі та спадщини М.Грушевського. Ставлення до постаті останнього було доволі суперечливим. Його вважали відповідальним за розвал Української Народної Республіки в 1918 р. та засуджували за повернення до радянської України в 1924 р.³², хоча й визнавали науковий доробок Грушевського, зокрема щодо висунення та обґрунтування схеми українського історичного процесу. "Можливо, що тут позначився вплив доволі сильної "державницької течії" в українській історіографії, що віддзеркалювала наставлення до Грушевського "державницької школи" (гетьманської) з 1920-х і 1930-х років", - писав Л.Винар³³.

Поєднання в одній особі політичного діяча, який певний час очолював державу, та видатного вченого, що справив визначний вплив на цілу епоху української науки, накладалося на специфічні чинники наукового розвитку в діаспорі, зокрема на надмірно політизовані обставини й середовище емігрантського життя, історіографічні, історіософські та ідеологічні стереотипи. Сукупність цих факторів витворювала доволі складне та суперечливе підґрунтя, яке спричинилося до побутування розмаїтих оцінок творчої спадщини Михайла Грушевського³⁴.

Друга половина 60-х рр. XX ст. для істориків на теренах радянської України видавалася обнадійливим часом. Тоді українські історики видали низку монографій та збірок джерел і матеріалів. Водночас було започатковано ряд видань з певним фахово-дисциплінарним профілем: "Історичні джерела та їх використання" (К., 1964-1972. - Вип.1-7)³⁵, "Середні віки на Україні" (К., 1971-1973. - Вип.1-2), "Український історико-географічний збірник" (К., 1971-1972. - Вип.1-2), "Історіографічні дослідження в Українській РСР" (К., 1968-1973. - Вип.1-6)³⁶, "Київська старовина" (К., 1972). Більшість з указаних збірок вирізнялася солідним фаховим рівнем.

Одним із засновників вищеназваних видань був Федір Павлович Шевченко. Випускник Московського державного історико-архівного інституту, учень відомого російського вченого та джерелознавця, академіка Михайла Тихомирова³⁷, він чудово усвідомлював значення та роль історіографії, джерелознавства й спеціальних історичних дисциплін для розвитку української історичної науки³⁸. У 1964-1967 рр. Ф.П. Шевченко працював заступником директора Інституту історії АН УРСР, а у 1968-1972 рр. - директором Інституту археології АН УРСР. У своїй діяльності вчений приділяв велику увагу підготовці кваліфікованих кадрів істориків, що вимагало спеціальних, фахових видань.

Високий, як на ті часи, рівень вищеназваних видань відзначали й рецензенти з діаспори, які регулярно подавали огляди публікацій ряду випусків³⁹. Зокрема, Михайло Ждан, який рецензував перший випуск "Історичних джерел...", підкреслював, що "всі праці видержані на відповідному науковому поземі", хоча й указував на обов'язкову ідеологічну данину в деяких статтях⁴⁰.

Значну цікавість викликала й поява збірника праць "Середні віки на Україні" (К., 1971). Зауважимо, що "Український історик" не тільки вмістив докладний огляд усього збірника, а й спеціально зупинився на передмові Ф.П.Шевченка⁴¹. Рецензент цієї праці, вищеназваний М.Ждан прокоментував застосування дефініції "середні віки", яку оцінив як термінологічну новацію на теренах української радянської історіографії⁴².

Взагалі ім'я Федора Павловича Шевченка в 60-х - 70-х рр. було вже досить добре відоме вченим з діаспори, які уважно стежили за публікаціями "Українського історичного журналу" та появою нових праць у радянській Україні. Зокрема в 1967 р. у науковій хроніці було вміщено інформацію про його усунення з посади головного редактора "Українського історичного журналу"⁴³. Висувалися певні версії, які б пояснювали ймовірні причини таких заходів радянського керівництва. Висловлювалася думка, що це сталося в результаті публікації в журналі статті О.І.Лугової, в якій було висунуто тезу про майже колоніальне становище України в добу капіталізму⁴⁴.

У науковій хроніці "Українського історика" згадувалися й інші події, пов'язані з Ф.П.Шевченком. У 1970 р. у хронікальній замітці наводилася стисла інформація про його участь у роботі XIII Міжнародного конгресу істориків у Москві (серпень 1970 р.). Зокрема відзначалося, що вчений брав участь в обговоренні проблем з історії українського міста, "звертаючи увагу на факт поділу України між Росією й Австро-Угорщиною"⁴⁵.

Згортання хрущовської відлиги та проведення кампаній із виявлення "буржуазних націоналістів" серед української Інтелігенції в другій половині 60-х - на початку 70-х рр. XX ст., зокрема в системі АН УРСР, обірвало позитивні тенденції в розвитку історичної науки, які намітилися на той час. Під молох ідеологічних кампаній потрапив і Ф.П.Шевченко.

5 вересня 1972 р. секретаріат ЦК Компартії України "за ідейно-теоретичні помилки в наукових працях" під час перебування на посаді директора Інституту археології АН УРСР, зокрема за "неправильне ставлення до парторганізації", оголосив Ф.П.Шевченку догану з занесенням до облікової картки⁴⁶. Згодом його звільнили з посади директора інституту. Із того часу Ф.П.Шевченко був позбавлений навіть вельми відносної, ілюзорної за умов радянського тоталітарного режиму, свободи творчості, оскільки подальша розробка гострих або непевних з ідеологічного погляду тем у перспективі могла вже розглядатися як антирадянська діяльність з відповідними наслідками⁴⁷.

На початку 70-х рр. припинилося й видання низки фахових збірників наукових праць, заснованих протягом 60-х рр. У 1972-1973 рр. було знищено надруковані накладі кількох видань: "Середні віки на Україні" (вип.2) та "Історіографічні дослідження в Українській РСР" (вип.6). Обірвалося також видання серії "Джерела з історії України", із запланованого обсягу якої було випущено лише "Літопис Самовидця" (К., 1971). Переслідувань та адміністративного цькування зазнали й чимало інших учених-Істориків, які працювали в системі АН УРСР.

Сподівання українських учених-емігрантів на більш сприятливі умови розвитку історичної науки в радянській Україні, які плекалися в постсталінський період, протягом 70-х рр. було поховано остаточно. Відтепер навіть найбільші оптимісти оцінювали перспективи розвитку історичної науки в УРСР українським песимістично. Наразі виникла потреба в переоцінці призначення та завдань української зарубіжної історіографії відповідно до новітніх тенденцій, які побутували у світі та на Батьківщині. Оцінюючи ситуацію, що склалася в українській радянській історичній науці 70-х рр., О.Оглоблин відзначав: "Ми не передбачали, що історична наука на Україні протягом цих 15 літ піде не шляхом нормальної праці й розвитку, а, навпаки, буде чимраз більше обмежувана й стиснувана, вихолощувана й фальшована й, нарешті, заборонена... Та 15-літня дійсність перевершила найгірші наші побоювання"⁴⁸.

Одночасно відбувалася й певна переоцінка діяльності українських Істориків у радянській Україні протягом 60-х - на початку 70-х рр. Зокрема в історіографічному огляді 1980 р. Л.Винар відзначав: "...Треба ствердити, що в 1960-х роках українські советські історики, незважаючи на марксистсько-ленінську методологію, видали чимало вартісних монографій і колекцій історичних джерел. Також головню завдяки Іванові Крип'якевичу і Ф.П.Шевченкові - цих двох визначних організаторів наукової історичної праці, в Україні зачали появлятися вартісні історичні періодики, а також підховалося нове покоління істориків. В українській советській історіографії появилася нова течія істориків-ревізіоністів, які намагалися не лише частинно реабілітувати деяких заслужених українських дореволюційних істориків (напр., М.І.Костомарова, М.Драгоманова, О.Лазаревського, Д.Яворницького, Д.Багалія і других), але також старалися підважити офіційну схему української советської історії"⁴⁹. Водночас у зазначеній праці констатувалися негативні зміни, які сталися на початку 70-х рр., зокрема в організації наукової праці. "УІЖ" після звільнення з посади його головного редактора Ф.Шевченка в 1972 р., - писав Л.Винар, - став партійно-пропагандним журналом, який має мало спільного із розробленням історичної української тематики. Отже, як бачимо, комуністична партія спрямувала свій перший удар в основу творчого верстаку праці істориків і зліквідувала головні історичні серійні видання"⁵⁰. Подібні оцінки побутували й в інших працях Л.Винара, зокрема в статті 1979 р., видрукуваній на сторінках "Nationalities Papers"⁵¹. Покликання на праці Ф.П.Шевченка зустрічаємо й у інших історіографічних оглядах 1980-х рр., зокрема в розвідці Теодора Мацьківа⁵². Але в них здебільшого відсутні персональні оцінки внеску тих чи інших істориків з радянської України. Натомість подаються узагальнені тлумачення та оцінки стану історичної науки в УРСР у 70-х - 80-х рр. XX ст.

Схожу оцінку діяльності українських істориків у межах радянської України, порівняно з інтерпретаціями професора Л.Винара, у т.ч. стосовно науководослідної праці Ф.П.Шевченка, подав із сучасної перспективи й Степан Величенко. "У менш суворому політичному кліматі після 1956 р. "реформістські" історики, серед яких найвизначнішим був Федір Шевченко, не могли піти так далеко, щоб побудувати альтернативну схему національної історії, яка виключала б Україну з історії СРСР. Проте вони мали можливість інтерпретувати "Тези" (Тези ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією. - *Авт.*) скоріше в широкому, ніж у вузькому сенсі. Як наслідок, до 1972 р. публікації, які обговорювали замовчувані раніше проблеми та не наголошували на темах "возз'єднання" та російської зверхності, допомагали читачам відчутти зміну акцентів, з якими висвітлювалися українські національні особливості в рамках офіційного радянського наративу", - відзначає історик⁵³.

Протягом 80-х - на початку 90-х рр. з'явилося й кілька енциклопедичних гасел про Ф.П.Шевченка в наукових виданнях української діаспори. У них відзначалася його роль в організації наукової роботи в радянській Україні, але не подавалися певні оцінки його праць⁵⁴.

Таким чином, українська зарубіжна історіографія пройшла досить довгий та тернистий шлях в еволюції оцінок і тлумачень наукового доробку Ф.П.Шевченка

та інших провідних істориків, що працювали в радянській Україні. Ідеологічна конфронтація західного світу з країнами Варшавського пакту, надмірна політизація емігрантського життя, брак достовірної інформації про умови й обставини наукової діяльності на Батьківщині, вплив північноамериканського й західноєвропейського соціокультурного середовища та чимало інших чинників тривалий час перешкоджали вираженню та адекватній оцінці ситуації в радянській Україні, у т.ч. стосовно розвитку тогочасних наукових досліджень. Щодо українських учених по радянський бік "залізної завіси", то їхні можливості в науковій діяльності були обмежені прокрустовим ложем панівних партійно-ідеологічних догматів. Адже від тотального диктату партійних органів залежало не тільки професійне чи суспільне становище певного вченого, а за великим рахунком - його власне життя.

Очевидно, що такий викривлений аномальними умовами наукового та суспільно-політичного розвитку "діалог" часто-густо призводив до елементарних непорозумінь, тенденційних закидів і т.п. Утім, попри означені труднощі, помітна істотна еволюція в оцінках та інтерпретаціях наукової діяльності й творчості Федора Павловича Шевченка та інших істориків: від констатації певних позитивних рис тих чи інших праць до висунення тези про наявність "реставраційної" ("реформаторської") течії в українській радянській історіографії 60-х - початку 70-х рр. XX ст., засновниками якої вважали І.П.Крип'якевича та Ф.П.Шевченка. Зазначена оцінка українських колег-дослідників з того боку "залізної завіси" є своєрідним і красномовним визнанням високої значущості науково-дослідної та науково-організаторської праці Федора Павловича Шевченка на теренах національної історичної науки. Вона є оригінальним свідченням того, якою болісною та важкою була справжня наукова творчість у тоталітарну добу нашої минувшини.

¹Шевченко Ф.П. Революция в России и Буковина в 1917-1918 годах // Вопросы истории. - 1947. - № 10. - С.65-80.

²"Україна" {Париж, 1949-1953}. Часопис українознавства та французького культурного життя. Виходив у Парижі за редакцією І.Борщака. Вийшло 10 номерів. Див. докладніше: Кришталович У. Часопис "Україна": (Українознавство і французьке культурне життя. Париж, 1949-1953) // Україна в минулому. - К., Львів, 1994. - Вип.7. - С.200-208. Див. огляд змісту часопису: Кресін О. „Україна”: Українознавство і французьке культурне життя // Молода нація. - 1997. - № 6. - С.209-243; „Україна”: Українознавство і французьке культурне життя. 1949-1953. 4.1-10: Показчик / Уклад. І.М.Забіяка. - К., 2000. - 93 с

³Україна (Париж). - 1949. - № 1. - [0.64*].

⁴Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.: 36. документів / Упоряд., передм. та ком. Ф.Шевченка. - К., 1949. - 229 с

⁵Рец. на вид.: Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.: 36. документів / Упоряд., передм. та ком. Ф.Шевченка. - К., 1949. - 229 с // Україна (Париж). - 1952. - № 7. - С.592.

⁶Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920-1950) / На правах рукопису; вступ, слово Н.Полонської-Василенко. - Мюнхен, 1957. - С.88.

⁷Там само. - С.113 (прим.208).

⁸Там само. - С.74.

⁹Науково-дослідна інституція, заснована на фінансовій базі уряду США, яка проводила дослідження з обсягу радянської (советології), історії СРСР, у т.ч. з історії України та інших соціогуманітарних дисциплін. Інститут випускав кількома мовами періодичні та неперіодичні видання, зокрема "Український збірник" (1954-1960, 17 випусків) і "Ukrainian Review"(1955-1960, 9 випусків), а також монографічні студії окремих авторів.

¹⁰Дубровський В. Найновіша советська концепція історії України // Укр. збірник. - Мюнхен, 1956. - Кн.6. - С.96.

¹¹VIII конференция Института по изучению СССР (Мюнхен, 23-24 июля 1956 г.): XX съезд КПСС и советская действительность: Доклады и дискуссии. - Мюнхен, 1956. - С.5-6, 52-55. 193-194.

¹²Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л.Винар. - Нью-Йорк - К. -Торонто, 1995. - С.287-288.

¹³Там само. - С.288.

¹⁴Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Відп. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. Ф. Стеблій. - Львів, 2001. - [Вип. 8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. - С. 500-547.

¹⁵Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І.П.Крип'якевич. - К., 1959. - 499 с

¹⁶Horak S. Ukrainian Historiography 1953-1963//Slavic Review. - 1965. - Vol.24. - N 2. - P.270.

- ¹⁸Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963. - С.54.
- ¹⁹Там само. - С.53-54.
- ²⁰Там само. - С.43 (прим.20).
- ²¹Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. - 1964. - Bd.12. - Н.3. - Р.398-399.
- ²²Полонська-Василенко Н. Історія України / Вступи, ст. В.Ульяновського. - К., 1992. - Т.1. - С.435; Т.2. - С.256.
- ²³Velychenko S. The Influence of Historical, Political, and Social Ideas, on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers Between 1648 and 1657: A Dissertation ... Ph. D. / University of London. London School of Economics. - London, 1980. - P.38, 143, 269.
- ²⁴Сливка Ю. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком... — С.531.
- ²⁵Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журн. - 1966. - № 11. - С.13-31.
- ²⁶Бойко І., Кирилюк Є. Михайло Грушевський {з нагоди 100-річчя від дня народження} // Літературна Україна. - 1966. - 30 верес. - № 77 (2361). - С. 3-4.
- ²⁷Ч/В. [Винар Л.] Рец. на ст.: Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну (Укр. іст. журн. - 1966. - № 11. - С. 13-31) // Укр. історик. - 1967. - № 1/2. - С.124.
- ²⁸Там само.
- ²⁹Пиріг Р.Я. Історичне грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр.іст.журн. - 1996. - № 5. - С.72. Див. також: С. 81, прим.5.
- ³⁰Винар Л. Матеріали до біографії Михайла Грушевського // Укр. історик. - 1982. - № 1/2. - С.65 (прим.2).
- ³¹Його ж. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського // Укр. історик. - 1984. - № 1/4. - С.10.
- ³²Клид Б. Історія і політика: боротьба навколо спадщини Михайла Грушевського // Укр. історик. - 1991/1992. - Т.28/29. - № 110/115. - С.192 (прим.33).
- ³³Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації: Статті і матеріали / Вступ, ст. І.Грича. - К., 1995. - С.11-12.
- ³⁴Його ж. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. — К. — Львів - Париж — Нью-Йорк - Торонто, 1998. - С.22.
- ³⁵Білас Л. історія України-Руси М.Грушевського // Свобода (Джерси-Сі). - 1958. - 16, 19-21 серп. - № 157. - С.2; № 158. - С.2; № 159. - С.2; № 160. - С.2; Прицак О. У століття народин М.Грушевського // Ідеї і люди визвольних змагань 1917-1923 / Упоряд. Б.Коваль. - Нью-Йорк, 1968. - С.197-237; Оцінка Грушевського-історика по цей і по той бік // Укр. слово (Париж). - 1966. - Жовт. - № 1303. - С.3; Чапленко В. Політичне крикливоство або антиювілейне мимрення // Нові дні (Торонто). - 1967. - Трав. - № 208. - С. 7-12; Лист О.П.Оглоблина - Б.Ф.Корчмаріку (28.1.1975, Лудлов, Массачусетс) // Корчмарик Б.Ф. Концепція М.Грушевського і наші сучасні підручники Історії України. - Вінніпег, 1994. - С.30; Домбровський О. До питання англійського перекладу "Історії України-Руси" М.Грушевського // Домбровський О. Студії з ранньої історії України: 36. пр. - Львів - Нью-Йорк, 1998. - С.489-492.
- ³⁶Див. огляд змісту: Майборода Р.В., Шандра В.С. Показники змісту архівознавчих та археографічних видань ["Український археографічний збірник", "Збірник праць Жидівської історично-археографічної комісії", "Історичні джерела та їх використання", "Архівна справа"] // Український археографічний щорічник: Нова серія. - К., 1992. - Т.4. - Вип. 1. - С.418-436.
- ³⁷Див. докладніше: Комаренко Н.В. О ежегоднике "Историографическое исследование в Украинской ССР" (1968-1973) // История и историки. Историографический ежегодник. 1980. - М., 1984. - С.16-32; Попередні випуски "Історіографічних досліджень" (Бібліографічна довідка) // Історіографічні дослідження в Україні (Пам'яті чл.-кор. НАН України Ф.П.Шевченка). - К., 1999. - Вип.7. - С.313-316.
- ³⁸Чистякова Е.В. Михаил Николаевич Тихомиров. — М., 1987. - С.28.
- ³⁹Санцевич А.В. Життєвий і творчий шлях Ф.П.Шевченка // Федір Павлович Шевченко: Бібліографія / Упоряд. Г.В.Боряк, Н.О.Герасименко, О.В.Тодійчук; відп. ред П.С.Сохань; вступи, ст. А.В.Санцевича, - К., 1989. - С.17.
- ⁴⁰Ждан М. Рец. на вид.: Історичні джерела та їх використання. - К., 1964. - Вип.1 // Укр. історик. - 1966. - № 3/4. - С.100-101; Ж-н М. [Ждан М.] Рец. на вид.: Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип.2 // Укр. історик. - 1967. - № 1/2. - С.122-123; Ждан М. Рец. на вид.: Історичні джерела та їх використання. - К., 1968. - Вип.3 // Укр. історик. - 1969. - № 1/3. - С.159-160; Р.Д. Рец. на вид.: Історичні джерела та їх використання. - К., 1969. - Вип.4 // Укр. історик. - 1969. - № 4. - С.130; Ждан М. Рец. на вид.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. - К., 1968. - Вип.1 // Укр. історик. - 1969. - № 4. - С.111-113; М.Б.Ж. [Ждан М.] Рец. на вид.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. - К., 1970. - Вип.3 // Укр. історик. - 1971. - № 3/4. - С.138; Ждан М.Б. Рец. на вид.: Середні Віки на Україні. - К., 1971. - Вип.1 // Укр. історик. - 1972. - № 3/4. - С.138-142.
- ⁴¹Ждан М. Рец. на вид.: історичні джерела та їх використання. - К., 1964. — Вип.1 // Укр. історик. - 1966. - № 3/4. - С.101.
- ⁴²Шевченко Ф.П. Передмова // Середні віки на Україні. - К., 1971. — Вип.1. - С.5-8.
- ⁴³Ждан М.Б. Рец. на вид.: Середні віки на Україні. - К., 1971. - Вип.1 // Укр. історик. - 1972. - № 3/4. - С.138-139.

- ⁴³Вістки з України // Укр. історик. - 1967. - № 3/4. - С.154.
- ⁴⁴Л.В. [Винар Л.] Рец. на ст.: Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму (Укр.іст.журн. - 1967. - № 3. - С.15-25) // Укр. історик. - 1967. - № 3/4. - С.139.
- ⁴⁵ПТ. Українська участь у XIII Міжнародному конгресі істориків // Укр. історик. - 1970. - № 4. - С.135.
- ⁴⁶Науковий архів Інституту історії України НАН України. - Оп.3. - Особова справа Ф.П.Шевченка. - Арк.115 зв., 126.
- ⁴⁷Див. докладніше: *Бажан О., Данилюк Ю.* Кінець 60-х - початок 70-х рр. в житті та діяльності Ф.П.Шевченка // історіографічні дослідження в Україні (Пам'яті чл.-кор. НАН України Ф.П.Шевченка). - К., 1999. - Вип.7. - С.67-74.
- ⁴⁸Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції: з перспективи 15 років // *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали/Ред. Л.Винар. - Нью-Йорк - К., - Торонто, 1995. - С.290-291. Див. про еволюцію оцінки становища української радянської історіографії на еміграції та в діаспорі: *Головко В.* історична наука УРСР в оцінках діаспорної історіографії (кінець 1920-х — перша половина 1980-х рр.) // Історія та історіографія в Європі. - К., 2003. - Вип.1/2. - С.43-52.
- ⁴⁹Винар Л. "Український історик" і сучасний стан української історичної науки. - Нью-Йорк - Мюнхен, 1980. - С.6.
- ⁵⁰Там само. - С.7.
- ⁵¹Myr L. The Present State of Ukrainian Historiography in Soviet Ukraine: A Brief Overview // *Nationalities Papers* (Charleston). - 1979. - Vol.7. - No.1. - P.8-9, 16-17.
- ⁵²Mackiw T. The Development of Ukrainian Historiography: (Conclusion) // *Ukrainian Review* (London). - 1986. - Vol.34. - No.4. - P.57.
- ⁵³Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // *Схід-Захід: Історико-культурологічний зб.* - Харків, 2002. - Вип.5. - С.34. Див. також: *Vetychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914-1991. - New York, 1993. - 266 p.
- ⁵⁴Шевченко Федір // *Енциклопедія українознавства: Словникова частина: У 10 тт. / Гол. ред. проф. В.Кубійович.* - Париж - Нью-Йорк, 1984. - Т.10. - С.3822-3823; *Zhukovsky A.* Shevchenko Fedir // *Encyclopedia of Ukraine: 5 vols. / Ed. V.Kubijovyc (vols.1-2), D.Struk (vols.3-5).* - Toronto - Buffalo - London, 1993. - Vol.4. - P.645.

Резюме

У статті О.В. Яся висвітлюється рецепція наукового доробку Ф.П. Шевченка українськими істориками в діаспорі.

O. Yas' analyzes the reception of scholar work of F.Shevchenko by the historians in Ukrainian diaspora.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ у 1950 - 1980-х рр. за документами КДБ

Останнім часом вивчення й осмислення етнополітичних процесів у Криму ХХ ст., у тому числі і кримськотатарського питання, привертають увагу як політиків, мас-медіа, так і вітчизняних та зарубіжних учених. Надто підвищений інтерес суспільствознавців до Криму як етнорегіону України зумовлений насамперед складним процесом репатріації й облаштування кримських татар на їх історичній батьківщині.

Донедавна Історія кримськотатарського народу, особливо другої половини ХХ ст., практично не мала ніяких перспектив для належного висвітлення в Українській РСР. Розпорошеність архівних матеріалів, відомчі підходи до їх опрацювання, суперечливість свідчень учасників Другої світової війни не давали можливостей для будь-яких узагальнень. Досить стійкими виявилися й усталені стереотипи, сформовані радянською пропагандою, яка наполегливо переконувала співвітчизників та іноземців у зраді кримських татар, доцільності й "справедливості" суворого покарання всього кримськотатарського народу. Навіть у внутрішніх документах партійних і правоохоронних органів активісти кримськотатарського національного руху за повернення в Крим розглядалися не інакше як "татарські автономісти", "екстремісти", "відщепенці".

З крахом радянської тоталітарної системи та проголошенням незалежності України для істориків, політологів, етнологів відкрилися перспективи для об'єктивного вивчення кримськотатарського питання. Впродовж 1990-х років побачили світ сотні статей, присвячених різним аспектам історичного, соціально-економічного, національно-культурного, духовного розвитку кримських татар.

Нерозробленість історії кримськотатарського народу в умовах функціонування командно-адміністративної системи в СРСР спонукає багатьох істориків зосередитися на виявленні й систематизації нової наукової інформації. У згаданий період уперше з'явилися збірники документів, що розкривають причини і наслідки депортації корінного етносу в період Другої світової війни, висвітлюють основні етапи кримськотатарського національного руху, особливості облаштування кримських татар в Криму¹. З 2000 р. для публікацій документальних джерел з історії становлення кримськотатарського національного руху в 50-х - 60-х роках ХХ ст. регулярно надає свої сторінки періодичне видання "Кримські студії" - інформаційний бюлетень Центру Інформації та документації кримських татар².

Відаючи належне архівним публікаціям 1990-х років, що суттєво сприяють розумінню характеру кримськотатарського національного руху в другій половині 1940-х - 1980-х рр., вітчизняні історики М. Панчук та В. Котигоренко висловлюють судження про перспективи вивчення кримськотатарського питання шляхом залучення до наукового обігу нових джерел³.

Подальше просування у дослідженні історії кримськотатарського народу в другій половині ХХ ст. пов'язане, на нашу думку, з розробкою архівів радянських спецслужб. Численні Інформаційно-аналітичні зведення, доповідні записки центральних і місцевих органів НКВС-МДБ-КДБ містять багатющу інформацію про сценарій та конкретно-фактологічний перебіг операції по детатаризації Криму в травні 1944 р., висвітлюють настрої в середовищі кримських татар в умовах депортації. Архівні матеріали радянських спецслужб дають уявлення про зародження, етапи та характер діяльності кримськотатарського національного руху за

повернення в Крим у другій половині 1940-х - 1980-х років. Досліджуваний корпус документів дає можливість простежити комплекс заходів урядових структур, республіканських правоохоронних органів, спрямованих на "нейтралізацію татарських екстремістів" у Криму. Серед архівних документів, що зберігаються в архіві Служби безпеки України, значний інтерес становить листування керівництва органів держбезпеки з ЦК Компартії України, що віддзеркалює чисельність і географію національного руху кримських татар на території республіки. В фондах колишніх радянських спецслужб відклалися також документи персонального характеру: листи, звернення кримських татар до представників влади, програмні документи кримськотатарського національного руху.

Документи публікуються згідно з археографічними правилами мовою оригіналу. Наявні в тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документа, виправлені без застережень.

¹Губогло М. Н., Червонная СМ. Крымскотатарское национальное движение; В 2-х тт. - М., 1992; Кримські татари 1944 - 1994. Статті. Документи. Свідчення очевидців. - К., 1995. - 362 с; Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. - К., 1999. - 176 с

²Див., наприклад: Бекірова Г., Чубаров Р, Процес Гомера Баєва 1969 року// Кримські студії. - 2003. - № 3 - 4. - С.58 - 93.

³Котигоренко В., Панчук М. Висвітлення у вітчизняній політологічній та історичній літературі сучасної кримськотатарської проблеми // Наукові записки. Ун-т політичних та етнонац. досліджень НАН України / Збірник. - К., 2003. - Вип. 23. - С.186-187.

№ 1

Спецповідомлення начальника 4-го відділу УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Кримській області Петрова начальнику 4-го Управління КДБ при РМ УРСР С Крикуну про існування в середовищі кримських татар нелегальної групи "Штаб"

м. Сімферополь

23 жовтня 1956 р.

Совершенно секретно

Экземпляр] № 1

В докладной записке № 1/545 от 27 сентября с.г. мы сообщали вам о полученных агентурных данных о поведении крымских татар, в частности, об объединении татарской крымской интеллигенции для борьбы за возвращение Крыма татарам и якобы созданных ими с этой целью "центров" в городах Одессе и Ташкенте.

Проверкой этих данных через Комитет госбезопасности при СМ Узбекской ССР установлено, что крымский татарин Селимов Мустафа совместно с Алядиновым Шамилем, Муртазаевым Вели, Болатом Юсуфом и другими, действительно образовали неофициальную группу (так называемый "Штаб"), которая добивается издательства газет на татарском языке, организации национальных школ, театра. Требуют разрешения крымским татарам на выезд в Крым и возвращения им оставленного в Крыму имущества. Пытаются склонять крымских татар к самовольному выезду в Крым и захвату у новых владельцев бывшего своего имущества.

В марте с.г. эта группа направила в Президиум ЦК КПСС письмо с требованием о восстановлении прежнего положения крымским татарам.

В сентябре с.г. Селимов выезжал в Москву с тем, чтобы совместно с проживающими там Асановым (упоминается в нашей докладной записке), Гафаровым и другими напомнить в соответствующих инстанциях о требованиях, изложенных в упомянутом выше письме.

Тогда же Селимов и Гафаров посетили писателя А.Первенцева, от которого потребовали письма, опровергающего изложенные в его романе "Честь с молодую"

факты о предательстве некоторых крымских татар в период Отечественной войны. При этом они пытались запугивать Первенцева, заявляя, что если он не напишет такого письма, то "пожалеет".

В настоящее время эта же группа готовит письмо в адрес ЦК КП Украины с просьбой оказать содействие крымским татарам возвратиться на постоянное местожительство в Крым.

В подготовке данного письма принимают участие Асанов (Москва) и другие лица, проживающие за пределами Узбекистана.

В своем письме они выражают готовность продолжать добиваться возвращения им национальной автономии, заявляя, что "эта мечта всегда будет их преследовать, пока они не вступят на крымскую землю".

ДА СБ України. - Ф. 2. - Оп. 2 (1959). - Спр. 9. - Арк. 251-252. Оригінал.

№2

Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ про листування українського письменника Б. Антоненка-Давидовича з кримським татариним М. Османовим

24 квітня 1967р.

Секретно
Екземпляр] № 1

Комитет госбезопасности при СМ УССР располагает данными о том, что в августе 1966 г. писатель Антоненко-Давидович Б.Д. получил письмо из Ташкента от Османова Мансура, татарина по национальности, в котором последний пишет:

"...Я, житель Ташкента Османов Мансур, крымский татарин по национальности, шофер по специальности. Как и все крымские татары, я с нетерпением жду решения нашим правительством нашего национального вопроса. Вот уже 2 года наши представители беспрерывно находятся в Москве и добиваются справедливого решения нашего национального вопроса - возвращения в родной Крым. Уже побывало около тысячи человек, но какого-либо положительного ответа или даже приема на высшем уровне нет.

...Что я получил в жизни? Что ожидает моих детей? У меня три сына. Мои дети часто приходят домой с жалобой, что их называют "изменниками". Ведь прошло уже 22 года, а мы все еще изменники... Где же ленинская политика? И почему на XX съезде говорили о национальных правах?

Уважаемый Борис Дмитриевич, может вы что-нибудь как писатель можете мне объяснить? Я о вас слышал как о справедливом и прогрессивном писателе и поэтому к вам обращаюсь..."

В порядке ответа Антоненко-Давидович написал следующее письмо Османову:

"...Я вернулся только что из вашего Крыма, тогда как вы и ваш народ - настоящий хозяин этой земли - не можете туда поехать... Мне самому грустно и непонятно, почему до сих пор не восстановлена, хотя и с опозданием, справедливость. С вами поступили не только несправедливо, но и жестоко во времена культа личности Сталина. Никакой народ не может быть ответственен за деяния тех или других его представителей и никакой народ нельзя наказывать лишением Родины. Я также не понимаю, почему вы до сих пор не возвращены в Крым, как возвращены калмыки, ингуши и чеченцы. Я могу посоветовать только - посылайте и дальше своих представителей в Москву. Просите в ЦК КПСС и Верховном Совете справедливого решения вашего национального вопроса. Требуйте от своих депутатов ставить в Верховном Совете вопрос о возвращении крымских татар на родную землю. И еще советую вам - берегите язык и ваши народные обычаи. Пусть ваши дети не забудут этого, потому что если народ потеряет язык, он пе-

рестанет быть нацией. Если вы не сумеете передать своим детям тоску и любовь к родной земле, то им уже не нужен будет Крым, им будет безразлично, где жить, как жить, с кем дружить.

Крым присоединен к Украине, но это мало радует и меня и многих других моих соплеменников. Я бы с большим удовольствием читал вывески не только на украинском и русском языках, но и на татарском. Так требует справедливость. Но я думаю, что у вас много друзей, понимающих вашу беду, и среди русских товарищей. В частности, считаю, что вас понял бы поэт Твардовский, он же редактор "Нового мира", который в одной из своих поэм, говоря о Сталине, сказал:

*"Он мог на целые народы
Обрушить свой державный гнев".*

Думаю, что вас понял бы и излил бы ваше горе поэт Солоухин, прекрасные стихи которого печатались в "Литературной газете". Обратитесь и к ним с таким же письмом, как ко мне. Пусть и они знают о вашем горе, о ваших чаяниях... Желаю вам и вашим соплеменникам успеха в ваших справедливых требованиях — возвращения па Родину".

Изложенное выше письмо Антоненко-Давидовича в настоящее время разложено и распространяется среди татарского населения в Узбекской ССР*.

ДА СБ України. - Ф. 16. - Оп. 5А (1969). - Спр. 2. - Арк. 134-136. Оригінал.

*На документі 2 резолюції: "Тов. Никитченко В.Ф. Лично доложить. Шелест. 24.IV-67 г."; "Товарищу Шелесту П.Ю. Доложено. Никитченко. 4.5.67".

№3

Спецповідомлення виконуючого обов'язки голови КДБ при РМ УРСР
Б. Шульженка до ЦК КПУ про реагування кримських татар на
опублікування указу президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р.

18 вересня 1967р.

Секретно
Экземпляр] № 1

В связи с опубликованием указа президиума Верховного Совета СССР от 5 сентября 1967 года о снятии с крымских татар огульного обвинения в пособничестве немецким оккупантам Комитет госбезопасности при Совете Министров УССР располагает следующими данными.

Подстрекательские элементы из числа крымских татар заявляют, что указ президиума Верховного Совета СССР от 5 сентября 1967 г. о политической реабилитации крымских татар является частичным решением "крымскотатарского" вопроса и они будут продолжать добиваться переселения татар в Крым и предоставлении им автономии.

Так, находившаяся на отдыхе в Крыму крымская татарка Сулейманова Э.С., 1941 года рождения, преподаватель средней школы пос. Советобад Таджикской ССР, по поводу указанного решения заявила: "...Это лишь подачка, чтобы закрыть нам рот к празднику".

Один из главарей "автономистов" Умеров Бекир (житель гор. Самарканда, персональный пенсионер, внештатный корреспондент газеты "Ленин байрагы"), конспиративно направляющий деятельность "инициативных групп", в июле-августе с.г. побывал во многих городах Крыма якобы с целью сбора материала для написания книги об участии крымских татар в установлении советской власти в Крыму. По поводу вышеуказанного решения ЦК он заявлял, что по его мнению, крымских татар "опять обманули, хотя ЦК принял "делегатов" от татарского народа на высшем уровне... Пренебрежительное отношение к требованиям татар-

ского народа со стороны правительственных инстанций озлобило татар и превратило их во внутренних врагов".

Далее он рассказал, что через "посланца" он получил письмо из Самарканда, в котором сообщалось о разработке нового плана действий крымских татар и что теперь татары будут действовать более решительно. Они якобы намерены провести одновременно демонстративное мероприятие в Москве и в Крыму, в котором примут участие по 500 человек крымских татар.

Находившийся в августе с.г. в Ялте врач из города Иркутска Бекиров Кемал, высланный в 1944 г. из города Ялты, среди окружения заявлял:

"...Крымские татары сейчас как никогда сплочены, постоянно общаются друг с другом и полны решимости добиться возвращения в Крым любой ценой".

В 1967 г., особенно в период курортного сезона, заметно увеличился приезд крымских татар в Крымскую область для проведения отпусков.

Установлено, что цель приезда многих из них заключалась в том, чтобы выяснить обстановку и возможности возвращения в Крым на постоянное местожительство.

Находясь в Крыму, татары осматривают свои дома, где они проживали до выселения, фотографируют, внушают местным жителям мысль о своем скором возвращении, а отдельные из них высказывают угрозы.

Так, 26 июля с.г. в с. Резервное Орлиновского сельского совета... местными жителями и офицером воинской части были задержаны 4 человека крымских татар, фотографировавшие в селе якобы памятные для них места. После проверки документов им было предложено прекратить фотографирование, на что один из них - Дагжеев Д.Р., оказавшийся жителем гор. Красноярска, заявил офицеру, заставившему у них фотопленку:

"Посмотрим, куда вы через полтора-два месяца побежите отсюда".

В этом же селе 25 августа находилась крымская татарка по имени Зоя, 1928 года рождения, осматривавшая свой бывший дом. Хозяйке дома Павловой К.П., работающей учительницей, и другим жителям села она говорила:

"Крымские татары скоро все возвратятся в Крым, а если не разрешат, тогда мы как чечены и ингуши поедem в Москву, сядем у Кремля и будем сидеть, пока наш вопрос не решится положительно. А если и это не подействует, тогда будем писать в ООН".

Сын бывшего председателя Крымского Совнаркома Вили Ибраимова - Тимур, работающий в Воронежском облархиве, находясь в Крыму вместе с упомянутым выше главарем "автономистов" Умеровым Бекиром, в беседах со знакомыми говорит, что татары категорически настаивают на возвращение их в Крым. В данное время, по его словам, очень много татар выехали в Краснодарский край, живут там целыми колониями и ждут указа Верховного Совета о возвращении их в Крым. Он хоть и вырос в Российской Федерации и даже не знает своего родного языка, что считает для себя позором, тоже переедет в Крым, так как это его родина, здесь жили его предки и для него крымская земля является священной.

По поступившим за последнее время данным, среди крымских татар, проживающих в республиках Средней Азии, "инициативниками" распространяется якобы выработанный ими план переезда татар в Крым.

По этому плану переезд татар в Крым намечается осуществить в течение 3-5 лет. Вначале в Крым поедут те, у кого есть средства на покупку или возможность обмена жилплощади в Крыму.

В целях разрешения жилищной проблемы для остальной части крымских татар намечается создание строительных бригад, которые будут строить дома в разных районах Крыма на личные средства и ссуду, которую они намерены получить у государства.

После переселения в Крым "инициативники-автономисты" согласно этому плану намерены продолжать "борьбу" за автономию для крымских татар.

После опубликования указа президиума Верховного Совета СССР о снятии

огольного обвинения с крымских татар в пособничестве немецким оккупантам в Крым с мест расселения в республиках Средней Азии, Кубани, Запорожской и Херсонской областей стали въезжать группами и в одиночку крымские татары, которые посещают города и районы области, партийно-советские органы, предприятия и учреждения, а также частных лиц, при этом выясняют основу для устройства на жительство и работу в области.

Отмечены также факты въезда членов т.н. "инициативного комитета" и активных крымскотатарских "автономистов" (Асанов Сулейман Османович, Умеров Бекир, Дакджи Тимур и др.), ставящих своей задачей найти факты, которые свидетельствовали бы о том, что со стороны местных властей Крыма чинятся препятствия возвращению татар на территорию области.

Такие факты они намерены использовать на межреспубликанском совещании активных "автономистов", которое планируют провести в сентябре сего года в гор. Ленинабаде.

Они намерены якобы настроить участников совещания отрицательно к указу Президиума Верховного Совета от 5.9.1967 г. и преподнести его как частичное удовлетворение их требований, после чего через участников совещания склонить татарское население к продолжению "борьбы" за компактное переселение их в Крым и образование автономии.

Один из активных крымских "автономистов" Асанов С.О. по этому поводу заявил, что их целью является добиться указа о создании Крымской АССР в составе Российской Федерации. Далее сказал, что если требования не будут удовлетворены, они проведут демонстративные акции в Москве и Крыму, в частности в Ялте. Здесь они соберут митинг у памятника В.И.Ленину из 500 человек представителей крымскотатарского народа, на котором предъявят свои требования. В Ялте постоянно бывают иностранцы и их выступление сразу станет достоянием зарубежной прессы.

Другой идеолог "автономистов" Османов Ю.Б., проживающий в гор. Протвино Московской области, работающий научным сотрудником в НИИ..., 10 сентября с.г. заявил:

"...В нашем вопросе явно видно нежелание политбюро встать на курс ленинизма в национальной политике. Их кредо - Крым без татар, без национального равноправия коренного населения. Будущее постановление - результат борьбы народа, приближение 50-летия. Они вынуждены сделать что-то, чтобы сохранить главное - захват национальной родины и равноправие. Отвергая требование восстановления автономии, они, естественно, отвергают требование организованного возвращения и компактного расселения (т.е. такого расселения, при котором возможно было бы открыть школы и которое было до войны).

Они, очевидно, рассчитывая на дураков, планируют "уравнять крымских татар в правах с гражданами СССР". Это значит, что будет формально разрешена прописка татарам в Крыму, но осуществляться она будет так, чтобы так расселить и столько крымских татар в Крыму, чтобы не допустить возможности открыть школы и общение народа, т.е. ускорить процесс принудительного расселения народа и окончательно захватить национальную родину и не восстановить равноправие".

12 сентября с.г. из гор. Ташкента прибыли в гор. Симферополь т.н. представители крымскотатарского народа, члены "инициативного комитета" Османов, Алимов и Тимур Дакджи, которые на приеме у первого заместителя председателя Крымского облисполкома тов. Моисеева Н.А. задали вопросы:

1. Что делается в области в связи с Указом Президиума Верховного Совета от 5.9.1967 г.?

2. Какие льготы будут представлены при переселении?

3. Как будет осуществляться переселение?

4. Почему экскурсоводы неправильно освещают историю татарского народа,

его поведение во время Великой Отечественной войны, огульно обвиняя всех в предательстве?

5. Будет ли напечатан указ от 5.9.67 г. в "Курортной газете" и газете "Крымская правда"?

6. В колхозах Ленинского района имеются пустые дома, почему бы их не решить заселить татарами?

7. Где можно устроиться на работу в сельском хозяйстве механизаторам, табаководам и другим специалистам сельского хозяйства?

8. Сколько человек может принять на работу Керченский металлургический завод, горно-обогатительная промышленность Крыма, строительная, химическая и другая промышленность?

9. Сколько можно трудоустроить шоферов, врачей, педагогов и других специалистов-интеллигентов?

10. Можно ли оформить приезд в Крым по оргнабору?

11. Какой порядок перевода студентов из вузов других республик? и др.

В ходе беседы они интересовались порядком обмена квартир и покупки домов.

В конце беседы "делегаты" заявили, что многие крымские татары продают имущество, дома и готовятся переехать в Крым.

14 сентября 1967 г. в гор. Симферополь прибыла самолетом из Ташкента организованная группа татар в количестве 50 человек с целью устройства на жилище и работу с последующим перевозом своих семей. В паспортном отделе УООП, который они посетили, им даны соответствующие разъяснения. В ряде сел и райцентров отмечено прибытие с вещами семей крымских татар с аналогичной целью.

Несмотря на активную деятельность крымскотатарских "автономистов", определенная часть рядовых граждан крымскотатарской национальности, проживающая в республиках Средней Азии и некоторых областях Украины, осуждает их деятельность по сбору средств для содержания делегатов, командированных в гор. Москву, называя эти действия со стороны главарей "автономистов" "поборами" с трудящихся татар, что "автономисты", добиваясь автономии, больше думают о "руководящих портфелях", а некоторые крымские татары не желают переселяться в Крым, заявляя, что они на новых местах живут гораздо лучше, чем жили в Крыму.

Комитетом госбезопасности при СМ УССР по согласованию с партийными и советскими органами на местах принимаются меры по активизации работы по изучению процессов, происходящих в среде находящихся и приезжающих на территорию республики крымских татар, компрометации в их среде автономистских настроений, выявлению подстрекательских и националистических элементов, изучению поведения и намерений авторитетов татарских "автономистов" и ограждению от их влияния основной массы крымских татар, своевременному вскрытию и предотвращению возможных антиобщественных и антисоветских проявлений*.

ДА СБ України. - Ф. 16. - Оп. 5А (1969). - Спр. 5. - Арк. 271-280. Оригінал.

*На документі примітка: "Доложено топ. Ляшко А.П. 18.IX. Булаевский".

№ 4

Доповідна записка виконуючого обов'язки голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка до ЦК КПУ про необхідність створення додаткового підрозділу в складі 5 відділу УКДБ при РМ УРСР по Кримській області для "попередження ворожих дій націоналістичних елементів з числа кримських татар"

21 вересня 1967р.

Секретно

Екземпляр] № 1

В связи с осложнением оперативной обстановки в Крымской области в результате провокационных действий некоторых элементов из числа крымских татар, КГБ республики поставлен вопрос перед Комитетом госбезопасности при Совете Министров Союза ССР о создании Бахчисарайского районного отделения УКГБ и дополнительно отделения в составе 5 отдела УКГБ при СМ УССР по Крымской области для осуществления оперативных мероприятий по предупреждению и своевременному пресечению возможной враждебной деятельности националистических элементов из числа крымских татар".

ДА СБ України. - Ф. 16. - Оп. 5А (1969). - Сир. 7. - Арк. 201. Оригінал.

На документі резолюція : "т. Никитченко В. Ф. Не ожидая решения вопроса в Комитете. Создавайте. 23ЛХ. Шелест"

№ 5

Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР
В. Нікітченка ЦК КПУ про заходи з відвернення демонстрації кримських татар, присвяченої 46-й річниці видання декрету про утворення Кримської АРСР

19 жовтня 1967 р.

Секретно

Екземпляр] № 1

ЦК КП України раніше докладавалось о намерении крымскотатарских "автономистов" воспользоваться датой 18 октября с.г. - 46 годовщиной подписания декрета об образовании Крымской АССР в провокационных целях.

КГБ при СМ УССР располагал данными о том, что некоторые "автономисты" в этот день намеревались использовать возложение венков у памятников В.И. Ленину для организации митингов и других действий с выдвижением различных требований, в том числе: организованного возвращения татар в Крым и предоставления им автономии, возмещения расходов, связанных с их выселением и т.д.

Совместно с партийными и общественными организациями на местах органами КГБ при СМ УССР осуществлены меры по предотвращению намечаемых сборищ и срыву замыслов главарей "автономистов".

18 октября с.г. находившиеся в гор. Симферополе крымские татары в количестве до 100 человек, подстрекаемые отдельными "автономистами", пытались собраться для проведения своеобразной демонстрации.

Принятыми мерами со стороны общественности и органов милиции удалось не допустить концентрацию толпы у памятника В.И. Ленину, а подстрекателей из числа активных "автономистов" оторвать от основной группы татар, приехавших в гор. Симферополь. С последними в органах милиции проведены профилактические беседы.

Как в гор. Ялте, так и в других городах республики каких-либо действий со стороны крымских "автономистов" 18 октября с.г. не наблюдалось*.

ДА СБ України. - Ф. 16. - Оп. 5А (1969). - Спр. 6. - Арк. 248-249. Оригінал.

*На документі примітка: "Ознакомить] ч[ленов] политбюро]. Доложено т. Шелесту П. Е. Однороманенко. 20/Х. 67"

Спецповідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка ЦК КПУ
про необхідність активізації заходів з оргнабору робочої сили з числа
кримських татар до Кримської та інших областей України

24 квітня 1968 р.

Секретно
Экземпляр] № 1

КГБ при СМ УССР располагает данными о реагировании татарского населения, проживающего на территории Узбекской ССР, в связи с проводимыми мероприятиями по переселению в Крымскую область в порядке оргнабора семейств крымскотатарской национальности.

Переселение по оргнабору из Узбекистана в Крым некоторой части крымских татар рассматривается татарским населением как результат заботы о них партии и правительства.

Примерно за 10 дней до выезда в Узбекистан представителей Госкомитета по трудовым ресурсам УССР среди татарского населения распространились слухи о том, что президиум Верховного Совета СССР решил переселить в Крым 500 семей из числа крымских татар.

В то же время "автономисты" распространили слухи, что этим 500 семьям будут созданы в Крыму очень плохие условия, чтобы заставить многих уехать обратно.

Некоторые т.н. "инициативные группы" после начала оргнабора пытались объявить бойкот мероприятию, заявляя: "Поедем все или никто".

"Автономисты" провели ряд областных и республиканских совещаний в городах Фергане, Маргилане, Самарканде, Андижане, где обсуждался вопрос об отношении к переселению в порядке оргнабора.

Несмотря на то, что на совещаниях главари "автономистов" доказывали, что переселение незначительного количества крымских татар является "обманом народа" - в конечном счете, сама идея переселения по оргнабору была воспринята положительно всеми участниками совещаний.

Не решаясь открыто бойкотировать это мероприятие, "автономисты" на ходу перестроили свою политику и стали доказывать, что начавшееся переселение по оргнабору - это результат их деятельности, многочисленных ходатайств в инстанции.

Одновременно с этим главари "автономистов" усилили провокационную и подстрекательскую деятельность среди татарского населения, стали распространять ложные слухи о якобы имевших место издевательствах над татарами в Крыму и Узбекистане, высказывать угрозы в письмах и по телефону в адрес совпартактива. Им удалось спровоцировать часть татарского населения к массовым беспорядкам в городах Ташкенте, Чирчике и других.

В настоящее время в среде "автономистов" наблюдается взаимное недоверие, раскол. Они все больше теряют доверие и влияние среди татарского населения.

Стало очевидным, что главари "автономистов" оказались неспособными поднять народ на организованный массовый выезд в Крым в те сроки, которые они намечали.

Имеющие место случаи шантажа, угроз, денежных поборов и присвоения части денег членами "инициативных групп" вызывают возмущение и недовольство среди основной массы крымскотатарского населения.

В связи с распространением "автономистами" документов со злобными выпадами против узбекского, русского, украинского и других народов вокруг них создалось определенное отрицательное общественное мнение.

Вместе с тем, влияние "автономистов" на определенную часть татарского населения довольно сильное. Их призывы осуществить массовый выезд в Крым встречают поддержку значительной части лиц татарской национальности.

По имеющимся данным на 2 мая с.г. главари "автономистов" готовят проведение в Узбекистане республиканского совещания представителей т.н. "инициативных групп". На нем будет обсуждаться вопрос о новой посылке делегаций в Москву и Крым для решения вопросов массового переселения татар в Крымскую область.

Делегации, в частности, должны будут выяснить в Крыму возможности получения прописки, работы и жилья. В случае, если им в Крыму не удастся положительно решить вопросы, они намерены выехать в Москву и ходатайствовать в инстанции.

Имеются также данные о том, что "автономисты" ведут активную подготовку по организации проведения демонстраций татарского населения в Узбекистане 24 мая с.г., то есть в день годовщины выселения татар из Крыма.

В этот же день намечается провести сборища в ряде городов Узбекистана, вывесить траурные флаги и транспаранты, запустить шары с траурными лентами.

По нашему мнению, противодействием враждебным и провокационным выпадам "автономистов" явились бы дальнейшие мероприятия по организованному набору в Крым и другие области Украины рабочей силы из числа татарского населения. Переселение в порядке оргнабора можно было бы проводить небольшими группами и отдельными семьями, растянув его на несколько месяцев*.

ДА СБ України. - Ф. 16. - Оп. 1 (1971). - Спр. 5. - Арк. 231-235. Оригінал.

*На документі примітки: "Доложено т. Шелесту П. Ю. Однороманенко. 27/IV"; "Ознакомлен т. Ляшко А. П. Однороманенко. 6/V.68".

№ 7

Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про арешт Е. Куртумерова та вжиття заходів щодо інших керівників кримськотатарських автономістів напередодні свята "Дервізи"

20 травня 1973 р.

Секретно

Экземпляр] № 1

Комитетом госбезопасности при Совете Министров УССР 24 марта 1973 года № 185 докладывалось вам о попытках главарей крымскотатарских автономистов активизировать автономистскую деятельность на Украине, вовлечь в нее как можно больше татарского населения, особенно молодежи, и придать ей организованный характер. На сборищах узкого круга в Крыму было намечено провести 1 - 2 мая сего года празднование "Дервизы" (татарский национальный праздник весны) и установление в Ленинском районе Крымской области памятника бывшей подпольщице Алиме Абденановой. 9 мая сего года в городе Алушке автономисты намечали осуществить массовое возложение венков к памятнику дважды Героя Советского Союза Амет-хана Султана.

Полученные в последнее время органами госбезопасности республики материалы свидетельствуют о том, что автономистские авторитеты и активисты предпринимают практические шаги к осуществлению этих замыслов. В частности, жители города Мелитополя Запорожской области активные автономисты Куртумеров Эскандер, 1938 года рождения, нигде не работает, Семедяев Вслиула, 1916 года рождения, бывший экспедитор ликероводочного завода, Халилов Айдер, 1940 года рождения, неработающий и Халиков Ибазер, 1932 года рождения, с высшим образованием, работающий прорабом СУ-3 "Спецстрой", в марте сего

года дважды организовывали сборища с числом участников до 30 человек, на которых обсуждались вопросы вовлечения татарской молодежи в автономистскую деятельность и была избрана руководящая "инициативная пятерка".

В целях срыва замыслов главарей автономистов по осуществлению указанных провокационных акций Управлениями КГБ при СМ УССР по Крымской, Херсонской и Запорожской областям совместно с местными партийно-советскими органами были осуществлены предупредительно-профилактические мероприятия в отношении ряда активных автономистов, а также лиц, вошедших в т.н. "инициативную пятерку".

В результате принятых мер автономисты отказались от своих намерений организовать празднование "ДервизыГ" и установления памятника Абденановой, не состоялось массовое сборище у памятника Амет-хану Султану.

В ходе профилактических мероприятий была задокументирована враждебная деятельность Куртумерова Эскандера, собраны материалы о распространении им клеветнических измышлений, порочащих советский государственный строй. 7 мая сего года по материалам органов КГБ прокуратурой Запорожской области в отношении его возбуждено уголовное дело по признакам ст. 187-1 УК УССР и 17 мая он арестован.

При обыске на квартире Куртумерова изъята тетрадь с написанными им стихами клеветнического характера, списки лиц, осужденных за автономистскую деятельность, количественный учет татарского населения и другие материалы.

Одновременно проведены обыски в квартирах организаторов молодежных сборищ Халилова Айдсра и Халикова Ибазера, у которых изъят ряд документов, свидетельствующих об их автономистской деятельности. В отношении их готовятся профилактические мероприятия.

Наряду с осуществлением активных чекистских мероприятий по пресечению враждебной деятельности крымскотатарских автономистов, принимаются меры по выявлению фактов аморального поведения, использования в личных целях денег, собранных среди татар на так называемые "нужды движения", хищения государственных средств и совершения других уголовных преступлений со стороны отдельных автономистов с целью использования этих материалов в плане компрометации главарей и автономистских авторитетов и снижения их влияния на татарское население.

Отрицательного реагирования крымских татар на проведенные профилактические мероприятия и арест Куртумерова не выявлено*.

ДА СБ України. - Ф. 16. - Оп. 3 (1976). - Спр. 4. - Арк. 433-435. Оригінал.

*На документі примітка: 'тов. Щербинському В.В. доложено "5" VI. 1973 г. П. Мусиенко".

№ 8

З доповідної записки голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. ІДербицькому про зростання неорганізованого заїзду кримських татар у Крим

8 травня 1975 р.

Совершенно секретно
Экземпляр] № 1

После принятия президиумом Верховного Совета СССР указа от 5 сентября 1967 г. "О лицах татарской национальности, ранее проживавших в Крыму", на жительство в республику, главным образом в Крымскую, Херсонскую и Запорожскую области прибыло, по данным МВД УССР, 7664 человека крымских та-

тар, из них в индивидуальном порядке - 4691 человек (993 семьи) и по оргнабору - 2973 человека (491 семья).

Приезд по годам характеризуется следующими данными

Годы	Прибыло по оргнабору		Прибыло в индивидуальном порядке	
	Лиц	Семей	Лип	Семей
1967	—		158	43
1968	1085	169	1358	293
1969	623	104	880	169
1970	277	37	785	163
1971	331	55	511	115
1972	323	50	226	51
1973	58	28	262	45
1974	272	47	309	75
1975	4	1	200	39
ВСЕГО:	2973	491	4691	993

В настоящее время, с учетом прибывших до 1967 г., на территории Украины проживает 9048 крымских татар, в том числе: в Крымской области - 4148 чел., в Херсонской - 2240 чел., в Запорожской - 1650 чел., в Донецкой - 693 чел., в Одесской, Харьковской, Киевской, Черкасской и других областях - 317 чел. Местами наибольшей концентрации татарского населения являются: г. Мелитополь Запорожской обл. (1408 чел.), ст. Новоалексеевка Генического района Херсонской обл. (1046 чел.), с. Гранитное Тельмановского района Донецкой обл. (693 чел.).

Определенное сдерживающее влияние на возможность бесконтрольного заезда в республику татарских семей, особенно в Крымскую область, оказывают меры, предпринимаемые местными органами власти по ограничению прописки крымских татар, прибывающих в индивидуальном порядке.

Из числа прибывших в неорганизованном порядке татар в Крымской и Херсонской областях проживает в настоящее время без прописки 374 чел. (81 семья), из них: в Крыму - 330 чел. (70 семей) и в Геническом районе Херсонской области - 44 чел. (11 семей). По районам Крымской области неписанные татары распределены следующим образом: Симферопольский район - 19 чел. (4 семьи), Сакский район - 15 чел. (4 семьи), Ленинский район - 93 чел. (22 семьи), Кировский район - 32 чел. (6 семей), Белогорский район - 55 чел. (13 семей), Советский район - 89 чел. (17 семей), Краснопереконский район - 20 чел. (3 семьи), Первомайский район - 5 чел. (1 семья).

Обычно прибывающие в Крымскую область татары приобретают частные домовладения без надлежащего оформления их в установленном порядке, выплачивают владельцам суммы, превышающие в 2 - 3 раза фактическую стоимость. Как правило, лица, продавшие домовладения, выезжают из этой местности, что, в случае признания судом сделки купли-продажи незаконной, не позволяет привести стороны в первоначальное состояние. Как нарушители паспортного режима, прибывшие в Крым татары преследуются большей частью лишь в административном порядке.

В аналогичных случаях лица других национальностей каких-либо затруднений в юридическом оформлении сделок купли-продажи домовладений и прописке не испытывают.

За период 1967-1975 гг. местными органами власти в административном порядке из Крыма выдворены как злостные нарушители паспортного режима 316 лиц татарской национальности (50 семей). Кроме того, на 169 чел. составлялись протоколы, по которым 110 чел. оштрафованы, 59 предупреждены и от 63 глав семейств отобраны подписки о выезде. За это же время без вмешательства местных

органов власти к прежним местам жительства выехало 299 чел. (27 семей), прибывших по оргнабору, и 66 чел. (10 семей), прибывших в Крым в индивидуальном порядке.

Отказ в прописке татарам, прибывшим в Крым в индивидуальном порядке, используется главарями т.н. "автономистского движения", проживающими в основном в республиках Средней Азии, для разжигания у крымскотатарского населения нездоровых настроений и активизации антиобщественной "автономистской" деятельности.

КГБ при СМ СССР располагает сведениями о том, что крымскотатарские экстремисты в последнее время провели в Узбекистане несколько нелегальных сборищ с участием представителей из Таджикистана, Казахстана и Краснодарского края, на которых обсуждались вопросы организационного укрепления "движения" и выработывались установки по усилению "автономистской" деятельности в связи с празднованием 30-летия Победы советского народа в Великой Отечественной войне и подготовкой к XXV съезду КПСС. В этих целях подготовлен ряд клеветнических и враждебных документов для направления в инстанции и международные организации, проводится сбор подписей под ними.

По данным КГБ при СМ Узбекской ССР, "автономистами", в частности, подготовлены к XXV съезду КПСС документы от крымскотатарских женщин, от татар - участников Великой Отечественной войны, от татарской молодежи и от всех крымских татар.

Инспираторы "автономистского" движения, проживающие в Узбекистане и Казахстане, поддерживают тесную связь с единомышленниками на Украине, пытаются направлять и координировать их антиобщественную деятельность. В целях активизации т.н. "автономистского движения" в 1974-1975 гг. на Украину приезжали из Узбекистана, Москвы и Краснодарского края такие авторитеты "автономистов", как... Османов Бекир, Османов Муксим, Усеинов Нориман, Бекиров Осман, Чалбаш Хал ил, Музафаров Рефик и другие - всего свыше 20 человек.

Для сбора подписей татар на Украине под "автономистскими" документами в г. Мелитополь в апреле сего года приезжал из Узбекистана по поручению крымскотатарских экстремистов Болкуев Энвер. Он сообщил, что в Средней Азии подготовлен по инициативе Османова Б. специальный "документ" XXV съезду КПСС и якобы формируется группа "представителей" для доставки его в Моск-

Из числа крымских татар, проживающих на Украине, выявлено 53 человека, занимавшихся активной "автономистской" деятельностью, 14 наиболее экстремистски настроенных лиц взято в изучение...

В 1974 году были предотвращены готовившиеся "автономистами" антиобщественные акции в период предвыборной кампании в Верховный Совет СССР, Первомайских праздников, 18 мая (30-летие выселения татар из Крыма), 18 октября (день образования бывшей Крымской АССР). В частности, в результате проведенных мероприятий не были допущены готовившиеся в эти дни экстремистами массовые сборища татар в местах их проживания в Крыму, митинг и шествие татар 18 мая в г. Симферополе, а также направление "делегатов" в Москву с "обращениями-протестами" в инстанции и другие проявления.

Установлено, что активными инспираторами указанных действий были Аметов Энвер, 1940 года рождения, беспартийный, со средним образованием, житель ст. Новоалексеевка Херсонской области; Ситвапов Эбазер, 1947 года рождения, беспартийный, со средним образованием, житель г. Симферополя; Шабанов Эльдар, 1940 года рождения, беспартийный, со средним образованием, житель г. Белогорска Крымской области и др.

Проведен также ряд мероприятий, направленных на предотвращение группирований на враждебной основе, компрометацию татарских экстремистов, отрыв из-под их влияния "автономистски" настроенной части татарского населения.

ния. Так, в 1973 г. было предотвращено возникновение группирований крымскотатарской молодежи на ст. Партизаны Генического района Херсонской области и в г. Мелитополе Запорожской области. Наряду с профилактическими мероприятиями в отношении ряда лиц, проявлявших себя "автономистски", была задокументирована враждебная деятельность инспираторов группирования экстремистов Куртумерова Э., Ромазанова Р., Халилова Э. и Исламова К., и они были привлечены к уголовной ответственности (Куртумеров Э., Ромазанов Р. и Халиков З. осуждены в 1973 году по ст. 187-1 УК УССР, а Исламов К. - в 1974 г. по ст. 62 4. 1 УК УССР). Шабанов Э., Семедяев В. и ряд других "авторитетов" скомпрометированы перед татарским населением и отошли от активной "автономистской" деятельности.

Определенное влияние на снижение активности крымскотатарских "автономистов" в республике и за ее пределами оказал судебный процесс над группой карателей из 152 добровольческого татарского батальона "СД", проходивший в ноябре 1974 г. в г. Симферополе и освещавшийся на страницах газет Крымской и Запорожской областей, а также в республиканской прессе.

В марте с.г. органами КГБ оперативным путем сорвано намерение "автономистов" использовать 60-летний юбилей Героя Советского Союза Решидова А., жителя г. Симферополя, для подогревания враждебных настроений среди крымских татар. С Решидовым была проведена беседа предупредительного характера, в ходе которой он заявил, что не имеет ничего общего с "автономистами" и не позволит им использовать свое имя в провокационных целях.

Осуществленные меры в определенной степени локализовали антиобщественные и провокационные действия "автономистски" настроенных татар, проживающих в республике. Вместе с тем в последнее время КГБ при СМ УССР получены данные о намерении главарей крымскотатарских "автономистов", проживающих в Узбекистане, активизировать враждебную и антиобщественную деятельность, направленную на "организованное возвращение крымскотатарского народа в Крым". В частности, ими замышляется спровоцировать весной и летом 1975 года массовый заезд татар в Крым, в первую очередь членов КПСС, ветеранов войны и других известных людей с тем, чтобы поставить местные органы власти перед свершившимся фактом. Одновременно намерение переехать в 1975 году на жительство в Крымскую область высказывают и главари "автономистов" Османов Муксим, Османов Бекир, Чалбаш Халил и другие. Об этих данных КГБ при СМ СССР доложено.

Со стороны "автономистов" зафиксированы попытки передачи за рубеж клеветнических материалов с целью привлечения "общественного мнения Запада" к так называемой "проблеме крымских татар". Так, в 1974 году органами КГБ республики предотвращена попытка одного из активных "автономистов" Османова Муксима, приезжавшего в Крым из Узбекистана, передать в ООН с использованием единомышленников на Украине "обращение" злобного клеветнического содержания, под которым подписались 479 татар.

Имеющиеся данные свидетельствуют о взаимных контактах крымскотатарских "автономистов" и т.н. "демократов" в плане совместного проведения враждебной деятельности. В частности, приезжавший летом 1974 года по приглашению "автономистов" на отдых в Крым Григоренко П.Г. призывал их к "более решительным действиям", рекомендовал избегать нарушения существующих законов, чтобы оградить себя от ответственности. Он советовал активнее апеллировать к общественному мнению внутри страны и за рубежом, настаивал на необходимости объединять усилия крымских татар с "демократами", которые, по его словам, якобы могут в наибольшей мере помочь "движению крымских татар".

С учетом складывающейся оперативной обстановки КГБ при СМ УССР продолжает принимать необходимые меры по предотвращению и срыву враждебных действий крымскотатарских "автономистов", выявлению их провокационных замыслов, компрометации инспираторов и снижению активности антиобществен-

венной деятельности "автономистов" в целом, особенно в период подготовки к XXV съезду КПСС и выборам в Верховный Совет УССР.

В апреле 1975 года проведено совещание руководящих и оперативных работников УКГБ по Крымской, Запорожской, Херсонской, Николаевской и Донецкой областям, на котором обсуждены вопросы повышения эффективности проводимых мероприятий и разработан совместный план активизации работы на данном участке в текущем году. Планом предусмотрены конкретные меры по <...> более эффективному использованию имеющихся оперативных сил и средств, целенаправленной разработке и пресечению враждебной деятельности инспирированных провокационных акций, разоблачению ... наиболее активных экстремистов из числа крымских татар, а также улучшению координации работы УКГБ указанных областей республики.

Чтобы не давать повод главарям "автономистского движения" подогревать националистические настроения у части татарского населения под предлогом якобы имеющего место "ущемления прав татарского населения" и призывать к массовому самовольному заезду в Крым, КГБ при СМ УССР считает целесообразным продолжать практику переселения в Крым в порядке оргнабора некоторого числа татарских семей из республик Средней Азии, в частности, осуществить такое мероприятие осенью 1975 года, в канун XXV съезда КПСС. Одновременно следует также разрешить прописку части татарских семей, проживающих длительное время непрописанными, в частности, в северных и восточных (степных) районах Крыма.

Докладываем на ваше рассмотрение.

ДА СБ України. - Ф. 16. - Оп. 7 (1985). - Спр. 8. - Арк. 354-360. Оригінал.

Резюме

У статті наводяться документи, що висвітлюють історію кримськотатарського національного руху за повернення на історичну батьківщину в 1950 - 1980-ті роки.

In the article, the author lists the documents that clarify the history of the Crimean Tatars' national movement for the returning on the historical homeland in the 1950's - 1980's.

*Вступну статтю і документи
підготував до друку
О.Г.Бажан*

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ярослава Верменич

Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. - К.: Інститут історії України НАН України, 2003. - 516 с.

Життя регіонів України завжди перебувало в полі зору історичної науки, але майже ніколи не охоплювалося цілком у великому часовому діапазоні. Складна й драматична історія формування окремих з них, особливості регіональної самосвідомості та їх осмислення різними науковими школами комплексно не досліджувалися. Не доводиться вже говорити про те, що теоретико-методологічні аспекти регіональної історії завжди були її слабким місцем. Поняттям "історичне краєзнавство" в літературі часто позначалися явища, які за своїм змістом виходили далеко за межі локальних проявів життєдіяльності людей на різних історичних етапах.

Істотну прогалину в осмисленні регіональної науки в Україні, її витоків і породжуваних нею проблем заповнює Я.В.Верменич. Уже перша її праця, яка побачила світ у 2001 р., містила новаторську постановку питання про місце й роль історичного знання в системі регіоналістики, стимулювала науковий пошук у сфері співвідношення локальної історії та історичного краєзнавства. Щойно видану другу книгу того ж автора спеціально присвячено теоретико-методологічним проблемам історичної регіоналістики в Україні. У цій монографії дослідниця робить заявку на серйозні узагальнення нових підходів до цих питань і пропонує міждисциплінарне у своїй основі бачення об'єктно-предметної сфери історичної регіоналістики як наукового напрямку, що ґрунтується на здобутках різних галузей знань — історії й географії, теорії управління та правознавства, статистики і соціолінгвістики тощо. Уважно простежуючи історичні умови формування якісної своєрідності регіонів, автор зосереджує увагу на характеристиці основних етапів становлення регіоналістики й краєзнавства в Україні, досліджує місце та роль історичної регіоналістики в обґрунтуванні самодостатності історичного процесу у державі, у виробленні схем і критеріїв районування, наукових основ відповідної політики.

Хоч автор наголошує на тому, що проблеми регіонів вивчаються в територіальних межах України, насправді логіка дослідження постійно виводить за ці рамки. Явища регіоналізму й регіоналізації сьогодні у всьому світі розглядаються як такі, що містять відповіді на питання, породжувані глобалізаційними та інтеграційними процесами. У широкому світовому контексті представлено їх і в рецензованій праці.

Уведення в активний науковий обіг і окреслення предмета понять "історична регіоналістика", "регіоналізм", "регіональна історіографія" тощо закладають міцний фундамент для осмислення розвитку регіонів України у сучасному світовому контексті. Значущість такого осмислення зростає у зв'язку з широким обговоренням у державі проекту конституційно-політичної реформи та необхідністю нових підходів до проблем адміністративно-територіального устрою. Диспропорції в розвитку регіонів, які Україна успадкувала від радянської системи, мають тенденцію до поглиблення, що вимагає від владних структур і суспільства особливої уваги до аналізу їх специфічності й вироблення на цій основі зваженої, збалансованої політики.

Оригінальність дослідження полягає насамперед у комплексному осягненні всієї сукупності явищ регіоналізму в суспільно-політичному житті України, починаючи від доби античності й донині. У надзвичайно широкому діапазоні простежено еволюцію знання про регіони, формування наукових шкіл і

відповідної інфраструктури на різних історичних етапах. Хронологічні рамки дослідження цього процесу надзвичайно широкі - від кінця XVIII ст. до наших днів. Природно, що у фокусі уваги автора опинилися "земельні", "обласницькі" підходи до історії в науковому доробку корифеїв українознавства - В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Багалія, М.Слабченка та багатьох інших. На основі освоєння спадщини не лише українських, а й російських і польських наукових шкіл, що займалися спеціальним вивченням регіональних проблем, автор вибудовує власну схему "горизонтального" дослідження України, поклавши в її основу регіональний вимір та його історіографічне осмислення.

Наукова новизна рецензованої праці обумовлюється використанням у ній різних методологічних підходів, у тому числі й тих, які з'явилися порівняно недавно, зокрема синергетичного. Але перевагу автор віддає класичному — генетико-еволюційному підходу, оскільки він створює найкращі можливості для аналізу виникнення і функцій історичної регіоналістики як ретроспективного дослідження процесів розвитку регіонів на різних хронологічних етапах. Цікавою є запропонована автором періодизація становлення та розвитку системи історичного регіоназнавства в Україні.

З великим інтересом читаються ті сторінки книги, де дослідниця пропонує власне тлумачення понять "територія", "регіон", "регіоналізм", "край", "земля", "Губернія", "область", "історичне місто" і багатьох інших. У праці показано, як у ході історичного розвитку не тільки змінювалися межі регіонів, а й зазнавала видозмін і уточнень система понять, що відбивають регіональну структуру України. Порівнюючи погляди на регіон в історичній, економічній, географічній, політичній та інших суміжних науках, автор формулює власне бачення історико-географічного регіону як головного операціонального поняття історичної регіоналістики. Він при цьому виступає як динамічна соціоекосистема з розташованими в її межах поселеннями, ландшафтами, виробничою й культурною інфраструктурою, пам'ятками історії та культури, а проблемна історіографія регіонів - як предмет "горизонтального" дослідження регіональної специфічності в її різноманітних формах і проявах.

Вивчаючи роль та місце історичної регіоналістики в системі соціогуманітарних і природничих наук, автор звертає увагу на її тісну взаємодію із суміжними галузями наукового знання, насамперед з географією й краєзнавством. Хотілося б звернути особливу увагу на збагачення в даній праці термінологічного арсеналу краєзнавства та чітке визначення його пізнавального й соціально-інформаційного потенціалу. Я.Верменич наголошує на великих, майже необмежених можливостях краєзнавства щодо заглиблення в конкретні пласти минулого, на його виховній функції. Водночас вона застерігає від спрощених, утилітарних підходів до аналізу співвідношення історико-регіональних та краєзнавчих досліджень. У кожного з них - свій предмет і свої завдання.

Історична регіоналістика (у вигляді державознавства, історичної географії, описової статистики, "антикварного" напряму та "обласництва" в історіографії, краєзнавства) в Україні існує вже понад два століття. Але тільки тепер, завдяки працям Я.Верменич, вона здобула власну термінологічну нішу й солідне наукове обґрунтування. Здійснений дослідницею глибокий історичний зріз регіональних проблем дає змогу побачити їх у динаміці, зрозуміти витоки багатьох проблем і негараздів, які даються взнаки сьогодні. З цього погляду можна констатувати, що праця становить не лише науковий, а й практичний інтерес. В усякому разі погляд автора на шляхи вдосконалення територіальної структури України в ході майбутньої адміністративної реформи, безумовно, заслуговує на увагу з боку політиків.

Природно, що в новаторській за своїм змістом праці Я.Верменич не вдалося уникнути деяких прорахунків. Зокрема хотілося б бачити у ній більш докладний

аналіз доробку західноукраїнських науковців. На більшу увагу заслуговують історико-регіональні дослідження, що готувалися впродовж XIX ст. в рамках археографічної комісії, церковно-археологічних товариств, історико-статистичних комітетів. У процесі дальшої роботи над темою в автора є чималі резерви щодо використання інформаційного потенціалу закордонних архівів, зокрема російських, польських, австрійських.

Загалом же підготовлене Я.Верменич дослідження відповідає за своїм змістом на назрілу суспільну потребу, прокладаючи шлях до комплексного, міждисциплінарного дослідження регіональних проблем. Треба сподіватися, що регіоналістика посяде, нарешті, належне їй місце не лише в системі історичного знання, а і в теорії та практиці управління.

П.Т.Тронько
(Київ)

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). - Київ: Шлях, 2003. - 232 с, іл.

Давньоруські села - одна з найдавніших форм поселень східних слов'ян. Протягом багатьох століть вони складали економічний фундамент феодального суспільства. За геотопографічними та соціальними ознаками селища поділяються на великі й малі, вільні та приватні. Саме ранньосередньовічні села стали осередками, де відбувалося формування традиційно-побутової народної культури давньоруського суспільства.

Серед великої кількості наукових досліджень, що присвячені вивченню Київської Русі, на жаль, не багато праць, пов'язаних із вивченням давньоруських селищ. Проте останнім часом дослідники все частіше звертають свої погляди до сільських поселень, дослідження яких має принципове значення для розуміння середньовічної історії.

Генезис феодалізму обумовив багато як спільних, так і індивідуальних рис у розвитку давньоруських сіл. Це стосується особливостей матеріальної та духовної культури, насамперед планіграфії селищ, будівництва житлових і господарських будівель, обрядовості тощо.

Ці питання вже розглядалися в Історіографії радянського періоду, але переважно стосовно північної Русі (Успенська А.В., Седов В.В., Нікольська Т.М. та ін.)

Певною мірою проблему походження давньоруських селищ Південної Русі висвітлює й вітчизняна історична наука (Біляєва С.О., Шекун О.В.). Але більшість цих робіт обмежувалась загальноархеологічними характеристиками, або торкалися певної тематики чи окремо взятого поселення.

На жаль, узагальнюючої праці, яка б дозволила подивитись на давньоруське село як на багатофункціональний організм, досі не було. Тому появу колективної монографії "Село Київської Русі", яка нещодавно побачила світ, слід уважати новим кроком української історичної науки. Тут висвітлено широкий спектр проблем розвитку давньоруського села за матеріалами Південної Русі, а саме Київщини, Чернігівщини, Переяславщини. Структурно робота складається з семи розділів, кожен із яких присвячено головним напрямкам сільського життя.

Перш за все слід відзначити, що автори розглядають динаміку формування сільських поселень у регіональному аспекті - Правобережне Полісся, Лівобережне, а також лісостепова зона. Окремо враховуються палеографічні та палеокліматичні умови заселення цих регіонів у X-XIII ст., дається детальна класифікація давньоруських поселень, відповідна кореляційна характеристика.

На конкретному матеріалі автори доводять регіональну спеціалізацію

то, так і соціально-демографічного, політичного, господарського характеру.

Величезна за кількістю та різноманітна за змістом колекція речей змальовує нам селянську госпду як комплексне господарство, якому притаманні найважливіші форми людської діяльності - рільництво, скотарство, тваринництво.

Традиційні народні промисли, звичайно, також посідали неабияке місце в системі господарювання тогочасного села (мисливство, рибальство, збиральництво, бортництво). У районах, багатих на ліси, розвивалися лісотехнічні промисли - видобування дьогтю, смоли, деревного вугілля. Усе це використовувалося в різних галузях господарської діяльності селян, про що свідчать відповідні комплекси, досліджені на території багатьох сільських поселень.

Традиційні уявлення про феодальний спосіб виробництва й розподіл праці завжди малювали нам середньовічне село як винятково сільськогосподарський організм, на відміну від міста. Проте виявлені за останні роки ремісничі майстерні, різноманітні інструменти, заготівки, напівфабрикати свідчать про те, що сільське ремесло, попри певну консервативність, було невід'ємною частиною сільської економіки. Особливо це стосується виробництва заліза, ковальської справи, гончарства, деревообробки та деяких домашніх ремесел: прядіння, ткацтва, плетіння з лози тощо. Як слушно відзначають автори монографії - життя будь-якого населеного пункту було б неможливим без цих видів ремісничого виробництва.

Значна кількість предметів імпортного походження та виробів розвинутого міського ремесла, про що також відзначається в книзі, свідчить про торгівельні стосунки сільського населення. Звичайно, йдеться про внутрішню торгівлю, що базувалася переважно на натуральному товарообміні.

За планіграфічною структурою давньоруські поселення також різняться між собою. Багаторічні дослідження дозволили вченим наблизитись до реконструкції житлових, господарчих будівель, навіть зовнішнього вигляду самих селищ.

Моделювання ранньосередньовічного села неможливе без вивчення духовного світу людини. Дослідження цих аспектів вважається найбільш складним, оскільки пов'язане з релігійними уявленнями, обрядовістю, традиціями. Прийняття нової Ідеології тисячу років тому не тільки призвело до трансформації родинної обрядовості наших предків, але й наклало свій відбиток на психологію східнослов'янського суспільства. Однак певні ремінісценції колишніх вірувань, що мають місце і в сучасній народній обрядовості (весільний, поховальний обряди), свідчать про те, що східні слов'яни довгий час засвоювали "аксіоми" нової релігії. Не заглиблюючись у сутність християнського вчення, вони так і залишились напівязичниками-напівхристиянами.

Наявність великих міських агломерацій, особливо поліетнічних, поступово призводила до уніфікації традиційної народної культури. Тому не випадково, що середньовічні села з їх консервативною сільською громадою, залишалися стійкими осередками, котрі зберігали й певною мірою зберігають до сьогодні витoki старослов'янських вірувань, традицій, уявлень про світ.

Зважаючи на це, подальше дослідження середньовічних селищ має перспективи в багатьох напрямках - регіональному, тематичному, соціально-економічному, етнокультурному, хронологічному та ін.

Сподіваємося, що перша узагальнююча праця з історії південноруського села буде корисною не тільки фахівцям — археологам, історикам, краєзнавцям і студентам історичних факультетів, але й широкому колу читачів, що цікавляться вітчизняною історією.

*А.Л. Козаков
(Чернігів)*

Ботушанський В.М.
Сільське господарство Буковини (друга половина XIX - початок XX ст.).- Чернівці: Золоті литаври, 2000. - 340 с,

В чернівецькому видавництві "Золоті литаври" вийшла з друку монографія відомого буковинознавця, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри Історії України Чернівецького держуніверситету В.М. Ботушанського "Сільське господарство Буковини (друга половина XIX - початок XX ст.)". Це об'ємне (понад 35 друк. арк.) видання великого формату — результат багаторічної праці вченого. На основі численних різномовних документів з фондів архівних установ Чернівців, Києва, Відня, матеріалів статистики, багатьох літературних джерел (усього 447 позицій) автор зумів ґрунтовно та водночас об'єктивно показати еволюцію основної галузі економіки південно-західної Буковини - сільського господарства - за 65 пореформених років, його перехід від феодальних до ринкових відносин. Це справді фундаментальне історико-економічне дослідження з аграрної історії зазначеного регіону.

Науковець дав вичерпну характеристику використовуваних джерел, віддав належне внеску своїх попередників у розробку окремих аспектів означеної проблеми. Сам же підійшов до її вивчення комплексно, з наукових принципів історизму і об'єктивності, сучасних концепцій української історіографії, скрупульозного аналізу джерел, розгляду історичного процесу у діалектичному зв'язку позитивних і негативних моментів.

Дослідник високо оцінив таку визначну, рубіжну подію в історії краю та зокрема буковинського села, як скасування у 1848 р. феодальних відносин внаслідок революції в Австрії, справедливо підкреслив, що воно знаменувало кінець пізньої феодальної епохи й початок нового ладу конституційної, представницької (хай і обмеженої) монархії та вільного підприємництва. Це створило сприятливі умови для швидкого розвитку продуктивних сил, зокрема в сільському господарстві.

Водночас автор слушно зазначив, що ліквідація залишків феодальної епохи через упертий спротив великих землевласників - учорашніх користувачів безплатної, панщинної праці залежних селян — відбувалася повільно, розтяглася на роки й десятиліття, до того ж із значними викупними втратами для останніх. У цілому ж учений позитивно оцінив сам факт усунення атрибутів минулої епохи, бо це відкривало шлях для розвитку самостійних селянських господарств, створення численної верстви господарів-власників, збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва.

В центрі уваги науковця, зрозуміло, стояли питання розвитку сільського господарства краю. Він відзначив певні зрушення у різних напрямках: розширення посівних площ (приблизно в 1,7 раза), вдосконалення їх структури відповідно до запитів ринку, підвищення врожайності сільгоспкультур (зернових - в 1,5, технічних - в 1,5 - 2 рази), збільшення їх валових зборів (зернових - у 3, картоплі - у 2,5 рази), зростання поголів'я худоби (в 1,5 - 2,2 рази) і птиці (у 2,7 рази). В результаті Буковина у значній мірі подолати відсталість у цій галузі (приміром, урожайність зернових 1903-1913 рр. було перекрито тільки в середині 50-х рр.). Але порівняно з такими високорозвинутими провінціями, як Чехія, Моравія, Долішня Австрія, сільське господарство Буковини помітно відставало.

У монографії характеризується землеустрій краю, зазначається, що він був недосконалим, що панували значна роздробленість, розкиданість земельних ділянок окремих господарств, черезсмужжя, слабкість юридичного закріплення дрібної власності через тривале (майже 40 років) впровадження поземельних книг. А це, в свою чергу, не давало можливості одержати під таку непевну власність кредит. Комасація (зведення до купи) земельних ділянок лише частково вирішувала цю проблему.

Автор дійшов висновку, що у пореформений період на Буковині склалася така система земельної власності: велике приватне (19 %), православного

релігійного фонду (26 %), дрібне приватне (45 %), громадське (8 %), гробу Господнього в Єрусалимі, державне, публічне (2 %). Внаслідок купівлі-продажу поміщицьке землеволодіння деякою мірою скорочувалося, селянське - дещо зростало, громадське потроху зменшувалося, а релігійного фонду, публічне - в основному залишалося без змін.

Щодо розподілу землі між різними соціальними групами власників, то дослідник констатував значні контрасти: господарства розміром до 5 га становили в 1902 р. 85,3 %, але їм належало тільки 18,1 % усіх земельних площ, у той час як господарствам розміром понад 100 га, що становили 0,5 %, належало 60,1 % землі.

Констатуючи прогресуюче малоземелля, а то й безземелля десятків тисяч селян та пов'язані з цим погіршення їх економічного становища, зростання соціальних суперечностей, сімейні драми, еміграцію, вчений дійшов до одного з основних висновків своєї праці: потрібні були новий після 1848 р. перерозподіл землі легальним шляхом з певною компенсацією великим власникам і продаж вилученої великої земельної власності малоземельним селянам на виплат. "Здійснення назрілої нової аграрної реформи в цивілізований спосіб, - пише автор, - було б дальшим кроком на шляху еволюційного перетворення великої приватної та церковно-державної власності... у типову для епохи ринкових відносин власність. Це мало б своїм наслідком створення міцного середнього стану на селі - основи соціальної стабільності в суспільстві - раціональніше, ефективніше використання землі, збільшення виробництва продукції, поліпшення добробуту селянства і скорочення його еміграції, зниження соціальної напруги на селі, забезпечення сприятливіших умов для національно-культурного, духовного розвитку буковинського селянства. Проте до чергової аграрної реформи не дійшло".

Велику увагу приділив дослідник орендним відносинам у сільськогосподарській галузі. В праці їм дано ґрунтовний аналіз: визначено ступінь поширення оренди великих маєтків (до 3/4), кількість оптових орендарів (від 445 до 621), їхній національний склад (переважно євреї), об'єкти оренди (все, що було на території маєтку), її строки (приватних маєтків - в основному 6 років, релігійного фонду й держави - здебільшого 12 років), розмір річної орендної плати (від кількох сотень Гульдєнів до кількох десятків тисяч), всебічно охарактеризовано відповідні угоди. В кінці цього сюжету підкреслено, що орендна система, яка на перших порах відігравала певну позитивну роль у подоланні становості дворянського землеволодіння, сприяла доступу селян до поміщицької землі (хай і через суборенду), але згодом сама вступила в свою суперечливу стадію розвитку. Селянські маси вимагали безпосередньої оренди землі поміщиків та релігійного фонду без посередника - орендаря.

Чільне місце в монографії посідає виробничий аспект досліджуваної проблеми, тобто спроба ретроспективного відтворення конкретних заходів, спрямованих на інтенсифікацію рільництва (запровадження правильних сівозмін, поліпшення насінневої справи й удобрення ґрунту, меліорація, використання сільгоспмашин і досконалого інвентаря тощо), тваринництва (поліпшення породності худоби, кормової бази, зооветеринарного нагляду, прийняття з цих питань відповідних крайових законів та ін.), на переробку сільськогосподарської сировини (гуральництво, млинарство, молочарство, цукроваріння, олійництво, домашні промисли тощо), на зародження агропромислової інтеграції. Показано помітну роль у цій справі фахових товариств, крайових сільськогосподарських навчальних закладів, відповідної преси, сільських читалень, так званих мандрівних учителів й ін., що поширювали наукові аграрні знання.

Широко висвітлено у праці зростання товарного виробництва в сільськогосподарській галузі: охарактеризовано основних продуцентів (великі та середні господарства, частково - дрібні), вказано основні ринки збуту для різних продуцентів (крайовий, позакрайовий, зовнішній), проаналізовано динаміку цін за весь розглядуваний період й ін.

Дослідник показав також дедалі зростаючу роль у сільськогосподарській галузі грошового капіталу - спочатку виключно приватного, а згодом - і кредитних закладів, формування банківської системи у краї, умови надання іпотечного кредиту, рівень процентної ставки, терміни кредитування та кредитоспроможність різних категорій позичальників, способи примусового погашення заборгованості, засилля лихварів у цій справі й ін. Вчений робить у зв'язку з цим важливий висновок про те, що в процесі поєднання виробництва з кредитним капіталом здійснювався своєрідний відбір на життєздатність різних типів господарств: ті, що зуміли пристосуватися до ринкових умов, виживали, розвивалися, міцніли, а економічно слабкі, неконкурентоспроможні - занепадали.

"У важкій боротьбі за виживання, за захист своїх економічних інтересів, - пише автор, - буковинське (як і галицьке) селянство витворило власну захисну систему — сільську кооперацію". Вона розвивалася в різних формах: споживча (сільські крамниці), збутова (товариства для збуту худоби), ошадно-кредитна (каси-райфайзенки), натурального кредиту (шпихліри), виробнича (молочарні, спілки для відгодівлі худоби, для обмолоту зерна, меліоративні, млинарські та ін.), орендна (для оренди комплексів ріллі в поміщиків чи релігійного фонду, а також пасовиськ, лісів), парцеляційна (для придбання громадою поміщицького маєтку й розпродажу його окремими ділянками - парцелями) та ін. Науковець слушно стверджує, що селянські спілки сприяли об'єднанню матеріальних і фінансових ресурсів селян для вирішення спільних взаємовигідних справ, здешевлення кредиту, підвищення культури сільськогосподарського виробництва, а також поліпшення стосунків між односельцями, згуртування сільських громад у певні соціальні і національні спільноти.

Важливо відзначити, що дослідник на основі історичного досвіду робить спробу дещо порадити нашим сучасникам, які нині здійснюють реформу на селі, зокрема щодо способу її проведення та суспільного значення, щодо ринку землі й аграрного законодавства, термінів оренди, інтенсифікації виробництва, поєднання інтересів землеробського і неземлеробського населення через ринок, щодо кредиту, сільської кооперації та ін.

Для підвищення рівня доказовості висловлених у тексті положень у кінці книжки наводиться відповідний фактичний (переважно цифровий) матеріал у вигляді 91 таблиці й одного довідника. Заслугує схвалення і поліграфічне оформлення монографії.

В плані зауважень та побажань можна зазначити таке. Не завадило б ширше дати матеріал і по Південній Буковині (нині це територія Румунії). Хоча дослідник у передмові робить застереження, що не ставить собі за мету широко розглядати такі аспекти проблеми, як рівень заробітної плати в сільському господарстві, відхідництво, еміграція, бо вони ним й іншими авторами вже висвітлювалися раніше, для читача було б цікаво дізнатися про це у плані новітніх методологічних підходів та концепцій. Мабуть, слід було б дещо оптимальніше подати в тексті позитивний і критичний матеріал, бо інколи переважає останній. Місцями помітне перевантаження цифровими даними. Праця виграла б, якби до неї було додано іменний та географічний покажчик, деякі ілюстрації. Прикро й те, що з міркувань економії паперу текст книги видруковано дрібним шрифтом, а це, зрозуміло, не полегшує його читання.

Загалом же В.М.Ботушанський написав велику дослідницьку працю, в якій найповніше на сьогоднішній день представлено історію розвитку сільського господарства Буковини пореформеного періоду. Без перебільшень можна стверджувати, що це справжня подія у сучасному буковиназнавстві. Книга з великою користю може прислужитися науковцям, викладачам, учителям, студентам, краєзнавцям і навіть в якійсь мірі практичним працівникам сучасної сільськогосподарської галузі, всім, хто цікавиться історією краю.

П.В.Михайлина
(Чернівці)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Б.Л. Дем'яненко
(Переяслав-Хмельницький)

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ "ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 року: ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ"

3 лютого 2004 року у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Григорія Сковороди працювала Міжнародна науково-теоретична конференція "Переяславська рада 1654 року: історичне значення та політичні наслідки". В роботі конференції взяли участь 119 чол.: 91 особа - згідно з надісланими заявками на участь (у тому числі 14 чол. - викладачі Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди) й 28 осіб зареєструвалися у день роботи конференції. Серед зареєстрованих учасників та гостей на конференції були присутні: 2 академіки НАНУ і Російської академії наук, 2 члени-кореспонденти, 1 дійсний член АПН України, 24 доктори наук, професори, 32 кандидати наук, доценти, 10 викладачів ВНЗ, 7 представників дипломатичних установ, акредитованих в Україні (Азербайджан, Російська Федерація, США, Угорщина), 42 особи, які представляли органи законодавчої й виконавчої влади, музейні працівники, представники ЗМІ, делегати від Українського реєстрового козацтва і Війська запорізького низового та Ін.

Серед учасників міжнародної конференції були голова комітету Верховної Ради України у справах освіти та науки С.М.Ніколаєнко, керівник головного управління з питань внутрішньої політики Адміністрації Президента України, доктор історичних наук, професор О.О.Рафальський, перший заступник міністра освіти й науки України, доктор технічних наук, професор, дійсний член АПН України А.М.Гуржій, надзвичайний і повноважний посол Азербайджанської Республіки в Україні Алієв Талот Мусіб огли, перший секретар політичного відділу посольства США в Україні Імре Ліппінг, радник-посланник посольства Російської Федерації в Україні В.В.Лоскутов, перший секретар посольства Угорської Республіки в Україні Шандор Хегедюш, директор Інституту історії України НАН України, академік НАНУ В.А.Смолій, директор Інституту загальної історії РАН, академік РАН О.О.Чубар'ян, представники Інституту історії України НАНУ, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Інституту загальної історії РАН (Російська Федерація), Інституту слов'янознавства РАН (Російська Федерація), Інституту російської історії РАН (Російська Федерація), Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, Донецького державного інституту штучного інтелекту, Черкаського державного університету ім. Богдана Хмельницького, Харківського національного університету ім. В.Каразіна, Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, Миколаївського державного університету, Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка, Рівненського державного гуманітарного університету, Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАНУ, представники Українського реєстрового козацтва, Війська запорізького низового, інших наукових, навчальних закладів, громадських організацій, ЗМІ України.

Роботу міжнародної науково-теоретичної конференції відкрив ректор Переяслав-Хмельницького ДПУ ім. Григорія Сковороди, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АПН України В.П.Коцур. Він привітав учасників та гостей конференції на переяславській землі, зацікавив увагу присутніх на 300-річній історії неперервної освіти на Переяславщині, познайомив учасників і гостей конференції з президією й побажав конструктивної та плідної роботи.

Перед початком роботи пленарного засідання до учасників і гостей конференції з привітальним словом звернувся керівник головного управління з питань внутрішньої політики Адміністрації Президента України, доктор історичних наук, професор О.О.Рафальський. Він зачитав привітання організаторам, учасникам та гостям міжнародної конференції від Президента України Леоніда Кучми. Привітання Президента Російської Федерації Володимира Путіна учасникам міжнародної конференції зачитав директор Інституту загальної історії РАН, академік РАН О.О.Чубар'ян.

На пленарному засіданні з привітальним словом до організаторів, учасників і гостей звернулися: *О.О.Чубар'ян* - академік РАН, директор Інституту загальної історії РАН; *А.М.Гуржій* - доктор технічних наук, професор, дійсний член АПН України, перший заступник міністра освіти й науки України; *С.М.Ліколаєнко* - голова комітету Верховної Ради України у справах освіти та науки; *Г. Р.Сакур* - міський голова м. Переяслава-Хмельницького; *Алієв Талот Мусіб огли* - надзвичайний і повноважний посол Азербайджанської Республіки в Україні.

Зі вступним словом до учасників і гостей міжнародної науково-теоретичної конференції звернувся *В. А. Смолій* - доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту історії України НАНУ. Він відзначив, що дана конференція певним чином увінчує серію конференцій, круглих столів й інших наукових форумів, що відбувалися впродовж другої половини 2003 — по січень 2004 р. у Києві та інших університетських містах України. В.А.Смолій звернув увагу присутніх на той факт, що вчені України рішуче відмовилися від політичних й ідеологічних постулатів постанови ЦК КПРС, присвяченої 300-літтю Переяславської ради. Поряд з цим вони не стали на шлях однозначного повернення на позиції української історіографії кінця XIX - початку XX ст. (державницька і народницька школи). Науковці роблять спроби переглянути хронологічні межі події, з приводу якої зібралася поважна та авторитетна аудиторія. Академік В.А. Смолій акцентував увагу присутніх у залі на тому, що для Переяславської ради характерне нашарування політичних й ідеологічних оцінок. Воно мало місце в XVIII, XIX і XX ст., початок XXI ст. теж не став винятком з цього правила. Наприкінці свого виступу вчений застеріг присутніх від бажання та спроб переносити наші сьогоденні симпатії й антипатії на події XVII ст., побажав спокійного, виваженого і неупередженого вивчення цієї важливої історичної події.

З доповідями на пленарному засіданні виступили:

В. М. Горобець - доктор історичних наук, завідувач Центру соціальної історії Інституту історії України НАНУ - "Україна та Росія після Переяслава: фактори інтеграції й дезінтеграції";

Б.М.Флоря - член-кореспондент РАН, Інститут слов'янознавства РАН (Російська Федерація) - "Характер отношений между Россией и украинским гетманством по Переяславским соглашениям 1654 г.";

Т. В. Чухліб - кандидат історичних наук, директор науково-дослідного інституту козацтва - "Проблема міжнародного визнання ранньомодерної Української держави у світлі Переяславсько-Московського договору 1654 р.";

В. Д. Назаров - доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту загальної історії РАН (Російська Федерація) - "Россия и Украина: почему российский выбор состоялся в 1653 г., а не в 1648 г.";

П. М. Сас - доктор історичних наук, Інститут історії України НАНУ - "Вплив традиціоналістських станово-корпоративних політичних ідей запорізької спільноти на концептуальні засади українсько-російської угоди 1654 р.";

М.Т.Стєпико - доктор філософських наук, професор, учений секретар Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України - "Переяславська угода 1654 року: історичні уроки (аналітичні оцінки)";

Л.І.Шевченко - доктор технічних наук, професор, ректор Донецького державного інституту штучного інтелекту, гетьман Українського реєстрового козацтва - "Українське козацтво: історія і сучасність".

З лютого 2004 р. працювали 3 секції: №1 "Переяславська рада 1654 р. в контексті українсько-російських взаємовідносин" - на ній головували Ю.А.Мицик - доктор історичних наук, професор, завідувач відділу пам'яток княжої й козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України і Б.Л.Фонкич - доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту загальної історії РАН (Російська Федерація). На секції №2 "Історичне значення й політичні наслідки Переяславської ради" головували Я.О.Федору - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України і С.Г.Яковенко — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту російської історії РАН (Російська Федерація). Роботу секції №3 "Переяславська рада 1654 р.: історіографія проблеми" очолював О.А.Удод - доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту Історії України НАНУ.

За результатами роботи міжнародної науково-теоретичної конференції прийнято резолюцію, яку пронизує думка, що український та російський народи поєднує довгий спільний історичний шлях, на якому були не тільки експансія і гноблення, а й взаємодопомога та спільно пережиті драматичні події. Тому трагічні для української державності й народу наслідки Переяславської ради не слід розглядати як підставу для антиросійських настроїв в українському суспільстві. Росія - потужна світова держава і сусід України. Вона є важливим політичним та економічним партнером нашої держави, а російський народ - етнокультурно близький українському. Однак, як засвідчує історія, політична й економічна доцільність завжди були, є та будуть для Росії (й мають стати для України) сильнішими за будь-які "братні" почуття, як це продемонстрували історичні уроки Переяслава. Нині, маючи власну державу, Україна мусить повною мірою використати творчий потенціал свого народу, скористатися своїми геополітичними та геоekonomічними перевагами з позицій власних національних інтересів.

О.М. Мовчан

(Київ)

МІЖНАРОДНА ІСТОРИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932-1933 рр."

Конференцію було проведено 8-10 грудня 2003 р. в Будапешті за ініціативою Товариства української культури та сприяння парламенту й уряду Угорщини. У відкритті конференції взяли участь офіційні представники, культурні й наукові діячі Угорщини та України, а також члени української громади в Угорщині.

Наукову частину конференції відкрив проф. Паризького університету *В. Косик*. У повідомленні "Великий голод 1932-1933 рр. в Україні" він зауважив, що хоча голодомор українського народу був однією з найбільш жорстоких трагедій ХХ ст. поряд із вірменським геноцидом і єврейським голокостом, він тривалий час не визнавався у світі через політичні чинники. Позицію урядових кіл Заходу, незважаючи на їх обізнаність з фактами голоду через пресу та конфіденційні звіти дипломатів, визначали політичні розрахунки, а саме - зацікавленість у налагодженні

дипломатичних стосунків із СРСР для протиставлення його нацистській Німеччині. Останнім часом ситуація дещо змінилася. Голод 1932-1933 рр. в Україні визнали як злочин Геноциду проти українського народу не тільки парламент України, але й сенат Канади та Аргентини, конгрес США, а також парламент Угорщини. Однак деякі сили, щоб применшити значення голоду в Україні, зауважують, що він був спровокований самими селянами, які, опираючись колективізації, знищували знаряддя праці та посіви. Крім того, голод мав місце не тільки на українській території, а й у інших регіонах СРСР - Росії та Казахстані. Спростовуючи ці твердження, доповідач довів, що голод у Росії був лише в районах поволзьких німців, донських козаків та на Кубані, де жили нащадки українців - кубанські козаки. У Казахстані також потерпіли переважно українські осадники. Причому із 6 млн. осіб, що загинули від голоду в СРСР, більшість - 4 млн. - в Україні, а решта - 1 млн. у Росії та ще 1 млн. - у Казахстані. В. Косик визначив і причини Геноциду українців голодом - це намагання кремлівського керівництва використати хлібні ресурси та людський потенціал України, яка була найбільш розвинутим економічним регіоном СРСР і головною житницею країни, для розвитку економічного потенціалу інших регіонів СРСР, а також "вичавлювання українського національного змісту" з України.

Канд. іст. наук, ст. наук, співроб. Інституту історії України НАН України О. Веселова зробила повідомлення на тему "Геноцид українського народу голодомором 1932-1933 рр.: способи втворення". Розкривши механізми творення голодомору в Україні (насиленницька колективізація селянських господарств, "розкуркулювання" заможних селян, конфіскаційні методи хлібозаготівель та оподаткування, натурштрафи, експлуатація праці колгоспників та працівників радгоспів, заборона продажу хліба до закінчення хлібозаготівель, табу на виїзд селян за межі України та ін.), вона довела навмисне створення гуманітарної катастрофи в Україні з боку компартійно-радянської верхівки СРСР. Посилаючись на конвенцією ООН "Про запобігання злочину геноциду й покарання за нього" від 9 грудня 1948 р., що кваліфікує навмисне створення життєвих умов, розрахованих на повне або часткове винищення населення, як злочин геноциду, О. Веселова оцінила політику загальносоюзного центру щодо України на початку 30-х рр. як геноцид українського народу.

У повідомленні канд. іст. наук, зав. відділу Інституту археографії та джерелознавства НАН України / Г. Гирича визначено політичну актуальність теми голодомору в контексті боротьби молодшої української демократії проти колишньої партійної й комсомольської номенклатури, збереження олігархічної системи управління економікою та орієнтації на ЄС. Визнаючи причини ігнорування проблеми голоду вітчизняною національно-державницькою історіографією впродовж 90-х рр., доповідач зупинився на позиції влади, яка, дотримуючись концепції про співіснування України радянської й України недержавської, не була й досі не зацікавлена в дослідженні цієї теми. Констатує певні зміни, що відбулися після виступу Л. Кучми на 58-й сесії Генеральної асамблеї ООН, доповідач показав, що через подвійність і розмаїтість ставлення до проблеми голоду з боку українських політичних діячів, які складають парламентську більшість, ситуація докорінно не змінилася.

Фахівець з масового та індивідуального терору, д-р. іст. наук, завідувач центру культурологічних студій Інституту історії України НАН України С. Білокінь виступив з повідомленням "Типи масового терору та голодомор". Порівнюючи більшовицький терор ленінського й сталінського періодів, доповідач показав, що попри певні відмінності, протягом обох періодів більшовицький терор мав яскраво виражений соціальний пафос - був спрямований проти кожного соціального класу й прошарку - від великої буржуазії, національної аристократії, церковного кліру до робітників і селян. Був поширений і інший вид терору - масовий терор шляхом зачистки окремих територій, здійснений під час Кубанської операції (1933-32 рр.), а також під час зачисток Естонії, Латвії, Литви, Західної України й Білорусії. Аналізуючи події 1932-1933 рр. в Україні, доповідач довів, що під час

організації голодомору владою використовувалися обидва методи терору - як зачистка територій, так і класовий терор.

Темою виступу письменника й мовознавця *Є. Сверстюка* "Називати своїми іменами" стала проблема зміни системи понять в українській мові під впливом тотальної ідеологізації радянського суспільства. Він довів, що більшовицька революція відбулася насамперед у свідомості мас, у їхній мові. Невідповідність слів і назв реальності уможливила для правлячої партії прикриття політики класових репресій і масового терору. За поняттями радянської ідеології Геноцид голодом оцінювався не як війна проти свого народу, а як продовження класової боротьби, тобто продовження громадянської війни проти "буржуазної" Української Народної Республіки. Система фальшивих понять була використана й для інформаційної блокади України, проти якої Кремль вів війну передусім силами ДПУ. Пошуки прямих свідчень Геноциду заповнюють інформаційні прогалини, однак одверто прямих свідчень не було через конспіративний стиль і кримінальні методи більшовицької школи. Ленінсько-сталінська філософія релятивізму й класова теорія внесли корозію у звичну систему понять і залучили до своєї гри цілі країни, соціальні групи та наукові кола, що й тепер, у ХХІ ст., ускладнює вихід до чесного називання речей своїми іменами.

Письменник зі Львова *Л. Сенік* присвятив свій виступ відображенню трагедії голодомору у творах українських прозаїків, сучасників сталінського терору (романи *У. Самчука* "Марія", *В. Барки* "Жовтий князь", повісті *Т. Осьмачки*, *І. Багряного*, *Д. Гуменної*, оповідання *О. Мак* та ін. авторів). Порівнюючи події, відтворені в художній формі очевидцями голоду, із тими, що закарбувалися в мемуарній літературі (спогади *С. Старів* "Страта голодом", *Е. Дир* "Смертельною дорогою" та ін.), доповідач зробив висновок, що викладені в художніх творах факти мають історичну вірогідність і надають можливість з'ясувати головні причини голоду - антиукраїнську й антиселянську політику ЦК ВКП(б).

Д-р. іст. наук, завідувач центру українознавства, проф. кафедри давньої й новітньої Історії України Київського університету *В. Сергійчук* ознайомив присутніх із наслідками порівняльного аналізу трьох радянських голодоморів в Україні: 1921—1923, 1932-1933, 1946-1947 рр. Головною тезою його виступу був висновок про те, що до повторення голодних лих у колишній житниці Європи призвела утрата нею державної незалежності. Після встановлення більшовицької диктатури в Україні її ресурси почали хижачки експлуатуватися спочатку російським, а потім союзним урядом. Проте голод був не тільки наслідком, а й методом класової та національної політики більшовиків, які за його допомогою намагалися в 1921-1923 та 1932 рр. приборкати український повстанський селянський рух, спрямований проти диктатури більшовицького московського центру. Зупинившись на спільних причинах голодоморів у радянській Україні, *В. Сергійчук* визначив відмінність у методах їх організації в різні роки. Крім того, він розповів про зусилля українців у діаспорі, які намагалися організувати допомогу голодуючим в Україні, а також висвітлив позицію урядових кіл і громадськості Європи й Америки щодо визнання голоду та допомоги його жертвам.

Проф. історії Будапештського університету *М. Куп* побудував свій виступ на основі нових документів про голод 1932-1933 рр. в Україні, виявлених у архіві *Л. Кагановича*.

У повідомленні *Н. Бокій*, канд. іст. наук із Кіровограда, "Примусова колективізація як головна передумова 1932-1933 рр. (за матеріалами Кіровоградщини)", простежено шлях до голодоморів через хлібозаготівлі й примусове створення артілей. Спеціальну увагу приділено недостатньо вивченій проблемі хлібозаготівельної кризи 1928/1929 р. Доведено, що перші прояви голоду, спричинені грабівницькою політикою хлібозаготівель, з'явилися на Кіровоградщині вже в 1929 р. Показано, як подальше наростання примусової колективізації та реквізиційного характеру хлібозаготівель урешті-решт призвели до знищення економічного потенціалу сільськогосподарського виробника й до небаченого голодомору. Висвітлено й форми опору селян колективізації та розкуркуленню: нищення сільськогосподарської техніки, забій худоби, підпали колгоспних будівель й ін.

У виступі письменника / *Калиця* "В очікуванні катастрофи. Про голодомор у совітській Україні на сторінках західноукраїнської газети "Діло" в першому півріччі 1933 р." подано огляд матеріалів львівського часопису з зазначеної проблеми. На підставі аналізу стверджується, що, попри інформаційну блокаду радянського уряду, галичани дізналися про голодомор ще в 1932 р. завдяки повідомленням, що друкувалися в українській пресі, листам співвітчизників, що нелегально потрапляли до Польщі з УСРР, та передруку інформації з іноземних газет. Висвітлюється й реакція галицького суспільства на трагедію в радянській Україні: звернення до радянського уряду з протестом проти винищення у країн мів голодом та до світової громадськості з закликом організації допомоги голодуючим.

Канд. іст. наук *В. Стецькевич* у повідомленні "Методологічні аспекти вивчення історії голодомору" порушив деякі питання щодо теоретико-методологічних аспектів дослідження теми голодомору в Україні 1932-1933 рр. Зокрема, він наголосив на тому, що вітчизняна історіографія, відмовившись від партійно-класових підходів, зробила прорив у її висвітленні. Нині дослідження цієї теми відбувається на засадах антропоцентризму - принципу, який у центрі дослідження ставить людину й дає можливість неупереджено та об'єктивно сказати всю правду про голодомор і кваліфікувати його як геноцид українського народу.

/ *Гаврилів*, канд. іст. наук, доц. університету "Львівська політехніка", у повідомленні "Західноукраїнський національно-визвольний рух і його реакція на репресії й голодомор в УСРР" на основі невідомих архівних джерел розкрив діяльність політичних груп через призму подій на сходній Україні. Наголосивши на тому, що в 20-х рр. XX ст. у політичному проводі склалися дві позиції щодо діяльності в умовах перебування в складі Польської держави, він показав, що одні обстоювали продовження боротьби власними силами, інші бажали використати можливості визволення західноукраїнських земель із допомогою Східної України. Але масові репресії більшовиків і голодомор 1932-1933 рр. поховали сподівання на відродження української державності. У підсумку наголошено, що таким чином більшовизм розкрив свою суть, яка полягала в насаджуванні псевдосоціалістичних та московсько-імперіалістичних шовіністичних ідей, негативні наслідки яких відчуються й до сьогодні.

Д-р іст. наук, голова Українського культурного товариства в Угорщині, депутат парламенту Угорщини *Я. Хортяні* зробила повідомлення про становище дітей в Україні в 1932-1933 рр. Проаналізувавши спогади очевидців голоду, які зараз проживають в Угорщині, вона показала, що саме діти, як найбільш уразлива група сільського населення, найсильніше постраждали від голоду. Діти становили до половини померлих від виснаження, найчастіше ставали жертвами селянських самосудів, канібалізму й інших злочинів. Позбавляючи дітей і підлітків у віці до 14 років як непрацездатних частки при розподілі хліба в колгоспах на трудовні, влада в той же час жорстоко карала їх за зрізування колосків на полях за законом про охорону соціалістичної власності. Дитяча безпритульність, яка весною 1933 р. стала загрожувати життєдіяльності міст, була живим барометром тогочасної руїни генофонду нації.

Повідомлення *О. Мовчан*, канд. іст. наук, ст. наук, співроб. Інституту історії України НАН України, присвячувалося проблемі виживання сільського населення в умовах голодомору 1932-1933 рр. На основі викладеного матеріалу, *О. Мовчан* зробила висновок, що внаслідок обмежень щодо пересування й торгівлі хлібом, запроваджених наприкінці 1932 — на поч. 1933 р., влада позбавляла сільське населення тих мізерних можливостей виживання, які залишалися в попередні роки, і таким чином штовхала селян на шлях злочинів або прирікала на голодну смерть.

Канд. іст. наук, доц. Житомирського педагогічного інституту *М. Лутай* узагальнила у своєму виступі спомини очевидців голодомору на Житомирщині, записані під її керівництвом. Ці спомини засвідчують, що голодомору передувало масове розкуркулення селян та грабіжницькі хлібозаготівлі. На основі даних про смертність і народжуваність населення Житомирщини під час голодомору та

Пі світової війни, дослідниця довела, що в багатьох районах області скорочення населення внаслідок голоду в 2-3 рази перевищувало втрати від бойових дій. Свій виступ *М. Лутай* закінчила закликом до учасників конференції повідомити про національну трагедію українського народу широкому загалу світової громадськості, порушити перед урядом, Верховною Радою України питання про вжиття заходів, спрямованих на скасування ганебної резолюції ООН, прийнятої під тиском США й Росії, про те, що голод 1932-1933 рр. в Україні був не Геноцидом, а лише порушенням прав людини. Більше того, оскільки голодомор-геноцид завдав нищівного удару по Генофонду української нації, доповідачка підкреслила, що національно-свідомі українці мають домагатися, аби світова громадськість визнала голодомор 1932-1933 рр. не лише геноцидом українського народу, а й злочином проти людства. Наприкінці виступу вона висловила від імені учасників конференції, запрошених з України, подяку членам угорського парламенту, урядові й народу Угорщини, які прийняли 13 жовтня 2003 р. резолюцію, що засуджує голодомор в Україні й визнає його актом Геноциду.

В останній день конференції її учасники прийняли резолюцію, в якій, констатуючи факт невизнання більшістю парламентів і урядів світу голодомору 1932-1933 рр. в Україні геноцидом проти народу України, постановили: "Спираючись на висновок міжнародної комісії юристів 1988 р., а також новітні дослідження документів колись таємних архівів і ухвалу парламенту Угорщини, звернутися до уряду України з пропозицією повторно порушити питання перед міжнародними інституціями, насамперед перед ООН, щодо визнання голодомору 1932-1933 рр. актом геноциду українського народу".

Ю.З.Данилюк
(Київ)

80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ЄЖСКЛЯРЕНКА

Нещодавно наукова громадськість відзначила ювілей відомого історика, педагога й громадського діяча, доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника культури України Євгена Михайловича Скляренка.

Він народився 20 січня 1924 р. на колишній Слобожанщині в с.Байцури Борисівського району Курської (тепер Белгородської) області РСФРР у селянській родині. Разом із сім'єю в ранньому дитинстві пережив насильницьку колективізацію, голод 1932-1933 рр. У 1942-1944 рр. брав участь у боях з фашистськими загарбниками на Воронежському, 1-му Українському фронтах, у визволенні Воронежчини, Курщини, Сумщини, Чернігівщини, Київщини. У листопаді 1943 р. за участь у форсуванні Дніпра й боях за визволення Києва нагороджений орденом Червоного Прапора. Військові заслуги Євгена Михайловича відзначено орденами Вітчизняної війни I ступеня, Богдана Хмельницького III ступеня, бойовими медалями.

Тяжке поранення й довгі тижні перебування між життям і смертю не зламали юнака й не згасили його жадоби до знань. У 1951 р. він закінчив Київський державний педагогічний інститут, а у 1956 - аспірантуру Інституту історії АН УРСР, працював на комсомольській роботі. Ось уже піввіку його життя тісно пов'язане з Інститутом історії, де він пройшов шлях від аспіранта до провідного наукового співробітника, здобув науковий ступінь кандидата (1958 р.) і доктора історичних наук (1970 р.).

Сфера наукових інтересів Є.М.Скляренка надзвичайно широка, але незмінною домінантою в ній є історія українського робітництва. Уникнути заідеологізованості та спрощених підходів у цій сфері в радянські часи було неможливо, але Євген Михайлович наполегливо шукав і знаходив у ній те, на чому не

прийнято було концентрувати увагу - на проявах прагнення робітників до самоорганізації, поліпшення матеріально-побутових умов. Звідси його специфічний інтерес до історії профспілок України, робітничих колективів заводів і фабрик. Учений не тільки зробив великий особистий внесок у розпочату з ініціативи М.Горького справу створення Історії фабрик і заводів, але й ретельно підсумував усе зроблене іншими дослідниками, опублікувавши в 1986 р. монографію "Історія фабрик і заводів: історіографія проблеми".

Незаперечними є заслуги Є.М.Скляренка в розвитку історичного краєзнавства й пам'яткознавства. Працюючи під керівництвом академіка П.Т.Тронька у відділі історико-краєзнавчих досліджень, він доклав чимало зусиль для створення теоретико-методологічної бази сучасного краєзнавства й пам'яткознавства, був одним із ініціаторів підготовки унікального каталога-довідника "Пам'ятники історії і культури Української РСР".

Здійснюючи ревізію науково-дослідної тематики відповідно до викликів часу, Інститут історії України в 1990 р. започаткував дослідження кількох новаторських для вітчизняної історіографії тем. Група співробітників відділу, до якої входив І Євген Михайлович, приступила до дослідження теми "Увічнення пам'яті жертв політичних репресій радянських часів у контексті проблем регіональної історії (на матеріалах України)". Виняткова важливість оновлення методологічних підходів та освоєння величезного масиву нових джерел стала передумовою створення спеціального відділу для дослідження репресивної політики в регіонах України й підготовки відповідних узагальнюючих праць.

Працюючи у відділі регіональних проблем історії України, Євген Михайлович займався науково-методичним забезпеченням, організаційним керівництвом підготовки багатотомної серії книг "Реабілітовані історією", покликаної глибоко й всебічно з'ясувати витоки та шляхи формування тоталітарної системи, її негативні наслідки для суспільства, повернути українському народові незаслужено забуті імена державних діячів, майстрів культури, учених, увічнити пам'ять сотень тисяч наших співвітчизників, що стали жертвами політичних репресій. Ця масштабна робота супроводжувалася опрацюванням, введенням у науковий обіг важливих документальних масивів, які раніше були практично недоступні дослідникам, підготовкою нових бібліографічних покажчиків, створенням відповідного банку даних.

У контексті реалізації державної програми "Реабілітовані історією" відділ П.Т.Тронька виступив ініціатором системної розробки архівів колишніх спецслужб. На основі виявлених документів було підготовлено фундаментальні збірники статей: "Репресоване краєзнавство" (К., 1992), "Реабілітовані історією" (Полтава, 1992). Унікальним за своїм змістом можна вважати довідник "Пам'ять Биківні" (К., 2000), підготовлений за підтримки Київської міської державної адміністрації. У ньому на основі архівно-слідчих справ називаються імена наших співвітчизників, розстріляних органами НКВС у 30-х рр. і похованих у селищі Биківня поблизу Києва.

Усі ці наукові видання підготовлено за безпосередньої участі Євгена Михайловича. Він є членом головної редколегії науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", членом редколегії журналу "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ".

З 1980 р. на базі відділу спільно з вищими навчальними закладами регулярно проводяться всеукраїнські конференції з історичного краєзнавства. На сьогоднішній день проведено 10 всеукраїнських та одну всесоюзну краєзнавчу конференцію в Полтаві. На всіх наукових форумах Є.М.Скляренко входив до складу оргкомітетів, займався науковим забезпеченням їх роботи, згуртовував навколо відділу молодих науковців та аспірантів. Завдяки цьому краєзнавство стало масовим рухом з міцним активом і розгалуженою системою осередків, що обумовило необхідність відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців і проведення трьох її з'їздів. Як член президії спілки Євген Михайлович доклав чимало зусиль до інституалізації краєзнавства й перетворення його на масовий громадський рух.

Здійснення цих масштабних завдань немислиме без підготовки кваліфікованих наукових кадрів. Завдяки невтомній праці Євгена Михайловича відділ систематично поповнюється новими аспірантами та здобувачами, для яких він є вчителем та добрим порадиником. Серед його аспірантів - О.Брайченко, Л.Гордієнко, Г.Перепелиця, Б.Год, Л.Бабенко, В.Піскун, Ю.Бондарчук, О.Костюкова та ін. - нині провідні викладачі вузів України й науковці. Редакторський хист Євгена Михайловича оцінено не лише в інституті, як і його викладацькі здібності на посаді професора київських вузів.

З нагоди 80-річчя вченого зі щирими словами пошани та вдячності звернувся до нього директор Інституту історії України НАНУ академік НАН України В.А.Смолій. Він підкреслив, що найоригінальніші наукові розвідки народжуються на ґрунті співпраці різних за віком учених, і роль Є.М.Скляренка в організації такої співпраці безсумнівна. Талант дослідника в його особі поєднується з комунікабельністю, умінням вислухати й зрозуміти опонента. Про роки творчої співпраці з ювіляром тепло говорив академік НАН України, Герой України П.Т.Тронько. Він особливо наголосив на вагомому внеску Є.М.Скляренка в розвиток історичного краєзнавства, яке виступає сьогодні як невід'ємна складова історичної науки.

На адресу ювіляра надійшло багато поздоровлень і привітань. З теплими побажаннями звернулися до нього рада ветеранів 167-ї Сумсько-Київської двічі Червонопрапорної стрілецької дивізії, голова Черкаської облдержадміністрації В.Льошенко, ректор Харківського національного університету ім. В.Каразіна В.С.Бакіров, ректор Кам'янець-Подільського державного університету О.М.Завальнюк, ректор Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка О.Ф.Явоненко. Подяку за багаторічну сумлінну працю, вагомий особистий внесок у збереження історико-культурної спадщини й розвиток краєзнавчого руху Є.М.Скляренку висловили Київські міська та обласна ради.

Мейс Джеймс Ернст

З травня 2004 р. передчасно помер визначний Історик України, політолог, доктор історичних наук, професор Національного університету "Києво-Могилянська академія" Джеймс Ернст Мейс.

Народився Дж.Е.Мейс 18 лютого 1952 р. у містечку Мускогі, штат Оклахома, в робітничій родині. Після закінчення зі званням бакалавра історичного факультету університету штату Оклахома навчався (1973—1981 рр.) в аспірантурі історичного факультету Мічиганського університету. 1978 р. здобув ступінь магістра. У 1981—1984 рр. — докторант Українського наукового інституту Гарвардського університету (Гарвард, Массачусетс). У 1984-1986 рр. - науковий співробітник того ж інституту.

Разом із Р.Конквестом працював над проектом з дослідження голодомору початку 30-х рр. в радянській Україні, матеріалами до книги Р.Конквеста "Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор" (Переклад з англ.: Київ: Либідь, 1993; Robert Conquest. The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror-famine. — New York - Oxford: Oxford University Press, 1986).

У 1981 р. захистив докторську дисертацію "Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні (1918-1933 рр.)". Підготував і видав книгу з такою ж назвою (Гарвард і Кембридж, Массачусетс, США, 1983). Свою фахову діяльність учений зосереджував на дослідженні голодомору 1932-1933 рр., а в тодішній УРСР ці проблеми офіційна влада наглухо замовчувала.

З 1986 р. по 1990 р. Дж.Мейс був виконавчим директором комісії конгресу та уряду США з дослідження голоду 1932-1933 рр. в Україні, вислідом роботи якої стали ґрунтовні видання: "Репорт конгресові США Комісії з дослідження голоду в Україні" ("Report to Congress of the Commission on the Ukraine Famine") - Вашингтон: Державне видавництво США, 1990 (англ. мовою) та "Збірник усних свідчень Комісії з дослідження голоду в Україні" ("Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine") - У 3-х тт. - Вашингтон: Державне видавництво США, 1990 (англ. мовою). "Висновок американської комісії був однозначним: голод є геноцидом, спрямованим проти України як держави, проти українців як нації. Цей висновок не був сформульований на ґрунті політичних впливів чи амбіцій. Це було суто наукове визначення на основі беззаперечних доказів, неспростовних аргументів...", - писав Дж.Мейс (Голод 1932-1933 рр. в Україні: причини та наслідки. - Київ: Наукова думка, 2003. - С.814). Джеймс Мейс зробив надзвичайно багато для привернення до проблеми голодомору-геноциду уваги світової громадськості.

У січні 1990 р. на запрошення товариства "Україна" Дж.Мейс уперше приїхав до Києва, що мало неабиякий вплив на його подальшу наукову працю й життя. Після повернення до США відомий у наукових та політичних колах учений замість запрошень до престижних наукових установ зазнав з боку українофобів цькувань аж до звинувачень в українському націоналізмі. У 1990-1991 рр. Дж.Мейс - старший науковець програми вивчення національностей Сибіру Гарриманського інституту радянологи при Колумбійському університеті. У 1991-1993 рр. тимчасово працював науковим співробітником програми україністики Іллінойського університету, в 1993-1994 рр. — консультантом проекту "Україна" в Інституті українського плюралізму (Американський єврейський комітет, Чикаго).

З 1993 р. Дж.Мейс постійно проживав в столиці України - Києві, де працював провідним науковим співробітником Інституту національних відносин і політології НАН України, а також (2001-2002 рр.) - професором Міжнародного християнського університету. У 1994-2004 рр. він - заступник головного редактора журналу

"Політична думка", у 1995-2004 рр. - професор політології Національного університету "Києво-Могилянська академія", у 1997-2004 рр. — консультант англomовної версії газети "День". Завдяки науковій діяльності Дж.Мейса світ визнав голодомор 1932-1933 рр. в Україні.

У 90-х рр. XX ст. — на початку XXI ст. дослідник спрямовує увагу на вивчення зв'язків між минувиною та сучасністю, вивчає, за його власним визначенням, "постгеноцидне українське суспільство" в цілому та його складові: соціально-економічні, національні, духовні проблеми.

"Посткомуністична Україна сьогодні вже не просто незалежна УРСР, але в суб'єктивному сенсі — коли громадяни мають сильні національні цінності, спільне розуміння, хто вони є — ще немає української України в тому сенсі, як Польща є польською, а Чехія чеською", - зазначав учений (Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали (Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2003. - С.250)).

Висвітлення проблем громадського й політичного життя України знаходило вияв у численних публікаціях ученого - їх нараховується близько 4 тисяч. Дж.Мейс був розумним, сміливим, прямим, безкомпромісним і непохитним у своїх переконаннях ученим — найважливішою для нього в науці й житті була правда. Він був людиною унікальної працьовитості, патріотом України.

Присвятивши свою наукову діяльність Україні, Дж.Мейс бажав їй щасливої долі. Україна втратила свого видатного історика й захисника, прекрасного репрезентанта на світових форумах. І хоча в жилах американця Дж.Мейса текла англійська, шотландська, німецька та індіанська кров, він вивчив і чудово володів українською мовою, був (без офіційного громадянства) справжнім українцем більше, ніж дехто з українців за народженням!

Поховано вченого, за його заповітом, 6 травня 2004 р. у Києві, на Байковому цвинтарі, в землі України, що стала йому другою батьківщиною. Хай вона буде йому пухом!

О.М.Веселова (Київ)